

17212

NO

2

சுருதி

சுருதி

27. 9. 17

Kalyanabundar, 2000

சுருதி

சுருதி

V. J. Serna

**SRI VANI VILAS
SASTRA SERIES**

No. 13.

521 n.
389

17 : 12
con No _____

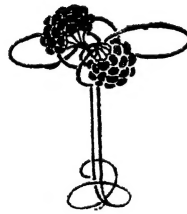
VANAMALA

a commentary on the

Taittiriyaopanishad Bhashya

BY

SRI ACHYUTA KRISHNANANDA TIRTHA

THE ACADEMY OF
MELKOTE
KARNATAK

SRIRANGAM:

SRI VANI VILAS PRESS.

1913.

Copyright Registered.

॥ ॐ ॥

॥ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् ॥

श्रीमत्स्वयंप्रकाशानन्दसरस्वतीचरणारविन्दसंलग्नजोभूतेन
अच्युतकृष्णानन्दतीर्थेन विरचितया
वनमालाख्यया वैयाख्यया
समेतम् ॥

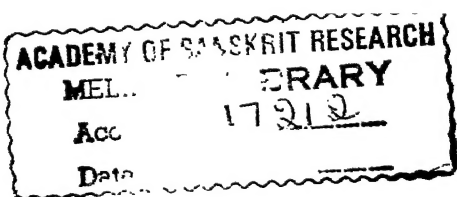
महीशूरपुरी श्रीमन्महाराजसंस्कृतपाठशालाद्वैतवेदान्ताध्यापकेन
जी. रामस्वामिन्नास्त्रिणा
सम्यक्परिशोधितम् ॥

**THE ACADEMY OF SANSCRIT RESEARCH
MELKOTE-571421.
KARNATAKA STATE**

श्रीरक्तस्य
जीवाणीविलासः द्वायन्मालये
संगृहितम् ।

१९१३

PREFACE.

ANAMALA is the name given to this fine and hitherto unpublished commentary by SRI ACHYUTA KRISHNANANDA TIRTHA, on the Taittiriya Upanishad Bhashya of Sri Sankaracharya. The Commentator is already known to the Sanskrit Literary world as the author of the commentary on Siddhantalessa Sangraha, the famous Vedantic work of Anaya Dikshita. A perusal of this Vanamala would show how clearly this commentary has brought out the meaning of the Bhashya and how very essential it is for a right understanding of several of the passages. In some places are found in the commentary excellent readings of the Bhashya which were not available up to now and for want of which much difficulty was felt in construing those passages. We are sure that all Sanskrit scholars will justly appreciate the value of this commentary and will consider the unearthing of this as a distinct gain to Sanskrit Literature. In the preparation of this precious work for the Press we had the help of several manuscripts received from the following:—The Government Oriental Library of Mysore, Brahmasri Rangavathiyar of Kalladakurichi, and Brahmasri Muthuswamy Sastrigal of Nallur.

It has been the privilege of the Sri Vani Vilas Press to bring out a collected and uniform edition of all the works of Sri Sankaracharya in 20 Vols. These Volumes contain the text only of his works. Several of the subscribers desired to

have commentaries on these works so that they may help them to understand the texts properly. In response to this call, I have great pleasure in bringing out, as the first instalment, the Taittiriya Upanishad Bhashya with this excellent commentary. The next volume which is now in the Press is the Vishnu-sahasranama Bhashya with the hitherto unpublished commentary of Taraka Brahmananda. God willing, it is hoped to publish one after another rare commentaries on all the works of Sri Sankaracharya.

Tkbalanubrahmasengam

॥ श्रीः ॥

॥ विद्यानुक्रमणिका ॥

	पृष्ठम्	
शिक्षावल्ली	...	१—९२
प्रथमोऽनुवाकः	....	१—१४
‘यस्माज्जातम्’ इति श्लोकेन, उपनिषत्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो जगज्जन्मा- दिकारणत्वेन तटस्थलक्षणेन सामान्येनोपलक्षितस्य सत्यज्ञानादिना च स्वरूपलक्षणेन विशेषतो निर्धारितस्य नमस्कारच्छलेन संक्षेपतः प्रदर्शनम्	...	१
‘यैरिमे’ इति श्लोकेन, गुरुभक्तेर्विद्याप्राप्तावन्तरङ्गसाधनत्वं स्थाप- यितुं गुरुवन्दनम्	...	२
‘तैत्तिरीयकसारस्य’ इति श्लोकेन चिकीर्षितस्य निर्देशः	...	२
‘नित्यानि’ इत्यादिना कर्मकाण्डस्य ज्ञानकाण्डेन सह नियतपूर्वोत्तरभाव- प्रयुक्तं हेतुहेतुमद्भावलक्षणं संबन्धं दर्शयितुं कर्मकाण्डार्थनिरूपणम्		२
‘इदानीम्’ इत्यादिना, यद्यपि नित्यकर्मणामुपात्तदुरितक्षयार्थत्वेन चित्त- शुद्धिद्वारा विद्यां प्रति साधनत्वेऽपि काम्यानां पशुस्वर्गाद्यनित्यफलत्वे- न ब्रह्मज्ञानेऽनुपयोगान्न हेतुहेतुमद्भावसंबन्धः पूर्वोत्तरकाण्डयोः संभ- वति, तथापि सकामेनानुष्ठितानां फलार्थकत्वेऽपि निष्कामेनानुष्ठी- तानां तेषां विद्यासाधनत्वादुक्तसंबन्धः संभवति; तथा च निष्का- मानुष्ठितकर्मवशादुपजातशुद्धबुद्धेः कर्मफलाद्विरक्तस्य मुमुक्षोर्बन्ध- कारणकर्मनुष्ठानहेतुकामपरिहारद्वारा मोक्षफलमात्मज्ञानं वक्तव्यमि- त्युपनिषदारभ्यत इति कथनम्	...	३
‘प्रवर्तकत्वात्’ इत्यनेन, कामस्य कर्महेतुत्वे, कामे सति प्रवृत्तिरित्यन्वय- प्रदर्शनम्	...	३

- ‘आप्तकामानां हि’ इत्यादिना, प्राप्तस्वरूपानन्दानां स्वात्मनि स्वरूपा-
नन्दे अवस्थानात्कामाभावे प्रवृत्त्यभाव इति व्यतिरेकप्रदर्शनम् ... ३
- ‘आत्मकामत्वे च’ इत्यादिना, स्वरूपानन्दप्राप्तावात्मकामत्वशब्दिता-
त्मसाक्षात्कारो हेतुरिति कथनम् ... ३
- ‘आत्मा च ब्रह्म’ इत्यनेन, ब्रह्मविद्यैव स्वरूपानन्दप्राप्तौ हेतुः, न आ-
त्मसाक्षात्कार इति शङ्कानिरासार्थमात्मब्रह्मणोरैक्यप्रतिपादनम् ... ३
- ‘तद्विदो हि’ इत्यादिना, ब्रह्मविदः स्वरूपानन्दप्राप्तौ मानप्रदर्शनम् ३
- ‘अतः अविद्यानिवृत्तौ’ इत्यादिना, स्वरूपानन्दस्य नित्यप्राप्तत्वाद्विद्य-
या तत्प्राप्तिश्रुतिरनुपपन्नेति शङ्कायाम्, नित्यप्राप्तत्वेऽप्यविद्यावृत्त-
त्वाद्विद्यया अविद्यानिवृत्तौ स्वात्मनि यदभेदेनावस्थानं तदेव
परप्राप्तिर्विवक्षिता; अतो न विद्यावैयर्थ्यशङ्का इति कथनम् ... ३
- ‘अभयं प्रतिष्ठाम्’ इत्यादिना, ब्रह्मविदः परप्राप्तावेव वाक्यद्वयस्य
प्रमाणतया प्रदर्शनम् ... ४
- ‘काम्यप्रतिषिद्धयोः’ इत्यादिना, मुमुक्षुणा काम्यप्रतिषिद्धयोरनारम्भाद्दे-
वताशरीरप्राप्तिस्तिर्यगादिशरीरप्राप्तिश्च न संभवति, सम्यङ्नित्यनैमि-
त्तिकानुष्ठानेन प्रत्यवायानुत्पादान्न भाविजन्मप्राप्तिः, आरब्धफलयो-
श्च पुण्यपापयोरुपभोगेनैव नाशान्न ततोऽपि भाविजन्मप्राप्तिः; तथा
च शरीरोत्पत्तिहेत्वभावादात्यन्तिकशरीरसंबन्धाभावशब्दितः स्व-
रूपावस्थानलक्षणो मोक्षो ब्रह्मज्ञानं विनैव सिध्यतीति मीमांसका-
शङ्काप्रदर्शनम् ... ४
- ‘अथवा’ इत्यादिना, यदेव स्वर्गसाधनं ज्योतिष्टोमादि तदेव मोक्षसाध-
नम्, स्वर्गशब्दवाच्याया निरतिशयप्रीतेर्मोक्षादन्यत्रासंभवात्; तथा
च निरतिशयप्रीतिरूपस्य मोक्षस्य कर्महेतुकत्वात्कर्मभिरेव मोक्षः सि-
ध्यति किं विद्ययेति, मीमांसकस्यैव प्रकारान्तरेण शङ्कायाः प्रदर्शनम् ५
- ‘न’ इत्यादिना, यद्यपि मुमुक्षुर्वर्तमानदेहे काम्यं प्रतिषिद्धं वा बुद्धिपूर्वं
नारभते, तथापि संचितानामनेकेषां कर्मणां संभवादागामिदेहे-
त्वभावो न सिध्यति, अनेकजन्मान्तरकृतानां सर्वेषामेव कर्मणां
संभूय वर्तमानजन्मारम्भकत्वसंभवादनारब्धफलानि कर्माणि न
सन्त्येवेति न शङ्कनीयम्, स्वर्गनरकविरुद्धफलानां ज्योतिष्टोमब्रह्म-

- त्यादीनामेकस्मिन्देहे भोगेन क्षयासंभवात्; तथा च सन्त्येव शेषक-
र्माणीति मीमांसकाद्यपक्षस्य निराकरणम् ... ५
- ‘कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्च’ इत्यादिना, संचितकर्मसद्भावे प्रमाणतया
श्रुतिस्मृत्योः प्रदर्शनम् ... ५
- ‘इष्टानिष्टफलानाम्’ इत्यादिना, संचितकर्मणां सत्त्वेऽपि तेषां नित्यानु-
ष्ठानेन क्षयसंभवान्न तैर्भाविजन्मप्राप्तिः, अतो ज्ञानाभावेऽपि मोक्षो
भवतीति शङ्का ...
- ‘न ; अकरणे प्रत्यवायश्रवणात्’ इत्यादिना, नित्याकरणहेतुकानर्थनि-
वृत्तिरेव नित्यानुष्ठानफलमिति मीमांसकैरभिप्रेतत्वान्न नित्यानुष्ठानाद-
नारब्धशुभाशुभनिवृत्तिः, स्वाभ्युपगमविरोधात् इति शङ्कापरिहारः ६
- ‘यदि नाम’ इत्यादिना, मुमुक्षुणानुष्ठितस्य नित्यकर्मणः संचितकर्मक्ष-
यायत्वाभ्युपगमेऽपि परस्य नाभिमतसिद्धिः, अनारब्धफलस्य पाप-
कर्मणो नित्यानुष्ठानेन नाशसंभवेऽपि पुण्यस्य कर्मणस्ततो न नि-
वृत्तिः अविरोधादिति कथनम् ... ६
- ‘न हीष्टफलस्य’ इत्यादिना, विरोधाभावसाधनम् ... ६
- ‘न च कर्महेतूनाम्’ इत्यादिना, यदुक्तं काम्यानि कर्माणि मुमुक्षुर्वर्जये-
दिति तदप्यात्मज्ञानाभावे दुर्घटम्, कर्महेतोः कामस्याज्ञानकार्यत्वेन
अज्ञाने सति कामोद्भवस्य दुर्निवारत्वात्काम्यानुष्ठानमपि मुमुक्षोः
प्रसज्येत तद्वशाच्च जन्म स्यादिति कथनम् ... ६
- ‘अनात्मविदो हि’ इत्यादिना, आत्मज्ञानं न कामनिवर्तकम् आत्मवि-
दामपि कामदर्शनादिति शङ्कायाम्, सर्वमात्मेति पश्यतामात्मविदां
तत्त्वतः स्वव्यतिरिक्तफलाभावादेव कामानुपपत्तिरिति तन्निरसनम् ६
- ‘स्वात्मनि च’ इत्यादिना, तर्हि स्वात्मन्येवानन्दरूपे कामोऽस्त्विति
चेत्, नित्याप्तत्वादात्मनः नात्मनि कामः संभवतीति कथनम् ... ७
- ‘स्वस्यायमात्मा’ इत्यादिना, आत्मविदामप्यर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्ति-
कामनास्तीति न शङ्कनीयम्, आत्मविदामात्मत्वात् ब्रह्मणोऽर्चिरा-
दिमार्गेणाप्राप्यत्वादिति कथनम् ... ७
- ‘नित्यानां चाकरणमभावः’ इत्यादिना, नित्यानुष्ठानेन च प्रत्यवायाभा-
वादिति वदता परेण प्रत्यवायस्य नित्याकरणजन्यत्वमुक्तं भवति,

- तन्न संभवति; प्रत्यवायशब्दितस्यागामिदुःखस्य निषिद्धाचरणजन्यस्य भावरूपस्याभावनिमित्तकत्वाभावादिति मीमांसकदूषणम् ... ७
- ‘अतः पूर्वोपचितदुरितेभ्यः’ इत्यादिना, ‘अकुर्वन्विहितं कर्म’ इति वचनगतशत्रुप्रत्ययादकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वमवगम्यते, अकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वानभ्युपगमे शत्रुप्रत्ययानुपपत्तिरिति शङ्कायाम्, यदि यथावन्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानं स्यात्तदा संचितदुरितक्षयोऽपि भवेत्, न चायं विहितमकार्षीत्ततः प्रत्यवायी भविष्यतीति संचितप्रत्यवायः शिष्टैर्लक्ष्यत इति शत्रुप्रत्ययस्य लक्षणार्थत्वस्वीकारान्न तद्वलादकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वसिद्धिरिति समाधानम् .. ७
- ‘अन्यथा’ इत्यादिना, ‘लक्षणहेत्वोः क्रियायाः’ इति शत्रुप्रत्ययस्योभयत्र विधाने सति किमिति हेतुत्वमेव न गृह्यत इत्याक्षेपे, सर्वस्य भावरूपस्य कार्यस्य भावरूपं कारणमिति प्रत्यक्षादिभिरवधारितत्वाच्छत्रुप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वाभिधाने सर्वप्रमाणविरोधः स्यादिति समाधानम् ... ७
- ‘अतोऽयन्नतः’ इत्यादिना, यस्मादकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं न नित्यं कर्म, किंतु संचितदुरितक्षयफलकम्, तस्मान्न यथोक्तचरितस्य मुक्तिरिति मीमांसकाद्यपक्षनिराकरणोपसंहारः ... ८
- ‘तन्न’ इत्यादिना, स्वर्गकामवाक्ये स्वर्गशब्देन निरतिशयप्रीतेर्मुक्तेरुक्तत्वात्तद्धेतुत्वेन कर्मविधानात्कर्मसाध्यैव मुक्तिरिति मीमांसकद्वितीयपक्षस्य यच्चोक्तमित्यादिनानूद्य मोक्षस्य नित्यत्वान्न कर्मसाध्यत्वं संभवति, यदारब्धं तदनित्यमिति व्याप्तिदर्शनादिति निराकरणम् ८
- ‘विद्यासहितानाम्’ इत्यादिना, विद्यारहितस्य कर्मणोऽनित्यफलजनकत्वेऽपि विद्यासहितकर्मणो नित्यमोक्षफलजननसामर्थ्यमस्तीति समुच्चयवादिशङ्का ... ८
- ‘न ; विरोधात्’ इत्यादिना, विद्यासहितेनापि कर्मणा मोक्षश्चेदारभ्यते, तर्हि यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायान्मोक्षानित्यत्वं दुर्वारमिति शङ्कानिराकरणम् ... ८
- ‘यद्विनष्टम्’ इत्यादिना, यद्वटादि विनष्टं तत्पुनर्नोत्पद्यत इति दर्शनाद्वटादिनाशरूपध्वंसस्यारब्धस्यापि नित्यत्वं निश्चीयते; एवं सति यदारब्धं तदनित्यमिति भवदुक्तव्याप्तेर्भङ्गः ; तथा च ध्वंसवन्नित्यो-

- ऽपि मोक्ष आरभ्य एवेति पूर्वपक्षः ... ८
- ‘न ; मोक्षस्य भावरूपत्वात्’ इत्यनेन, यन्नावरूपं कार्यं तदनित्यमिति व्याप्तेर्विवक्षितत्वान्नास्मदुक्तव्याप्तेर्भङ्गः, तथा च निरतिशयप्रीतिरूपा-
या मुक्तेर्भवन्मतरित्यापि भावरूपत्वात्तस्या आरभ्यत्वे स्यादेवानित्य-
त्वमिति पूर्वपक्षखण्डनम् ... ९
- ‘ध्वंसाभावोऽपि’ इत्यादिना, ध्वंसात्मकाभावस्य कार्यत्वमभ्युपगम्य
यन्नावरूपं कार्यं तदनित्यमिति व्याप्तिर्विवक्षिता ; वस्तुतस्तु ध्वंसस्य
कार्यत्वमेव नास्ति, नैरुक्तैर्जनेर्भावपदार्थधर्मत्वप्रतिपादनात्तद्विरोधेन
ध्वंसात्मकाभावस्य भावरूपजन्माश्रयत्वायोगात् ; तथा चाभावस्य
निर्विशेषत्वात्कार्यत्वं कल्पनामात्रमिति कथनम् ... ९
- ‘भावप्रतियोगी’ इत्यादिना, अभावस्य भावविरोधित्वादपि न तस्य
भावरूपो धर्मः संभवतीति कथनम् ... ९
- ‘यथा हि’ इत्यादिना, अभावस्य कथं निर्विशेषत्वम्, अभावे घटादि-
प्रतियोगिकत्वस्य, संख्यारूपगुणस्योत्पत्त्यादिक्रियावत्त्वस्य च परैः
स्वीकारादित्याक्षेपे, भावप्रत्ययस्यैकाकारत्वाद्यथा एक एव भावः
घटभावः पटभाव इति रीत्या भिन्न इव घटादिभिर्विशेष्यते घटादि-
प्रतियोगिकत्वेन विकल्प्यते, तथा घटो नास्ति पटो नास्तीति प्रती-
यमानाभावोऽप्येक एव घटादिप्रतियोगिकत्वेन विकल्प्यते ; एवमेक
एवाभावः क्रियायोगाद्गुणयोगाद्भव्यादिवद्विकल्प्यते न तु तत्त्वतः
स विशेष इति समाधानम् ... ९
- ‘न हि’ इत्यादिना, उत्प्लादिवदभावो न घटादिरूपविशेषणाश्रयः
विशेषणवत्त्वे भावरूपधर्माश्रयस्य भावत्वनियमेन अभावो भाव
एव स्यात् इत्यभावस्य तत्त्वतः सविशेषत्वे बाधकप्रदर्शनम् ... १०
- ‘विद्याकर्मकर्तुः’ इत्यादिना, साध्यस्य मोक्षस्य स्वरूपेण नित्यत्वाभा-
वेऽपि विद्याकर्मकर्तुर्नित्यत्वेन तत्कृतविद्याकर्मरूपसाधनसांतत्यात्तज्ज-
नितस्य मोक्षस्यापि प्रवाहनित्यत्वं स्यादिति शङ्का ... १०
- ‘न, कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात्’ इत्यादिना, कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वा-
न्मुक्तिकालेऽपि तस्यानुपरमे अनिमोक्षप्रसङ्गः, कर्तृत्वस्योपरमे च
साधनसांतत्याभावान्मोक्षस्य विच्छित्तिरिति शङ्कासमाधानम् ... ११

- ‘तस्मात्’ इत्यादिना, काम्यप्रतिषिद्धवर्जनाद्युपायान्मोक्षस्य दुर्वचत्वा-
दविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानलक्षणा मुक्तिर्ज्ञानादेवेत्युपसंहारः ... १०
- ‘स्वयं चात्मा’ इत्यादिना, ब्रह्मात्मनावस्थानमेव मोक्षः न स्वात्मन्यव-
स्थानमिति शङ्कानिरासार्थं स्वात्मब्रह्मणोरैक्योक्तिः १०
- ‘तद्विज्ञानात्’ इत्यादिना, यतः ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानादेव संसारकारणावि-
द्यानिवृत्तिः, अतः आत्मज्ञानार्थत्वेनोपनिषदारम्भ इत्यारम्भप्रतिशोप-
संहारः ... १०
- ‘उपनिषदिति विद्योच्यते’ इत्यादिना, ब्रह्मविद्यायामुपनिषच्छब्दप्रसि-
द्धिरपि विद्याया एव निःश्रेयससाधनत्वे प्रमाणमित्यभिप्रेत्य सकार-
णस्य संसारस्य शिथिलीकरणान्नाशनाद्वा प्रत्यक्तया ब्रह्मप्रापयितृत्वा-
द्वा ब्रह्मविद्या उपनिषच्छब्दवाच्येति उपनिषच्छब्दस्य वैयाकरणप्र-
सिद्धयनुसारेणार्थकथनम् ११
- ‘उप निषण्णम्’ इत्यादिना, परं श्रेयो ब्रह्म, अस्यां विद्यायां निमित्त-
भूतायां जीवस्य स्वात्मतया उपनिषण्णमुपस्थितमिति वा ब्रह्मविद्या
उपनिषच्छब्दवाच्येति व्युत्पत्त्यन्तरेणार्थकथनम् ... ११
- ‘तदर्थत्वात्’ इत्यादिना, विद्याप्रयोजनकत्वाद्ब्रूयतेऽप्युपनिषच्छब्दप्रयोग
इति कथनम् ... ११
- ‘शं सुखम्’ इत्यादिना, शं नो मित्र इत्यादिमन्त्रव्याख्यानारम्भः ... १२
- ‘तासु हि सुखकृत्सु’ इत्यादिना, अध्यात्मप्राणकरणाभिमानिनीनां दे-
वतानां सुखकृत्त्वप्रार्थनस्य विद्याश्रवणधारणादिप्रतिबन्धकनिवृत्तिः
फलमिति कथनम् ... १२
- ‘ब्रह्म विविदिषुणा’ इत्यादिना, ब्रह्मजिज्ञासुना ब्रह्मविद्योपसर्गशान्त्यर्थं
वायुरूपिणे ब्रह्मणे नमस्कारब्रह्मवदने कार्ये कर्मफलस्य सर्वस्य सू-
त्रब्रह्माधीनत्वादिति ‘नमो ब्रह्मणे’ इत्यादेस्तात्पर्यकथनम् ... १३
- ‘परोक्षप्रत्यक्षाभ्याम्’ इत्यादिना, अन्यद्ब्रह्म, अन्यश्च वायुः इति न
शङ्कनीयम्, ब्रह्मशब्दितसूत्रात्मरूपेण वायोः परोक्षतया पारोक्ष्येण
नमस्कारः कृतः, तस्यैव प्राणवायुरूपेण प्रत्यक्षत्वाद्वायुशब्देन प्रत्य-
क्षतया निर्देशः कृतः; अतः परोक्षप्रत्यक्षाभ्यां वायुरेवाभिधीयते
नान्य इति कथनम् ... १३

- ‘किं च त्वमेव’ इत्यादिना, चक्षुरादि रूपदर्शनाद्यनुमेयत्वाद्वाह्यं व्य-
वहितम्, प्राणस्त्वव्यवधानेन साक्षिवेद्यः संनिहितश्च भोक्तुरिति च-
क्षुराद्यपेक्षया त्वमेव प्रत्यक्षः, प्राणकृतेनाशनादिना शरीरादेर्वृहण-
प्रसिद्धेः ब्रह्मत्वं च तव व्यक्तम्; अतस्त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि इति
‘त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि’ इत्यस्य तात्पर्यकथनम् ... ११
- ‘यस्मात्तस्मात्’ इत्यादिना, ‘त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि’ ‘त्वामेव प्रत्यक्षं
ब्रह्म वदिष्यामि’ इति वाक्यद्वयस्य हेतुहेतुमद्भावप्रदर्शनम् ... १३
- ‘ऋतं यथाशास्त्रम्’ इत्यादिना, शास्त्रानुरोधेन कर्तव्यतया बुद्धौ नि-
र्धारितं कर्म ऋतम्, तच्च त्वदधीनत्वात्त्वां वदिष्यामि, ऋतमेवानु-
ष्ठीयमानं सत्यम्, तदपि त्वदधीनत्वात्वामेव वदिष्यामीति ‘ऋतं
वदिष्यामि’ इत्यादिवाक्यद्वयस्य तात्पर्यकथनम् ... १३
- ‘तत्सर्वात्मकम्’ इत्यादिना, उक्तप्रकारेण मया नमस्कृतं स्तुतं च सर्वा-
त्मकं ब्रह्म माम् आचार्यं चावतु इति ‘तन्मामवतु’ इत्यादेरर्थ-
कथनम् ... १३
- ‘मामवतु’ इत्यादिना, अवतु मामित्यादिपुनर्वचनस्य प्रयोजनकथनम् १३
- ‘शान्तिः शान्तिः’ इत्यादिना, विद्योपदेशार्थं प्रवृत्तस्याचार्यस्य विद्या-
ग्रहणार्थं प्रवृत्तस्य शिष्यस्य च ज्वररोगाद्युपद्रवनिमित्त आध्यात्मि-
कः, व्याघ्रचोराद्युपद्रवनिमित्त आधिभौतिकः, यक्षराक्षसाद्युपद्रव-
निमित्त आधिदैविकश्च विघ्नः संभाव्यते; तस्य त्रिविधस्य विघ्नस्य
परिहारार्थं त्रिः शान्तिशब्दः पठ्यत इति त्रिवचनस्य प्रयोजनकथनम् १४

द्वितीयोऽनुवाकः

.... १५—१६

- ‘अर्थज्ञानप्रधानत्वात्’ इत्यादिना, उपनिषद्ग्रन्थस्यार्थज्ञानप्रधानत्वा-
दध्ययने स्वरादिष्वनास्थासंभवाद्द्विवक्षितार्थसिद्धिरेव न स्यात्; अत-
स्तन्निवृत्त्यर्थं शीक्षाध्यायप्रवृत्तिरिति प्रथमं शीक्षाध्यायारम्भे हेतु-
कथनम् ... १५
- ‘शिष्यते अनया’ इत्यादिना, शीक्षाशब्दस्य द्विधा व्युत्पत्तिप्रदर्श-
नपूर्वकं ‘शीक्षां व्याख्यास्यामः’ इत्यस्य विवरणम् ... १५
- ‘तत्र वर्णः अकारादिः’ इत्यादिना, ‘वर्णः स्वरः’ इत्यादेर्व्याकरणम् १६

तृतीयोऽनुवाकः

... १७—२१

- ‘अधुना’ इत्यादिना, संहितावर्णानां संनिकर्षः, तद्विषयमुपासनं प्रथ-
ममुच्यत इति ‘अथातः संहितायाः’ इत्यादेस्तात्पर्यवर्णनम् ... १७
- ‘तत्र संहिताद्युपनिषत्’ इत्यादिना, समस्तोपनिषच्छेषः शं नो मित्र
इत्याशीर्वादः स संबृत्तः, संप्रति संहितोपनिषच्छेषमाशीर्दान्तरम्
‘सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम्’ इति वाक्यद्वयेनोच्यते,
तस्य वाक्यद्वयस्य विवरणम् ... १७
- ‘शिष्यवचनम्’ इत्यादिना, सहैवास्त्विति प्रार्थना शिष्यस्याचार्यस्य
वेत्याकाङ्क्षायाम्, शिष्यस्याकृतार्थत्वात्तस्यैवेति कथनम् ... १७
- ‘यतः’ इत्यादिना, अध्येतारो हि बहिरेव ग्रन्थे प्रवृत्तचित्तास्ते-
षामर्थज्ञाने सूक्ष्मे प्रवेशसिद्ध्यर्थं वस्तुपासनं हित्वा संहिताविषयमुपा-
सनं स्थूलशब्दसंसृष्टमुच्यत इत्ययं प्रथमतः शब्दोपासनविधाने
हेतुः ‘अथातः’ इत्यत्र अतःशब्देनोक्त इत्यतःशब्दार्थविवरणम्... १८
- ‘पञ्चस्वधिकरणेषु आश्रयेषु’ इत्यादिना, पञ्चस्वधिकरणेषु इति सप्त-
म्या लोकादिषु संहितादृष्टिरेह विवक्षितेति प्रतीयते, तथा सति
लोकानामेव संहितादृष्ट्या उपास्यत्वं स्यात्, तच्चोपक्रमोपसंहारविरु-
द्धम्, ‘अथातःसंहितायाः’ इत्युपक्रमे, ‘एवमेता महासंहिता व्या-
ख्याता वेद’ इत्युपसंहारे च संहिताया एवोपास्यत्वोपगमादिति
शङ्कयाम्, पञ्चस्वधिकरणेषु इति सप्तमी तृतीयार्थपरा, अधि-
करणशब्दश्च विषयपर्यायः; तथा च लोकाद्यात्मना संहितैवोपास्ये-
ति लभ्यते, अतो न विरोध इति पञ्चस्वधिकरणेषु इत्यस्यार्थ-
कथनम् ... १८
- ‘कानि तानि’ इत्यादिना, लोकादिष्वधिलोकादिविषयकं यद्दर्शनं तद-
धिलोकादिशब्दवाच्यमिति अधिलोकादिशब्दादिकथनपूर्वकं पञ्च-
दर्शनानां प्रदर्शनम् ... १८
- ‘ता एताः’ इत्यादिना, विधित्सितानामुपासनानां स्तावकं यत् ‘ता
महासंहिताः’ इति वाक्यं तस्य विवरणम् ... १८
- ‘दर्शनक्रमविषयाः’ इत्यादिना, कर्तुरेकत्वादनुष्ठेयानां बहुत्वादवश्यंभा-
विनि क्रमे तद्विधानार्थाः अधिलोकमित्यादौ सर्वत्राथशब्दा इति
अथशब्दार्थकथनम् ... १९

- ‘अथ तासाम्’ इत्यादिना, संहितोपनिषदः कथं कर्तव्या इत्याका-
 ङ्क्षायाम्, संहिताया यत्पूर्वमक्षरं तत्र पृथिवीदेवतादृष्टिः यच्चोत्तरं
 संहिताक्षरं तत्र द्युलोकदेवतादृष्टिः अक्षरयोर्मध्यमं छिद्रं संधिस्तत्रा-
 काशदेवतादृष्टिः संधानशब्दवाच्यं यत्संहितायाः स्वरूपं तत्र वायुदे-
 वतादृष्टिश्च कर्तव्येति ‘पृथिवी पूर्वरूपम्’ इत्यादेर्विवरणम् ... १९
- ‘अथ’ इत्यादिना, अधिज्यौतिषादिदर्शनेष्वपि एवमेव देवतादिदृष्टिः
 कार्येति सूचनम् ... २०
- ‘इतीमाः’ इत्यादिना, इतीमा महासंहिता इति वाक्यमुक्तोपासनानामुप-
 संहारार्थकमिति कथनम् ... २०
- ‘यः कश्चित्’ इत्यादिना, यथा दर्शादयः षड्यागाः समुच्चित्य फल-
 साधनत्वेनानुष्ठेयाः, तथा पञ्चोपनिषदः समुच्चिताः प्रजादिफलकाम-
 स्यानुष्ठेया इति ‘य एवमेताः’ इत्यादिवाक्यार्थकथनम् २०
- ‘वेदेत्युपासनम्’ इत्यादिना, इति प्राचीनयोग्योपास्वेति वचनेनोपा-
 सनाप्रकरणत्वावगमाद्वेदेत्यस्य उपासनमर्थ इति कथनम् ... २१
- ‘उपासनं च’ इत्यादिना, दृष्टान्तप्रदर्शनपुरःसरम् उपासनशब्दार्थकथनम् २१
- ‘स च’ इत्यादिना, उक्तोपासनस्य फलवत्त्वदर्शनात् प्रकृतेऽप्युपासकः
 प्रजादिफलमाप्नोतीति फलप्रदर्शकत्वेन संघीयत इत्यादेर्विवरणम् २१

चतुर्थोऽनुवाकः

.... २२—२९

- ‘यश्छन्दसाम्’ इत्यादिना, मेघारहितस्य श्रुतग्रन्थार्थविस्मृतौ ब्रह्मशा-
 नोदयासंभवात्, श्रीविहीनेन च चित्तशुद्ध्यर्थं यागादीनामनुष्ठातु-
 मशक्यत्वात्, मेघाकामस्य श्रीकामस्य च मेघादिसिद्ध्यर्था ज-
 प्या होमार्थाश्च मन्त्रा अस्मिन्ननुवाके उच्यन्त इति यश्छन्दसामि-
 त्याद्यनुवाकस्य तात्पर्यवर्णनम् ... २३
- ‘स मेन्द्रः’ इत्यादिना, एवं तात्पर्यवर्णने हेतुप्रदर्शनम् ... २३
- ‘यश्छन्दसां वेदानाम्’ इत्यादिना, छन्दःशब्दवाच्ये वेदत्रये ओंका-
 रस्य प्रधानत्वादोंकार ऋषभः श्रेष्ठः तस्य ‘वाक्कन्तिः’ इत्यादिश्रुत्या
 अर्थप्रपञ्चस्य शब्दात्मकवाच्यन्तर्भावात् ‘तद्यथा शङ्कुना’ इत्यादि-
 श्रुत्या ओंकारेण सर्ववाग्व्याप्तेः सर्वात्मकत्वावगमाद्विश्वरूपश्चासा-
 विति छन्दआदिपदत्रयस्यार्थकथनम् ... २३

- ‘अत एव’ इत्यादिना, विश्वरूपत्वस्यापि ऋषभत्वे हेतुत्वकथनम् ... २३
- ‘ओंकारः’ इत्यादिना, ओंकारोऽत्र ऋषभत्वादिना किमर्थं स्तूयत
इति शङ्कायाम्, उपास्यत्वादिति समाधानकथनम् ... २३
- ‘छन्दोभ्यो वेदेभ्यः’ इत्यादिना, छन्दोभ्योऽधीत्यादेरर्थकथनम् ... २३
- ‘न हि’ इत्यादिना, संवभूवेति जन्मवाचके पदे श्रूयमाणे किमिति लोका-
नभ्यतपदित्यादिश्रुत्यन्तरमनुसृत्य श्रेष्ठत्वेन प्रतिभानं व्याख्यायत
इति शङ्कायाम्, प्रणवस्य वेदान्तभूतत्वेन वेदवन्नित्यत्वात् न तस्य
मुख्यं जन्म संभवति, अतो न जन्मार्थकत्वेन व्याख्यात इत्याशयेन
समाधानम् ... २४
- ‘स एवंभूतः’ इत्यादिना, स मेन्द्र इत्यादेर्व्याख्यानम् ... २४
- ‘किं च, शरीरं मे मम’ इत्यादिना, यदि हि शरीरपाटवं न स्यात्त-
दा मेधाफलस्यात्मज्ञानस्य सिद्धयर्थं श्रवणाद्यनुष्ठानयोग्यता न मे
सिध्येत्, यदि च मदीयं वागिन्द्रियं परुषभाषणे व्याप्रियेत तदा
ज्ञानोपदेष्टर्यपि तत्संभवान्न मे ज्ञानं संभवेत्, एवं कर्णयोर्बाधिर्यादि-
दोषवत्त्वे विद्योत्पादकग्रन्थश्रवणं न मे स्यात्; अतः शरीरस्य पाटवं
जिह्वाया मधुरभाषिणीत्वं श्रोत्रयोर्बाधिर्यराहित्येन ग्रन्थश्रवणयोग्यत्वं
च प्रार्थ्यत इत्यभिप्रायेण ‘शरीरं मे विचर्षणम्’ इत्यादेर्विवरणम् २५
- ‘आत्मज्ञानयोग्यः’ इत्यादिना, चक्षुरादेरपि ज्ञानं प्रत्यानुकूल्यं कुतो
न प्रार्थ्यत इति शङ्कायाः समाधानार्थं कार्यकरणसंघातः आत्मज्ञान-
योग्यो भवत्वित्यस्य ‘शरीरं मे विचर्षणम्’ इत्यादेरुपलक्षणत्वेन
विवक्षितार्थस्य कथनम् ... २५
- ‘मेधा च तदर्थमेव’ इत्यादिना, संघातनिष्ठयोग्यतैवात्मज्ञानाय प्रा-
र्थ्यते चेत्किमर्थं तर्हि मेधा प्रार्थ्यत इति शङ्कायाम्, रोगादिप्रतिब-
न्धरहितस्यापि मेधां विनात्मज्ञानासंभवात् सापि प्राधान्येनात्मज्ञा-
नार्थमेव प्रार्थ्यत इति कथनम् ... २५
- ‘ब्रह्मणः परमात्मनः’ इत्यादिना, ओंकारस्य शब्दमात्रत्वेनाचेतनत्वा-
त्कथं मेधादिप्रदाने सामर्थ्यम्, कथं चेन्द्रशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य,
ओंकारस्य ब्रह्मप्रतीकत्वेन ओंकारे ब्रह्मोपलभ्यते; अतो ब्रह्मोपल-
ब्धिस्थानत्वेन ब्रह्मसंनिकर्षाद्ब्रह्माभेदविवक्षया सर्वमुपपन्नमित्योंकारस्य
ब्रह्मकोशत्वसाधनपूर्वकं कथनम् २५

- ‘मेघया लौकिकप्रज्ञया’ इत्यादिना, ब्रह्माभेदेन मुमुक्षुणामपेक्षितमेधा-
दिदाने समर्थश्रेदोकारस्तर्हि किमिति सर्वैरपि मेघाद्यर्थभिरसौ नो-
पास्यत इति शङ्कायाम्, शास्त्रजन्यज्ञानशून्यैर्बाहिर्विषयासक्तचित्तै-
रौकारतत्त्वस्याविदितत्वान्न सर्वैरुपास्यत इति समाधानम् ... २६
- ‘श्रुतं श्रवणपूर्वकम्’ इत्यादिना, ‘श्रुतं मे गोपाय’ इत्यस्यार्थकथनम् ६२
- ‘जपार्थाः’ इत्यादिना, वृत्तानुवादपूर्वकम् ‘आवहन्ती वितन्वाना’
इत्यादिमन्त्रावतरणम् ... २६
- ‘आवहन्ती आनयन्ती’ इत्यादिना, ‘आवहन्ती वितन्वाना’ इत्यादि
होममन्त्राणां व्याख्यानम् २६
- ‘सर्वदा; एवमादीनि कुर्वाणा’ इत्यादिना, आवहन्तीत्यादिपदत्रयस्य
प्रथमान्तस्य द्वितीयान्तश्रीपदस्य च कथं विशेषणविशेष्यभावेनान्वय
इति शङ्कायाम्, सर्वदा वासांसि, गाः, अन्नपाने चावहन्ती विस्ता-
रयन्ती कुर्वाणा या श्रीः तामित्यध्याहारेणान्वयं प्रदर्श्य तत इत्यादे-
रर्थकथनम् ... २७
- ‘अमेघसो हि’ इत्यादिना, ‘ततो मे श्रियम्’ इत्यत्र तत इत्यस्य
मेघानिर्वर्तनात्परमिति विवरणं कृतम्, कुतो मेघानिष्पत्त्यनन्तरमेव
श्रीः प्रार्थ्यत इत्याशङ्क्य, मेघाहीनस्यापातव्ययादिना घनादिकमन-
र्थयैवेति प्रसिद्धम्; अतो मेघानन्तरमेव श्रीः प्रार्थ्यत इति कथनम् २७
- ‘लोमशाम् अजाव्यादियुक्ताम्’ इत्यादिना, लोमशामित्यादेरर्थकथनम् २७
- ‘स्वाहाकारः’ इत्यादिना, स्वाहाकारप्रयोगाभिप्रायकथनम् ... २७
- ‘आयन्तु’ इत्यादिना, आ मा इत्यादेरन्वयप्रदर्शनम् ... २७
- ‘यशः यशस्वी’ इत्यादिना, ‘आमायन्तु’ इत्याद्युक्तानेकब्रह्मचार्याग-
मनप्रार्थनाप्रयोजनप्रतिपादकस्य ‘यशो जने’ इति मन्त्रस्य विवर-
णम् ... २७
- ‘श्रेयान्प्रशस्यतरः’ इत्यादिना, वसुर्वसनशीलः पराच्छादनशीलो वा,
अतिशयेन वसुर्वसीयान् तस्माद्वसीयसः सकाशाच्छ्रेष्ठः स्याम्; यद्वा
घनवाचिना वसुशब्देन वसुमाल्लक्ष्यते, अतिशयेन वसुमान्वसीयान्
वसुमत्तरः तस्मादहं श्रेष्ठः स्यामिति श्रेयानित्यादेरर्थवर्णनम् ... २७
- ‘किं च’ इत्यादिना, ‘तं त्वा भग’ इत्यादिवाक्यद्वयस्य विद्यातत्त्वा-

धनप्रार्थनानन्तरं विद्याप्रयोजनभूतं यदौकारवाच्येन ब्रह्मणा सहै- कत्वं तत्प्रार्थनार्थकतया व्याख्यानम्	...	२७
‘तस्मिंस्त्वयि’ इत्यादिना, शिवविष्ण्वाद्यनेकमूर्त्युपेतत्वद्भजनेन पापं नाशयामीति ‘तस्मिन्सहस्रशाखे’ इत्यादिवाक्यद्वयस्यार्थकथनम्...		२८
‘यथा लोके’ इत्यादिना, यदुक्तं ब्रह्मचारिणो मामायन्त्विति, तन्न श्रुत्या यथाप इत्यादिनोक्तस्य दार्ष्टान्तिकसमन्वययुक्तस्य दृष्टान्त- द्वयस्य विवरणम्	...	२८
‘प्रतिवेशः’ इत्यादिना, ‘प्रतिवेशोऽसि’ इत्यत्र प्रतिवेशशब्दार्थकथनपू- र्वकं संनिहितगृह्यदशेषदुःखनिवृत्तिहेतुस्त्वमिति वाक्यार्थस्य कथनम्		२८
‘अतो मां प्रति’ इत्यादिना, यत्स्वं त्वन्निष्ठानां सर्वदुःखापनयनस्था- नमसि, अतः सर्वदुःखापनयनाय मां प्रति त्वत्स्वरूपं प्रकटय, मां च त्वन्मयं कुरु इति ‘प्र मा भाहि’ इत्यादेर्विवरणम्	...	२८
‘श्रीकामोऽस्मिन्’ इत्यादिना, विद्यासंनिधौ श्रुतस्य श्रीकामस्य परं- परया विद्यायामुपयोगप्रदर्शनम्	...	२८
‘तथा च’ इत्यादिना, पापक्षयस्य विद्योत्पत्तिहेतुत्वे मानकथनम्	...	२९
पञ्चमोऽनुवाकः	....	३०—३८
‘संहिताविषयम्’ इत्यादिना, वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरानुवाकतात्पर्यक- थनम्	...	३१
‘इतीत्युक्तोपप्रदर्शनार्थः’ इत्यादिना, भूर्भुवःसुवरित्यनेनोक्तानां व्या- हृतीनां पाठक्रमलब्धक्रमानुवादार्थं श्रुताविति शब्द इति कथनम्		३१
‘एतास्तिष्ठः’ इत्यादिना, प्रदर्शितक्रमोपेतव्याहृतिस्वरूपानुवादार्थम् एतास्तिष्ठो व्याहृतय इतीति कथनम्	...	३१
‘परामृष्टाः’ इत्यादिना, वैशब्दार्थकथनम्	...	३१
‘तासामियं चतुर्थी’ इत्यादिना, तासामित्यादिवाक्यत्रयविवरणम्	...	३१
‘माहाचमस्यग्रहणम्’ इत्यादिना, उपासनाङ्गत्वेन ऋषिस्मरणं कर्तव्य- मिति सूचनार्थं श्रुतौ माहाचमस्यग्रहणमिति ऋषिनामग्रहणस्य प्रयो- जनप्रदर्शनम्	...	३२
‘येयं माहाचमस्येन’ इत्यादिना, तच्चतुर्थव्याहृतिस्वरूपं ब्रह्मेत्युपास्य- तामिति तद्ब्रह्मेत्यस्यार्थकथनम्	...	३२

- ‘महाद्भिः किल ब्रह्म’ इत्यादिना, मह इति व्याहृतावक्तिब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येत्युक्तम्, तत्र किं साम्यमित्याकाङ्क्षायां महत्त्वमेकम्; किं च, यथा देवदत्तस्य पादादीन्यङ्गानि, मध्यभागश्चाङ्गी, स चेतरेषामङ्गानामात्मा कथ्यते व्यापकत्वात्; तथा महोव्याहृतिर्हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो मध्यभाग आत्मेति कल्प्यते व्यापकत्वात्, इतराङ्गान्यादिदेवतारूपा व्याहृतयः पादाद्यवयवत्वेन कल्प्यन्ते, प्रथमा व्याहृतिः पादौ, द्वितीया बाहू, तृतीया शिर इति । तथा च व्यापकत्वासिद्धं यदात्मत्वं तच्चापरं साम्यमिति कथनम् ... ३२
- ‘इतराश्च व्याहृतयः’ इत्यादिना, महोव्याहृतेर्व्यापकत्वसाधनम् ... ३२
- ‘अङ्गानि’ इत्यादिना, अङ्गान्यादिदेवतारूपासु भूरादिव्याहृतिषु पादाद्यवयवदृष्टिः कर्तव्येति अङ्गान्यन्या इत्यादेर्विवरणम् ... ३३
- ‘देवताग्रहणम्’ इत्यादिना, अङ्गान्यन्या देवता इत्यत्र देवतापदं परिशिष्टोपलक्षकमिति कथनम् ... ३३
- ‘मह इत्येतस्य’ इत्यादिना, परिशिष्टोपलक्षणे कृते सिद्धस्य वाक्यार्थस्य कथनम् ... ३३
- ‘यतः’ इत्यादिना, चतुर्थव्याहृतेर्व्यापकत्वेनात्मत्वं पूर्वमुक्तम्, अधुना तस्या आदित्याद्यात्मना लोकादिवृद्धिहेतुत्वादात्मत्वमिति कथनम् ३४
- ‘आत्मना हि’ इत्यादिना, यथा देवदत्तस्य पादादीन्यङ्गानि मध्यभागश्चाङ्गी, स तेषामङ्गानां वृद्धिहेतुत्वादात्मोच्यते, तथा महोव्याहृतिर्हिरण्यगर्भस्य लोकाद्यात्मकस्य मध्यभागः लोकादेरादित्याद्यात्मना वृद्धिहेतुत्वादात्मोच्यत इति दृष्टान्तेनोक्तार्थस्य साधनम् ... ४३
- ‘अयं लोकोऽग्निः’ इत्यादिना, व्याहृत्यवयवं ब्रह्मोपासीत इत्युत्पत्तिविधिरुक्तः, इदानीं श्रुत्या ‘भूरिति वा अयं लोकः’ इत्यादिना व्याहृतिषु लोकादिदृष्टिर्विधीयते; तत्रैकैका व्याहृतिश्चतुष्प्रकारा अवगन्तव्येति तात्पर्यकथनम् ... ३५
- ‘महः’ इत्यादिना, प्रतीकग्रहणपूर्वकं ब्रह्मशब्दार्थकथनम् ... ३५
- ‘ता वा एताः’ इत्यादिना, ‘ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा’ इत्यादेरर्थकथनम् ... ३५
- ‘तासां यथाक्लृप्तानाम्’ इत्यादिना, व्याहृतिषु प्रत्येकं पदार्थचतुष्टयदृष्टिविधायकेभ्यः ‘भूरिति वा अयं लोकः’ इत्यादिवाक्येभ्य एव

- तासां प्रत्येकं चतुर्धात्वसिद्धेः 'चतस्रश्चतुर्धा' इति वाक्यं पुनरुक्त-
मित्याशङ्क्य, व्याहृतीनां चतुर्विधत्वं नोच्यते, किंतु प्रत्येकं तासां
चतुर्विधत्वेनैवोपासनं कर्तव्यमिति नियमार्थं चतस्रश्चतुर्धेति पुनर्वच-
नमिति कथनम् ... ३५
- 'ता यथोक्ता व्याहृतीः' इत्यादिना, अधिकारविधिवाक्यस्य 'ता यो
वेद' इत्यादेर्विवरणम् ... ३५
- 'ननु' इत्यादिना, तद्वद्ब्रह्मेति चतुर्थव्याहृत्यात्मकब्रह्मणो ज्ञातत्वात् स
वेद ब्रह्मेति पुनर्ज्ञानोपदेशे पौनरुक्त्यं स्यादिति शङ्का ... ३५
- 'न' इत्यादिना, तद्वद्ब्रह्मेति वाक्ये चतुर्थव्याहृत्यात्मकब्रह्ममात्मवगतं
न तु तद्गुणजातम्, एतदनुवाकोक्तब्रह्मोपासने गुणविधानमुत्तरानु-
वाके भविष्यति; तथा चोत्तरानुवाकप्रदर्शितहृदयान्तरूपलभ्यमा-
नत्वमनोमयत्वादिगुणविशिष्टमेव ब्रह्मात्रोपास्यमिति सूचयितुं स वेद
ब्रह्मेति पुनर्वचनम्, अतो न दोष इति समाधानम् ... ३६
- 'सत्यम्' इत्यादिना, संग्रहविवरणम् ... ३६
- 'यो हि' इत्यादिना, 'स वेद ब्रह्म' इति वाक्यस्याभिप्रायवर्णनम् ३६
- 'अतः' इत्यादिना, अनुवाकद्वयेनैकस्यैवोपासनस्य विवक्षितत्वादुभयो-
रनुवाकयोरेकवाक्यत्वमिति कथनम् ... ३६
- 'लिङ्गाच्च' इत्यादिना, व्याहृत्यवयवं ब्रह्मैवोत्तरानुवाके गुणविशिष्टतयो-
पास्यमिति यद्यङ्गीक्रियते, तदैव प्रथमव्याहृत्यात्मकेऽग्नौ प्रतिष्ठा-
भिधानं घटेत; तस्माद्व्याहृत्यात्मकदेवताप्राप्त्यभिधानम् उपासनैकत्वे
लिङ्गमिति कथनम् ... ३७
- 'विधायकाभावाच्च' इत्यादिना, भिन्नोपासनाद्योतकस्यानुवाकभेदस्य
सत्त्वात्कथमेकमेवोपासनमिति न शङ्कनीयम्; पूर्वानुवाके प्रधान-
विद्याविधिः उत्तरानुवाके गुणविधिरित्यङ्गीकारादेवानुवाकभेदस्य चा-
रितार्थात्; तथा च भिन्नविद्याद्योतकानन्यथासिद्धप्रमाणाभावादेक-
मेवोपासनमिति कथनम् ... ३७
- 'व्याहृत्यनुवाके' इत्यादिना, 'ता यो वेद स वेद ब्रह्म' इत्यत्र स
वेद ब्रह्मेति वाक्यमुपासनाभेदकमस्त्विति शङ्कायाम्, तद्वाक्यस्या-
न्यार्थत्वेन पूर्वमेवोक्तत्वाच्च शङ्कावकाश इति समाधानम् ... ३७
- 'सर्वे देवाः' इत्यादिना, 'सर्वेऽस्मै देवाः' इत्यादेर्विवरणम् ... ३७

षष्ठोऽनुवाकः

.... ३९—४६

- ‘भूर्भुवः सुवः’ इत्यादिना, वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरानुवाकप्रतिपाद्या-
र्थस्य हृदयाकाशस्थानस्य कथनम् ... ३९
- ‘सालग्रामः’ इत्यादिना, उपासनार्थं स्थानविशेषोपदेशे दृष्टान्तप्रदर्शनम् ४०
- ‘तस्मिन्निह’ इत्यादिना, साक्षादुपलब्ध्यर्थमित्युक्तस्य प्रपञ्चनम् ... ४०
- ‘मार्गश्च’ इत्यादिना, सर्वात्मभावप्रतिपत्तिमार्गप्रतिपादनार्थमप्युत्तरानु-
वाकारम्भ इति कथनम् :... ४०
- ‘स इति’ इत्यादिना, स य एषः इत्यत्र तच्छब्दार्थस्यान्वयप्रदर्शनम् ४०
- ‘य एषः’ इत्यादिना, स य एष इत्यादेर्विवरणम् ... ४०
- ‘पुरि शयनात्’ इत्यादिना, पुरुषशब्दार्थकथनम् ... ४०
- ‘मनोमयः’ इत्यादिना, प्रतीकग्रहणपूर्वकं शशिस्थराहुवज्रानाकारप-
रिणामिनि मनस्येवोपलभ्यमानत्वात्, विषयजातस्य मनसा मन-
नाद्धा, अन्तःकरणाभिमानित्वाद्वा, जडस्य मनसः प्रवृत्तिं दृष्ट्वा त-
दधिष्ठातृतया ब्रह्मानुमीयत इति तल्लिङ्गाद्वा मनोमय इति मनोम-
यत्वस्यानेकधा साधनम् ... ४०
- ‘अमृतः’ इत्यादिना, अमृतो हिरण्य इति शब्दद्वयस्यार्थकथनम् ४१
- ‘तस्यैवं लक्षणस्य’ इत्यादिना, अन्तरेणेत्यादिवाक्यावतरणम् ... ४१
- ‘हृदयादूर्ध्वम्’ इत्यादिना, ध्येयस्येन्द्रस्यापरब्रह्मणः प्राप्तये हृदया-
दूर्ध्वं प्रवृत्ता या सुषुम्ना नाडी सा सृतिरिति मार्गप्रदर्शनपर-
त्वेन अन्तरेणेत्यादेर्व्याख्यानम् ४१
- ‘तथैवं विद्वान्’ इत्यादिना, उपासकः सुषुम्नामार्गेण मूर्ध्नो निष्क्रम्य
भूरादिव्याहृतिस्वरूपाग्निवाय्वादित्याद्यङ्गदेवताभावं चतुर्थव्याहृतिस्व-
रूपाङ्गिब्रह्मभावं चाप्नोति, अङ्गिब्रह्मभावप्रयुक्तस्वाराज्यं च प्रतिपद्यत
इति फलप्रदर्शनपरत्वेन भूरित्यादेर्विवरणम् ... ४२
- ‘अङ्गभूतानाम्’ इत्यादिना, स्वाराज्यं निरङ्कुशमैश्वर्यं जगत्स्रष्टृत्वादि-
लक्षणं न भवति, किं तु सावधिकमैश्वर्यमेवेति सूचनपूर्वकं फलस्य
कथनम् ... ४२
- ‘आप्नोति मनसस्पतिम्’ इत्यादिना, न केवलं स्वाराज्यप्राप्तिः किं तु
सर्वप्राण्यात्मको भूत्वा सर्वदेहवर्तिमनोवागादीनामाधिपत्यमपि प्रा-

- प्रोतीति 'आप्नोति मनसस्पतिम्' इत्यादेर्व्याख्यानम् ... ४३
- 'किं च ततोऽप्यधिकतरम्' इत्यादिना, 'एतत्ततो भवति' इत्यस्य व्याख्यानम् ... ४३
- 'आकाशः शरीरमस्य' इत्यादिना, आकाशमधिष्ठानभूतस्य ब्रह्मणः शरीरं कल्पितं स्वरूपमित्याकाशशरीरम्, अथवा आकाशवत्सूक्ष्मं मूर्तिरहितं शरीरं स्वरूपं यस्य ब्रह्मणस्तदाकाशशरीरमिति 'आकाशशरीरं ब्रह्म' इत्यस्य विवरणम् ४३
- 'सत्यं मूर्तामूर्तम्' इत्यादिना, सच्च त्यच्च सत्यम्, भूतपञ्चकं मूर्तामूर्तात्मकं तदात्मा कल्पितं स्वरूपम्, सत्यमवितथम् आत्मा स्वभावो यस्य तद्ब्रह्म सत्यात्म इति सत्यात्मेत्यस्यार्थकथनम् ... ४३
- 'प्राणेष्वारमणम्' इत्यादिना, प्राणेषु सविषयेष्विन्द्रियेषु आक्रीडा यस्य, यत्र वा ब्रह्मणि प्राणानामारमणम् आक्रीडा उत्पत्त्यादिव्यापारस्तद्ब्रह्म प्राणाराममिति 'प्राणारामम्' इत्यस्यार्थकथनम् ... ४४
- 'आनन्दभूतं सुखकृदेव' इत्यादिना, 'मन आनन्दम्' इत्यादेरर्थकथनम् ... ४४
- 'एतच्चाधिकतरविशेषणम्' इत्यादिना, आकाशशरीरमित्यादिनोक्तान्याकाशशरीरत्वसत्यात्मत्वादीनि विशेषणानि मनोमयत्वादिविशिष्टत्वेनेव आकाशशरीरत्वादिविशिष्टत्वेनापि ब्रह्मण उपासनार्थमुक्तानि, अत एतान्यपि मनोमय इत्यादौ द्रष्टव्यानीति कथनम् ... ४४
- 'एवम्' इत्यादिना, 'इति प्राचीनयोग्योपास्व' इत्यस्यार्थकथनम्... ४४
- 'उपास्व' इत्यादिना, यद्यप्युपासनस्य श्रुत्या स्वेन रूपेणोक्तावप्यनुष्ठानं सिध्यति, तथाप्युक्तविशेषणमपरं ब्रह्मात्मत्वेनोपास्यमिति शिष्यं प्रत्याचार्यनियोग उपासनानुष्ठाने आदरातिशयसिद्ध्यर्थ इति 'इति प्राचीनयोग्योपास्व' इत्यस्य तात्पर्यवर्णनम् ... ४५

सप्तमोऽनुवाकः

... ४७--४९

- 'यदेतत्' इत्यादिना, प्रकृतस्यैव ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य पृथिव्यादिपाङ्कस्वरूपेणोपासनं वक्तव्यमित्युत्तरानुवाकप्रवृत्तिरिति कथनम् ... ४७
- 'पञ्चसंख्यायोगात्' इत्यादिना, पृथिव्यादेः कथं पाङ्कत्वमित्याकाङ्क्षायाम्, 'पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः' इति श्रुत्या पङ्क्तिच्छन्दः पञ्चसंख्योपेतम्,

- तथा जगदपि पञ्चीकृतपञ्चभूततत्कार्यात्मकत्वात्पञ्चसंख्योपेतम् ; तथा च पञ्चसंख्यायोगसादृश्येन पृथिव्यादौ पाङ्कथाख्यस्य छन्दसः संपादनात्पाङ्कत्वमिति कथनम् ... ४७
- ‘पाङ्कश्च यशः’ इत्यनेन, न केवलं पञ्चसंख्यायोगात्पङ्क्तिच्छन्दःसंपादनम्, किंतु पत्नीयजमानपुत्रदैवमानुषवित्तैः संपाद्यतया यशस्य पाङ्कत्वेन पृथिव्यादेर्यशस्त्वसंपादनमपि कर्तुं शक्यत इति कथनम् ... ४७
- ‘पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः’ इत्यादिना, पञ्चसंख्यायुक्तच्छन्दसः पङ्क्तिर्वे यशस्य च पाङ्कत्वे क्रमेण श्रुतिप्रदर्शनम् ... ४७
- ‘तेन यत्सर्वम्’ इत्यादिना, जगतो यशस्त्वसंपादनस्यैव प्रदर्शनम् ... ४८
- ‘तेन यशेन’ इत्यादिना, सर्वे जगत् पङ्क्तिच्छन्दोरूपं यशरूपं च परिकल्प्य पाङ्कजगदात्मकयशस्वरूपप्रजापत्युपासनाजगदात्मानं प्रजापतिमेव प्राप्नोतीति फलकथनम् ... ४८
- ‘तत्कथम्’ इत्यादिना, पाङ्कजगदुपासनस्य विशिष्टफलवत्त्वाजगतः पाङ्कत्वं वक्तव्यमिति प्रवृत्तस्योत्तरग्रन्थस्य प्रश्नपूर्वकमवतरणम् ... ४८
- ‘पृथिवी’ इत्यादिना, लोकादिपाङ्कत्रयप्रदर्शनम् ... ४८
- ‘आत्मा’ इत्यादिना, ‘आप ओषधयः’ इत्यादिस्थूलभूतप्रकरणादात्मशब्देन भूतमयो विराड्देह उच्यत इत्यात्मशब्दार्थकथनम् ... ४८
- ‘इत्यधिभूतम्’ इत्यादिना, इत्यधिभूतमित्यत्र भूतग्रहणं देवतालोकपाङ्कयोरुपलक्षणार्थमिति कथनम् ... ४८
- ‘अथ अनन्तरम्’ इत्यादिना, अध्यात्मपाङ्कत्रयप्रदर्शनम् ... ४८
- ‘एतावद्धि’ इत्यादिना, पाङ्कषट्ककथनेन कथं सर्वजगतः पाङ्कत्वमिति शङ्कायाम्, यद्वाह्यमध्यात्मं च पाङ्कषट्कं श्रुत्या प्रदर्शितम्, एतावदेव सर्वे जगत् न ततोऽधिकम्, अतः सर्वजगतः पाङ्कत्वमिति कथनम् ... ४८
- ‘एतदेवमधिविधाय’ इत्यादिना, ‘ऋषिर्वेदः यथोक्तदर्शनसंपन्नो वा कश्चिदेतज्जगत्पाङ्करूपेण परिकल्प्य पाङ्कमेव सर्वे जगदिति दृष्ट्वा, इदं सर्वे जगत् पाङ्कात्मना आध्यात्मिकपाङ्कत्रयं ब्राह्मपाङ्कत्रयात्मना च विद्यात्, पाङ्कजगदात्मकं ब्रह्माहमस्मीति चिन्तयेदित्युक्तवानिति एतदधिविधाय’ इत्यादेरर्थकथनम् ... ४९

‘एतदेवम्’ इत्यादिना, उक्तोपासनस्य फलमप्यर्थात्कथितमिति प्रदर्शनम् ... ४९

अष्टमोऽनुवाकः ... ५०—५३

‘व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणः’ इत्यादिना, वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरानुवाकतात्पर्यकथनम् ... ५०

‘परापरब्रह्मदृष्ट्या’ इत्यादिना, ओंकारस्य शब्दमात्रस्याचेतनत्वादहमनेनोपासित इति ज्ञानाभावात्कथं फलदातृत्वमिति शङ्कायाम्, प्रतिमाद्यर्चन इव सर्वेश्वरस्यैव फलदातृत्वान्नोक्तशङ्कावकाश इति कथनम् ... ५०

‘स ह्यालम्बनम्’ इत्यादिना, दृष्टान्तपूर्वकमोंकारस्य परापरब्रह्मदृष्ट्यालम्बनत्वकथनम् ... ५१

‘एतेनैवायतनेन’ इत्यादिना, परापरब्रह्मदृष्ट्योपासितस्य प्रणवस्य परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वे श्रुतिप्रदर्शनम् ... ५१

‘इतिशब्दः’ इत्यादिना, ओमितीत्यत्र इतिशब्दार्थकथनम् ... ५१

‘ओमित्येतत्’ इत्यादिना, ‘ओमिति ब्रह्म’ इत्यस्यार्थविवरणम् ... ५१

‘यत ओमितीदं सर्वम्’ इत्यनेन ओंकारे ब्रह्मदृष्ट्यध्यासे किं सादृश्यमित्याकाङ्क्षायाम्, सर्वात्मकत्वमोंकारस्य ब्रह्मणा सादृश्यम् अत ओंकारे ब्रह्मदृष्ट्यध्यास इति ‘ओमितीदं सर्वम्’ इत्यस्यार्थकथनम् ५१

‘सर्वं हि’ इत्यादिना, ओंकारस्य कथं सर्वात्मकत्वं सर्वस्यातत्कार्यत्वादिति शङ्कायाम्, तन्निरासाय तस्य सर्वशब्दात्मकत्वकथनपूर्वकं सर्वाभिधेयात्मकत्वकथनम् ... ५१

‘ओंकारस्तुत्यर्थः’ इत्यादिना, ओंकारस्योपास्यत्वेन स्तुत्यर्हत्वादोंकारस्तुत्यर्थम् ‘ओमित्येतदनुकृति’ इत्याद्युत्तरग्रन्थ इति तात्पर्यकथनम् ५२

‘ओमित्येतदनुकृति अनुकरणम्’ इत्यादिना, ‘ओमित्येतदनुकृति’ इत्यत्रानुकृतिशब्देन ओमित्यस्य लोकवेदयोरनुशारूपत्वप्रसिद्धिप्रदर्शनम् ५२

‘अपि च’ इत्यादिना, ‘अप्यो भ्रावय’ इत्यादेरर्थकथनम् ... ५२

‘तथा ओमित्यध्वर्युः’ इत्यादिना, अध्वर्युः प्रतिगरं होतारं प्रति

प्रोत्साहनद्योतकम् 'ओऽथामोद इव' इति शब्दं प्रतिगृणात्युच्चार्य- तीति 'ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरम्' इत्यादेरर्थकथनम्	...	५२
'ओमिति' इत्यादिना, 'ओमिति ब्रह्मा प्रसौति' इत्यादेरर्थकथनम्		५२
'ओमित्येव ब्राह्मणः' इत्यादिना, 'ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्' इत्य- स्यार्थविवरणम्	...	५३
'ब्रह्म वेदम्' इत्यादिना, ब्राह्मणः किमभिसंधाय ओंकारपूर्वकं वेदा- ध्ययनमुपक्रमत इत्याकाङ्क्षायाम्, वेदं ग्रहीष्यामीत्यभिसंधिमान् ओमिति वदन्वेदमध्येतुमुपक्रमत इति कथनम्	...	५३
'अथवा' इत्यादिना, ब्रह्मशब्दस्यार्थान्तरमुक्त्वा तत्रापि वाक्यस्य यो- जनम्	...	५३
'ओंकारपूर्वप्रवृत्तानाम्' इत्यादिना, विवक्षितानुवाकार्थस्य संक्षेपेण कथनम्		५३

नवमोऽनुवाकः

... ५४—५७

'विज्ञानादेव' इत्यादिना, 'आप्नोति स्वाराज्यम्' इति उपासनादेव स्वाराज्यश्रवणात्कर्मणामानर्थक्यमाशङ्क्य, तेषामुपासनासहकारित- या तत्फलैर्नैव फलवत्त्वप्रदर्शनार्थमस्मिन्ननुवाके तेषामुपन्यास इति व्यवहितानुवाकेनास्यानुवाकस्य संबन्धकथनम्	...	५४
'ऋतमिति' इत्यादिना, ऋतमित्यस्य व्याख्यातत्वप्रदर्शनपूर्वकं 'स्वा- ध्यायप्रवचने च' इत्यादीनां व्याख्यानम्	...	५५
'सर्वैरेतैः' इत्यादिना, पुनः पुनः स्वाध्यायप्रवचनग्रहणस्य तात्पर्य- प्रदर्शनम्	...	५६
'स्वाध्यायाधीनं हि' इत्यादिना, स्वाध्यायप्रवचनयोर्यत्नेनानुष्ठेयत्वे हेतु- प्रदर्शनपूर्वकं तस्योपसंहरणम्	...	५६
'सत्यमेवानुष्ठेयम्' इत्यादिना, 'सत्यमिति सत्यवचाः' इत्यादेर्विवरणम्		५६
'उक्तानामपि' इत्यादिना, सत्यं च स्वाध्यायेत्यादिना पूर्वमुक्तानामपि सत्यतपःस्वाध्यायादीनां पुनर्ग्रहणं मतभेदेन तेषामुत्तमकर्मत्वख्या- पनद्वारा तेष्वदरसूचनार्थमिति कथनम्	...	५७

दशमोऽनुवाकः

... ५८—६१

'अहं ब्रह्मस्य' इत्यादिना, 'अहं ब्रह्मस्य' इति मन्त्रान्नायो जपार्थः,

- तजपश्च चित्तशुद्धिद्वारा विद्योत्पत्त्यर्थः, ब्रह्मविद्यासंनिधौ पाठात्;
अन्यत्रविनियोजकस्य श्रुत्यादिप्रमाणस्यानुपलम्भान्नान्यार्थत्वमिति,
'अहं वृक्षस्य रेरिवा' इति मन्त्राग्रायस्य तात्पर्यवर्णनम् ... ५८
- 'स्वाध्यायेन च' इत्यादिना, स्वाध्यायस्य विद्योत्पत्तिहेतुत्वे द्वारसमर्पणम् ... ५८
- 'अहं वृक्षस्योच्छेद्यात्मकस्य' इत्यादिना, 'अहं वृक्षस्य' इत्यादे-
व्याख्यानम् ... ५८
- 'ब्रह्मज्ञानं वा' इत्यादिना, 'द्रविणः सवर्चसम्' इत्यस्यार्थान्तर-
कथनम् ... ५९
- 'अस्मिन्पक्षे' इत्यादिना, मुक्तिसाधनभूतब्रह्मज्ञानं चेत्सवर्चसं द्रविणम्,
तर्हि तदस्मीति पूर्ववदन्वयो न घटत इत्याशङ्क्य, प्राप्तं मयेति
पदद्वयाध्याहारेण योजनम् ... ६०
- 'सुमेधाः' इत्यादिना 'सुमेधा अमृतोक्षितः' इत्यत्र सुमेधःशब्दस्य
ग्रन्थतदर्थधारणसामर्थ्यलक्षणमेधाविशिष्टत्वेन सार्वज्ञलक्षणमेधाविशि-
ष्टत्वेन च व्याख्यानम् ... ६०
- 'संसारस्थिति' इत्यादिना, विदुषस्तादृशसार्वज्ञलक्षणमेधावत्त्वस्य साधनम् ... ६०
- 'अत एव' इत्यादिना, 'अमृतोक्षितः' इत्यस्य विवरणम् ... ६०
- 'इतीत्यादि' इत्यादिना, 'इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम्' इति वाक्यं
ब्राह्मणमिति कथनम् .. ६०
- 'एवं त्रिशङ्कोः' इत्यादिना, यथा वामदेवस्य कृतकृत्यताख्यापनार्थम्
'अहं मनुरभवम्' इत्यादिवचनम्, तथा ऋषेस्त्रिशङ्कोर्ब्रह्मभावं
प्राप्तस्यात्मैकत्वज्ञानप्राप्तिमनुवचनं कृतकृत्यताख्यापनार्थमिति 'इति
त्रिशङ्कोः' इत्यादेरर्थकथनम् ... ६०
- 'त्रिशङ्कुना' इत्यादिना, पूर्वम् 'अहं वृक्षस्य' इति मन्त्रस्य विद्या-
प्रकरणमध्यपठितत्वाद्विद्याशेषत्वमुक्तम्, इदानीं त्रिशङ्कुना आर्षेण
दृष्टस्य मन्त्रस्य विद्याप्रकाशकत्वाद्विद्याप्रकाशनसामर्थ्यरूपाह्लिङ्गादपि
मन्त्रजपस्य विद्याशेषत्वं वक्तुं शक्यत इत्याशयेन विवक्षितस्य
मन्त्रार्थस्य कथनम् ... ६१
- 'अस्य च' इत्यादिना, मन्त्रस्य विद्याप्रकाशकत्वे फलितकथनम् ... ६१
- 'ऋतं च' इत्यादिना, ऋतं चेत्यादिकर्मोपन्यासानन्तरम् ऋषेरात्म-

विषयदर्शनोक्त्यात्तत्र केवलं जपेनैव ब्रह्मज्ञानं फलमुत्पद्यते, किं तु श्रौतस्मार्तेषु फलाभिसंधिं विना प्रवृत्तस्य परं ब्रह्म विविदिषोर्मोक्षफलं ज्ञानमुपदेशानपेक्षं कर्मभिरपि प्रादुर्भवतीति कथनम् ... ६१

एकादशोऽनुवाकः

.... ६२—८९

- ‘वेदमनूच्य’ इत्यादिना, मोक्षसाधनस्य ब्रह्मज्ञानस्योदयात्पूर्वं नित्य-
नैमित्तिकानि कर्माण्यवश्यमनुष्ठेयानीति नियमस्य वेदमनूच्येत्याद्यनु-
वाकारम्भप्रयोजनस्य कथनम् ... ६२
- ‘पुरुषसंस्कारार्थत्वात्’ इत्यादिना, कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा विद्योत्पत्ति-
हेतुत्वाद्विद्योत्पत्त्यर्थं विद्योदयात्पूर्वं कर्माण्यवश्यानुष्ठेयानीति पूर्वं
कर्मणां कर्तव्यत्वे संग्रहविवरणाभ्यां हेतुकथनम् ... ६३
- ‘तपसां कल्मषम्’ इत्यादिना, कर्मणां विद्योत्पत्तिहेतुत्वे मानप्रदर्शनम् ६३
- ‘अतः’ इत्यादिना, कर्मणामनुष्ठेयत्वस्योपसंहारः ... ६४
- ‘अनुशास्ति’ इत्यादिना, अनुशास्तीत्यस्य तात्पर्यकथनम् ... ६४
- ‘प्रागुपन्यासाच्च कर्मणाम्’ इत्यनेन प्रागेव कर्माण्यनुष्ठेयानीति नियमा-
न्तरस्य ‘वेदमनूच्य’ इत्याद्यनुवाकारम्भप्रयोजनस्य कथनम् ... ६४
- ‘केवलब्रह्मविद्यारम्भाच्च, पूर्वम्’ इत्यादिना, संग्रहवाक्यविवरणम् ... ६४
- ‘उदितायाम्’ इत्यादिना, ‘अभयं प्रतिष्ठाम्’ इत्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानो-
दयादूर्ध्वं मुक्तिलाभश्रवणात्पूर्वमेव कर्माण्यनुष्ठेयानीति नियमस्य
समर्थनम् ... ६४
- ‘अतः’ इत्यादिना, उत्पन्ने ज्ञाने मोक्षस्य सिद्धत्वादुत्तरकालं कर्तव्या-
भावात्प्रागेव कर्तव्यानि कर्माणीत्युपसंहारः ... ६५
- ‘मन्त्रवर्णाच्च’ इत्यादिना, अविद्यया कर्मणा मृत्युं पाप्मानं तीर्त्वेति
मन्त्रोऽपि विद्योत्पत्तेः प्रागेव कर्मानुष्ठानं सूचयतीति कथनम् ... ६५
- ‘ऋतादीनाम्’ इत्यादिना, ‘ऋतं च’ इत्यादौ कर्माण्येव कर्तव्यत्वे-
नोक्तानि, ‘वेदमनूच्य’ इत्यादिप्रकृतश्रुतावपि तान्येव कर्तव्यत्वे-
नोच्यन्ते, तेन पुनर्भक्तिरित्याद्यङ्कथ्य, उपासनोदव स्वाराज्यश्रवणा-
दानर्थक्यं कर्मणामाशङ्क्य तत्परिहारार्थम् ‘ऋतं च’ इत्यनुवाकः,
‘वेदमनूच्य’ इत्यादिस्तु निष्कृत्य इति न पुनर्भक्तिरिति
कथनम् ... ६५

- ‘वेदमनूच्याध्याप्य’ इत्यादिना, एवमनुवाकतात्पर्यकथनानन्तरम् ‘वे-
दमनूच्य’ इत्यादेर्व्याख्यानम् ... ६५
- ‘अतोऽवगम्यते’ इत्यादिना, धर्मविचारमकृत्वा गुरुकुलान्न निवर्ति-
तव्यम्, किं त्वक्षरग्रहणानन्तरं धर्मविचारं कृत्वैव निवर्तितव्यमिति
‘वेदमनूच्य’ इति वाक्यस्य तात्पर्यवर्णनम् ... ६५
- ‘बुद्ध्वा कर्माणि’ इत्यादिना, धर्मविचारं कृत्वा गुरुकुलान्निवर्तितव्यमि-
त्यत्र स्मृतिप्रदर्शनम् ६५
- ‘कथम्’ इत्यादिना, सत्य वदेत्यादेः सावतरणं व्याख्यानम् ... ६५
- ‘अनुत्पद्यमानेऽपि’ इत्यादिना, ‘ऋतं च’ इत्यनुवाके ‘प्रजा च
स्वाध्यायप्रवचने च’ इत्यादिना संततिविषय एव प्रजादित्रयनिर्दे-
शबलात् पुत्रेऽनुत्पद्यमानेऽपि पुत्रकाम्यादिकर्मणा पुत्रोत्पत्तौ यत्नः
कार्य इति श्रुत्यभिप्रायोऽवगम्यत इति ‘प्रजातन्तुम्’ इत्यादेराभि-
प्रायवर्णनम् ... ६६
- ‘सत्यात्’ इत्यादिना, सत्यान्न प्रमदितव्यमित्यस्यार्थकथनम् ... ६६
- ‘सत्याच्च प्रमदनम्’ इत्यादिना, ‘सत्यान्न प्रमदितव्यम्’ इति सत्या-
न्नमादनिषेधवचनेन सत्यमेव वक्तव्यमित्यर्थो लभ्यते, तथा च ‘सत्यं
वद’ इत्यनेन पुनरुक्तिरिति शङ्कायाम्, विस्मृत्याप्यनृतं न वक्तव्य-
मित्यस्यार्थस्य प्रतिपत्त्यर्थं पुनरुक्तिरिति प्रमादशब्दसामर्थ्यादवग-
म्यत इति ‘सत्यान्न प्रमदितव्यम्’ इत्यस्य तात्पर्यकथनम् ... ६७
- ‘धर्मशब्दस्यानुष्ठेयविषयत्वात्’ इत्यादिना, ‘धर्मान्न प्रमदितव्यम्’
इत्यादेर्विवरणम् ... ६७
- ‘ये के चाविशेषिताः’ इत्यादिना, ‘ये के चास्मत्’ इत्यादेर्व्याख्यानम् ६८
- ‘तेषां वा आसने’ इत्यादिना, तस्यैवार्थान्तरकथनम् ... ६८
- ‘किं च, यत्किञ्चिद्देयम्’ इत्यादिना, ‘श्रद्धया देयम्’ इत्यादेर्विवरणम् ६८
- ‘अथैवं वर्तमानस्य’ इत्यादिना, एवं कर्तव्यमर्थमुपदिश्य अनुष्ठान-
काले समुत्पन्नसंशयनिवृत्त्यर्थं शिष्टाचारः प्रमाणयितव्य इति ‘अथ
यदि’ इत्यादेर्व्याख्यानम् ... ६९
- ‘यस्मादेवम्’ इत्यादिना, यस्मात्सत्यवदनादिकम् एवं विध्यादिरूपमी-
श्वराज्ञारूपं च, तस्मादेवमुक्तेन प्रकारेण प्रागुक्तं सत्यादि सर्वे कर्त-
व्यमिति ‘एवमुपासितव्यम्’ इत्यस्य विवरणम् ७०

- ‘उपास्यम् उपास्यमेव’ इत्यादिना, यथोक्तकर्मानुष्ठाने आदरसूचनायै
पुनर्वचनमिति ‘एवमु चैतदुपास्यम्’ इत्यस्य पुनर्वचनस्य तात्पर्य-
वर्णनम् ... ७०
- ‘अत्रैतच्चिन्त्यते’ इत्यादिना, ‘केवलाया विद्याया मुक्तिसाधनत्वं ग्रन्थादौ
साधितमपि विद्याकर्मणोः पृथक्फलत्वज्ञापनद्वारा स्फुटीकर्तुं पुन-
रिदं प्रतिष्ठा ... ७०
- ‘किं कर्मभ्यः’ इत्यादिना, अनेकधा विप्रतिपत्तिप्रदर्शनम् ... ७०
- ‘तल केवलेभ्यः’ इत्यादिना, ‘वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः’ इति स्मृत्या
उपनिषदर्थज्ञानसहितसमस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारप्रतिपादनेना-
त्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वावगमात्, श्रुतस्यापि तत्फलस्यार्थवादात्वात्
कर्मभ्य एव परं श्रेय इत्याद्यपक्षसमर्थनम् ... ७०
- ‘विद्वान्यजते’ इत्यादिना, सर्वत्र वेदे ‘विद्वान्यजते’ इत्यादिना वेदार्थ-
ज्ञानरूपविद्यावत एव कर्मण्यधिकारप्रदर्शनात् आत्मज्ञानस्य कर्म-
शेषत्वमिति विद्यायाः कर्मशेषत्वे हेत्वन्तरप्रदर्शनम् ७१
- ‘शात्वानुष्ठानम्’ इत्यनेन, समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारे स्मृत्यन्त-
रप्रदर्शनम् ७१
- ‘कृत्स्नश्च’ इत्यादिना, ज्ञानस्य कर्मशेषत्वे जैमिनिशबरस्वामिसं-
मतिप्रदर्शनम् ... ७१
- ‘कर्मभ्यश्चेत्’ इत्यादिना, कर्मणां मुक्तिहेतुत्वानङ्गीकारे बाधकप्रदर्शनम् ७१
- ‘न; नित्यत्वान्मोक्षस्य’ इत्यादिना, ‘न स पुनरावर्तते’ इति श्रुत्या
मोक्षो नित्य इत्यवगम्यते, तस्य कर्मसाध्यत्वे यजन्यं तदनित्यमिति
व्याप्तिदर्शनेनानित्यत्वं स्यात्, तच्चानिष्टम्; मुक्तस्यापि पुनः संसा-
रप्रसङ्गादित्याद्यपक्षखण्डनम् ... ७१
- ‘काम्यप्रतिबिद्ध्योः’ इत्यादिना, ग्रन्थारम्भे उक्तस्य मीमांसकपूर्व-
पक्षस्य तन्निराकरणस्य चानुवादः ... ७२
- ‘यच्च’ इत्यादिना, उपनिषदर्थज्ञानस्य कर्मशेषत्वात्कर्मसाध्य एव
मोक्ष इति पूर्वपक्ष्युक्तस्यानुवादः ... ७३
- ‘तच्च न’ इत्यादिना श्रुतज्ञानशब्दितस्योपनिषदर्थज्ञानस्य कर्मशेषत्वे-
ऽप्युपासनस्य श्रुतज्ञानातिरिक्तस्य मोक्षसाधनस्य सत्त्वाच्च कर्मभ्य
एव मोक्ष इति निराकरणम् ... ७३

- ‘उपासनं च’ इत्यादिना, अनुष्ठेयं तथाभूतं ब्रह्मोपासनमेव नास्ति
मानाभावादिति न शङ्कनीयम्, श्रुतज्ञानादर्थान्तरभूतस्योपासनस्य
श्रोतव्य इति श्रवणविधानानन्तरं मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति
पृथग्विधानादिति कथनम् ... ७३
- ‘एवं तर्हि’ इत्यादिना, केवलं कर्म मोक्षसाधनमिति पक्षं निरस्य,
कर्म प्रधानम्, विद्या उपसर्जनमिति समुच्चयपक्षस्योत्थापनम् ... ७४
- ‘विद्यासहितानां च’ इत्यादिना, कार्यस्यानित्यत्वनियमाद्विद्यासहितक-
मार्गव्यस्यापि मोक्षस्य कथं नित्यत्वमित्याशङ्क्याम्, विद्यारूपसह-
कारिमहिम्ना आरब्धस्यापि मोक्षस्य नित्यत्वमिति सहकारिवैचित्र्या-
त्कार्यवैचित्र्ये दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षस्थापनम् ... ७४
- ‘न, आरभ्यस्य’ इत्यादिना, अस्तु सहकारिवैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्यम्,
तथापि कार्यत्वस्यानपायात् यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायेनारब्धस्य
नित्यत्वं न संभवतीति निराकरणम् ... ७५
- ‘वचनात्’ इत्यादिना, ‘न स पुनरावर्तते’ इति वचनादारभ्योऽपि
मोक्षो नित्य इति पुनराशङ्कनम् ... ७५
- ‘न, शापकत्वाद्वचनस्य’ इत्यादिना, वचनं नाम, प्रसिद्धं पदार्थयोग्य-
त्वमुपादाय योग्यपदार्थज्ञापकम्; न त्वविद्यमानयोग्यत्वस्याधाय-
कम्; न चारभ्यस्य नित्यत्वे योग्यत्वं प्रसिद्धमिति, अप्रसिद्धस्यापि
योग्यत्वस्याधायकत्वे वचनस्य कारकत्वप्रसङ्गात्; न चेष्टापत्तिः,
‘अन्धो मणिमविन्दत्’ इत्यादिष्वपि वचनबलाद्योग्यताप्रसङ्गः
स्यादिति शङ्कानिराकरणम् ... ७५
- ‘एतेन’ इत्यादिना, अनित्यत्वादिदोषातिदेशेन समसमुच्चयपक्षस्यापि
निराकरणम् ... ७५
- ‘विद्याकर्मणी’ इत्यादिना, मोक्षप्रतिबन्धहेतुरविद्या, तन्निवर्तके विद्या-
कर्मणी, नात्मस्वरूपमोक्षोत्पादके; अतो ब्रह्मस्वरूपमोक्षस्य नित्य-
त्वेऽपि न क्षतिरिति शङ्का ... ७५
- ‘न; कर्मणः’ इत्यादिना, ‘भिद्यते हृदयग्रन्थिः’ इत्यादिश्रुतेः केव-
लविद्यासाध्यैवाविद्यानिवृत्तिः, न तत्र विद्यायाः कर्मपेक्षा; कर्म-
फलं त्वविद्यानिवृत्त्यपेक्ष्यान्यदेवोत्पत्तिसंस्कारादिरूपं प्रसिद्धमिति
शङ्कानिराकरणम् ... ७५

‘उत्पत्त्यादिफलविपरीतश्च’ इत्यादिना, यदि कर्मफलमुत्पत्त्यादिकमेव तर्हि ब्रह्मस्वरूपमोक्षस्यैवोत्पत्त्याद्यन्यतमत्वमस्त्विति शङ्कायाम्, आत्मस्वरूपस्य मोक्षस्यानादित्वादनाधेयातिशयत्वादविकार्यत्वान्नित्या- सत्त्वाच्च कर्मफलाद्विपरीतस्य नान्यतमत्वमिति समाधानम् ...	७६
‘गतिश्रुतेः’ इत्यादिना, गतिश्रुतिमवलम्ब्य ब्रह्मणः प्राप्यत्वशङ्का ...	७६
‘सूर्यद्वारेण’ इत्यादिना, गतिश्रुतिनिर्देशपूर्वकं शङ्काया विवरणम् ...	७६
‘न ; सर्वगतत्वात्’ इत्यादिना, लोके गन्तुः सकाशादन्यस्य परि- च्छिन्नस्य च प्राप्यता प्रसिद्धा, ब्रह्मणस्त्वाकाशादिकारणत्वेन सर्व- गतत्वात् गन्तुभ्योऽनन्यत्वाच्च न प्राप्यत्वमिति शङ्कानिराकरणम् ...	७६
‘गन्तुरन्यद्विभिन्नदेशम्’ इत्यादिना, प्राप्यस्वरूपप्रदर्शनम् ...	७६
‘न हि, येन’ इत्यादिना, अनुभवेनानन्यस्य गन्तव्यत्वाभावप्रदर्शनम्	७७
‘तदनन्यत्वप्रसिद्धिश्च’ इत्यादिना, ब्रह्मणो गन्तुभ्योऽनन्यत्वस्य श्रुत्या साधनम्	७७
‘गत्यैश्वर्यात्’ इत्यादिना, कार्यब्रह्मप्राप्तिविषया गत्यादिश्रुतिरिति संक्षे- पेण विवृत्त्या च शङ्काप्रदर्शनपूर्वकं गत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यप्रदर्शनम् ...	७७
‘कार्ये हि’ इत्यादिना, सत्यलोकस्थकार्यब्रह्मप्राप्तिविषया एव गत्यादि- श्रुतयः, न परब्रह्मप्राप्तिविषया इत्यत्र किं विनिगमकमिति शङ्का- याम्, हिरण्यगर्भभावप्राप्तौ हि स्यादयो विषयाः सन्ति, न का- रणब्रह्मभावप्राप्तौ, विद्यया अविद्यातत्कार्यस्य निवृत्तत्वादित्येतदेव विनिगमकमिति विनिगमकप्रदर्शनम् ...	७७
‘एकमेवाद्वितीयम्’ इत्यादिना, कारणे ब्रह्मणि अविद्याकार्यभोगाभावे प्रमाणप्रदर्शनम् ...	७८
‘विरोधाच्च’ इत्यादिना, समुच्चयमभ्युपगम्य दूषणमुक्तम् ; इदानीं वि- द्याकर्मणोर्विरोधात्सोऽपि न संभवतीति प्रतिपादनम् ...	७८
‘प्रविलीनकर्त्रादि’ इत्यादिना, विरोधस्यैव प्रपञ्चनम् ...	७८
‘न हि’ इत्यादिना, यद्यप्येक एवात्मा कर्तृत्वादिविशेषवत्त्वेन तच्छून्य- त्वेन च प्रमाणतोऽवगम्यते, तथापि परमार्थत एकं वस्तु उभयवत्तया प्रमाणतोऽवगन्तुं न शक्यते विरोधात् ; अतः परस्परविरुद्धयो रजत- त्वशक्तित्वयोरन्यतरस्येव कर्तृत्वादिविशेषवत्त्वतच्छून्यत्वयोरन्यतर-	

स्याध्यस्तत्वं वाच्यम्, अन्यतरस्याध्यस्तत्वे वक्तव्ये श्रुतिप्रामाण्यादा- विद्यकस्य कर्त्रादिद्वैतस्यैवाध्यस्तत्वं युक्तमिति कथनम्	...	७८
‘यत्र हि’ इत्यादिना, द्वैतस्य मिथ्यात्वे श्रुतिप्रदर्शनम्	...	७९
‘सत्यत्वं च’ इत्यादिना, एकत्वशब्दितनिर्विशेषत्वस्य सत्यत्वे श्रुत्यु- दाहरणम्	...	७९
‘न च संप्रदानादिकारकभेदादर्शने’ इत्यादिना, कर्त्रादिद्वैतस्योक्त- रीत्या निर्विशेषे ब्रह्मण्यध्यस्तत्वे ब्रह्मतत्त्वविद्यया सर्वद्वैतस्याप्युपमर्दात् जगद्वेदादर्शने कर्मानुष्ठानं न संभवतीति कथनम्	...	८०
‘अन्यत्वदर्शनापवादश्च’ इत्यादिना, ब्रह्मतत्त्वज्ञानेन ब्रह्माध्यस्तद्वै- तोपमर्दे श्रुतयोऽपि सन्तीति कथनम्	...	८०
‘अतो विरोधः’ इत्यादिना, विद्याकर्मणोर्विरोधोपसंहारपूर्वकं तयोः समुच्चयासंभवोपसंहारः	...	८०
‘अत्र यदुक्तम्’ इत्यादिना, समुच्चयानुपपत्तौ फलितस्य कथनम्	...	८०
‘विहितत्वात्’ इत्यादिना, अद्वैतब्रह्मबोधकश्रुत्या कर्त्रादिकारकभेदस्य सत्यत्वांशं बाधित्वा ब्रह्मज्ञानमुपदिश्यते चेत्, तदा कर्मश्रुतीनां कर्त्रादिकारकभेदरूपमिथ्यार्थबोधकत्वादप्रामाण्यं स्यादिति शङ्का	...	८१
‘यद्युपमृद्य’ इत्यादिना, शङ्काया विवरणम्	...	८१
‘न; पुरुषार्थोपदेशपरत्वात्’ इत्यादिना, विद्याकर्मश्रुतीनामध्ययनप- रिग्रहीतानां पुरुषार्थप्रदर्शकत्वेनैव प्रामाण्यम्, न तु कर्त्रादिद्वैतस्य सत्यत्वेन; ततश्च भ्रान्तिसिद्धं कारकादिभेदमर्थक्रियासमर्थमादाय पुरुषार्थोपदेशे प्रवृत्तानां कर्मश्रुतीनां नाप्रामाण्यप्रसङ्ग इति समाधानम्	...	८१
‘विद्योपदेशपरा’ इत्यादिना, विद्याश्रुतीनां कर्मश्रुत्यविरुद्धपुरुषार्थो- पदर्शकत्वप्रदर्शनपूर्वकं संग्रहवाक्यविवरणम्	...	८१
‘एवमपि’ इत्यादिना, शङ्कापूर्वकं कर्मश्रुतीनां विद्याश्रुत्यविरुद्धपुरुषा- र्थोपदेशपरत्वप्रदर्शनम्	...	८२
‘उपचितदुरितप्रतिबन्धस्य’ इत्यादिना, विद्यायामुपात्तदुरितक्षयद्वारा कर्मणामुपयोगस्य प्रदर्शनम्	...	८२

‘अपि च’ इत्यादिना, काम्यकामिविषयत्वेन विद्याकर्मणोर्विरोधकथनम्	८२
‘विरोधादेव च’ इत्यादिना, विद्या प्रधानं कर्म चोपसर्जनमिति पक्षस्य निरसनम्	८३
‘स्वात्मलाभे तु’ इत्यादिना, विरुद्धत्वाद्विद्या चेत्कर्माणि स्वफले नापेक्षते, कुत्र तर्हि कर्मणामुपयोग इति शङ्कायाम्; स्वफले विद्यायाः कर्मा- पेक्षाभावेऽपि स्वोत्पत्तौ हेतुत्वेन विद्या कर्माण्यपेक्षत इति कर्मणा- मुपयोगप्रदर्शनम्	८३
‘अत एव’ इत्यादिना, कर्मणां विद्योत्पत्तौ मानस्य स्मरणम्	८४
‘एवं च’ इत्यादिना, कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा विद्याहेतुत्वे विद्याकर्म- श्रुतीनामविरोध इति फलितकथनम्	८४
‘अतः केवलायाः’ इत्यादिना, परमप्रकृतस्योपसंहारः	८४
‘एवं तर्हि’ इत्यादिना, यदि कर्माणि विद्योत्पत्तौ साधनानि तर्ह्यग्नि- होत्रादिकर्मणां गार्हस्थ्य एव विहितत्वाद्गार्हस्थ्यमेकमेवानुष्ठेयं स्या- त्; नाश्रमान्तरमिति कर्मिणामाक्षेपस्य प्रदर्शनम्	८४
‘अतश्च’ इत्यादिना, अग्निहोत्रादिकर्मणामाश्रमान्तरेष्वभावादाश्रमा- न्तरानुष्ठानपक्षे सर्वेषां यावज्जीवं कर्मानुष्ठानाभावात् यावज्जीवा- दिश्रुतयोऽनुकूलतरा न स्युः; गार्हस्थ्यस्यैवानुष्ठेयत्वे तु सर्वेषां याव- ज्जीवं कर्मानुष्ठानलाभात्ताः श्रुतयोऽनुकूलतरा भवन्तीति गार्हस्थ्य- स्यैवानुष्ठेयत्वे श्रुत्यानुकूल्यरूपहेत्वन्तरस्य प्रदर्शनम्	८४
‘न; कर्मानेकत्वात्’ इत्यादिना, श्रुतिस्मृत्यादिषु आश्रमान्तराणामपि विहितत्वाविशेषादाश्रमान्तरकर्मणामपि हिंसाद्यमिश्रितानां विद्यां प्रति साधनतमत्वाच्च नैतस्याक्षेपस्यावकाश इति कथनम्	८५
‘वक्ष्यति च’ इत्यादिना, आश्रमान्तरकर्मणां विद्यासाधनत्वे मान- प्रदर्शनम्	८५
‘जन्मान्तरकृतकर्मभ्यश्च’ इत्यादिना, कर्मणां विद्यासाधनत्वेऽपि न गार्हस्थ्यमावश्यकं केषांचिद्द्वारपरिग्रहात्प्रागपि जन्मान्तरकृतकर्मभ्यो विद्योत्पत्तिसंभवादिति प्रतिपादनम्	८५
‘कर्मार्थत्वाच्च’ इत्यादिना, उत्पन्नविद्यानामपि गार्हस्थ्यप्राप्तिरास्त्विति न शङ्कनीयम्, गार्हस्थ्यप्राप्तेः कर्मानुष्ठानार्थत्वात्कर्मफलभूतायां वि- द्यायां सिद्धायां तत्प्राप्तेरनर्थकत्वादिति कथनम्	८५

- ‘लोकार्थत्वाच्च’ इत्यादिना, पुत्रादिसाध्यलोकार्थार्थिनां कामिनां गार्ह-
स्थस्यानुष्ठेयत्वेऽपि न सर्वेषामनुष्ठेयत्वनिर्वन्ध इति कथनम् ... ८६
- ‘प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्यापि’ इत्यादिना, गृहस्थस्यापि सतो विद्योदये न
गार्हस्थ्यपेक्षा, किंतु कर्मपरित्यागरूपसंन्यास एव; ‘प्रव्रजिष्यन्वा’
इत्यादिश्रुतिलिङ्गदर्शनादिति कथनम् ... ८६
- ‘कर्म प्रति श्रुतेः’ इत्यादिना, न कर्मनेकत्वादित्यादिना कर्मणां
विद्यासाधनत्वेऽपि यथा विद्याकामेन गार्हस्थ्यमनुष्ठातुं शक्यते,
तथैवाश्रमान्तराण्यपि यथारुच्यनुष्ठातुं शक्यन्ते, तेष्वपि विद्यासाधन-
कर्मणां सत्वात्; अतो गार्हस्थ्यस्यानावश्यकत्वादाश्रमाणां वैकल्पि-
कमनुष्ठानमित्युक्तम्; तदयुक्तम्, ‘एष आदेशः’ इत्यादिवचनप-
र्यालोचनया अग्निहोत्रादिकर्मण्येव श्रुतितात्पर्यातिशयावगमात् अग्नि-
होत्रादिकर्मयुक्तं गार्हस्थ्यमेव प्रबलम्; अतोऽतुल्यबलत्वेनाश्रमान्त-
रैर्विकल्पासंभवादित्याक्षेपस्य प्रदर्शनम् ... ८७
- ‘अग्निहोत्रादिकर्म’ इत्यादिना, संग्रहस्य विवरणम् ... ८७
- ‘महांश्च’ इत्यादिना, गार्हस्थ्यप्राबल्ये हेत्वन्तरस्याश्रमान्तरापेक्षया आ-
यासबाहुल्यादेः प्रदर्शनम् ... ८७
- ‘न’ इत्यादिना, जन्मान्तरकृतकर्मजनितसंस्कारादेव विद्योत्पत्तिसंभवा-
च्च गार्हस्थ्यस्यावश्यकत्वमिति संग्रहेण शङ्कानिरसनम् ... ८७
- ‘यदुक्तम्’ इत्यादिना, यत्ताधिक्यायासबाहुल्यादीनामन्यथासिद्धत्वा-
द्गार्हस्थ्यप्राबल्यप्रयोजकत्वमसिद्धमित्यभिप्रेत्य, जन्मनैव विरक्तानां
कर्मसु प्रवृत्तानामविरक्तानां विद्याविद्वेषिणामुपलब्धेर्लिङ्गात् जन्मा-
न्तरकृतकर्मजनितसंस्कारेभ्यः कर्मफलभूतायां विद्यायां विरक्तौ वा
लब्धायां पारिव्राज्यप्राप्तिरेव, न पुनः कर्मानुष्ठानैकप्रयोजनगार्हस्थ्य-
प्राप्तिरिति संग्रहवाक्यविवरणम् ... ८७
- ‘कर्मफलबाहुल्याच्च’ इत्यादिना, यत्ताधिक्यादेरन्यथासिद्धत्वप्रतिपादनम् ८८
- ‘आशिषाम्’ इत्यादिना, कामबाहुल्यस्यानुभवेन प्रदर्शनम् ... ८८
- ‘उपायत्वाच्च’ इत्यादिना, अग्निहोत्रादिकर्मणां विद्यां प्रत्युपायत्वा-
त्तेषु यत्ताधिक्यमित्यन्यथासिद्धौ हेत्वन्तरकथनम् ... ८८
- ‘कर्मनिमित्तत्वात्’ इत्यादिना, कर्मणां दुरितक्षयद्वारा विद्याहेतुत्वा-

कर्मभिरेव विद्योत्पत्तिसंभवे श्रवणादीनां वैयर्थ्यामिति समास- व्यासाभ्यामाशङ्का	...	८९
‘न ; नियमाभावात्’ इत्यादिना, कर्मकृतप्रतिबन्धक्षयादेव विद्योत्पद्यते, नान्यस्मादिति न नियमः ; संन्यासाश्रमकर्मणामर्हिसादीनां विद्यां प्रत्यन्तरङ्गसाधनत्वादिति शङ्कापरिहारः	...	८९
‘साक्षादेव च’ इत्यादिना, अर्हिसाध्यपेक्षयाप्यसंभावनादिलक्षणदृष्टप्रति- बन्धनिरासेन विद्यासाधनत्वाच्छ्रवणादेरावश्यकतेति कथनम्	...	८९
‘अतः सिद्धानि’ इत्यादिना, आश्रमान्तरवैयर्थ्यशङ्कासमाधानोपसंहारः		८९
‘सर्वेषाम्’ इत्यादिना, सर्वाश्रमकर्मणामपि विद्यासाधनत्वात्सर्वाश्रमाणां वैकल्पिकानुष्ठानत्वस्योपसंहारः	...	८९
‘परं च श्रेयः’ इत्यादिना, विचारसमाप्तिद्योतनार्थमुपसंहृतस्यापि समु- च्चयनिराकरणफलस्य पुनरुपसंहारः	...	८९

द्वादशोऽनुवाकः

.... ९०—९२

‘शं नो मित्रः’ इत्यादिना, शं नो मित्र इत्यादिशान्तेरादौ पठितत्वा- त्पुनः पाठः किमर्थं इति शङ्कायाम्, पुनः पाठस्य वक्ष्यमाणब्रह्म- विद्याप्राप्त्युपसर्गप्रशमनार्थत्वेन प्रयोजनकथनम्	...	९०
‘सह नाववतु’ इत्यादिना, प्रतीकग्रहणपूर्वकम् ‘सह नाववतु’ इति शान्तेर्व्याख्यानम्	...	९१
‘वक्ष्यमाणविद्याविघ्नप्रशमनार्था’ इत्यादिना, ‘सह नाववतु’ इति शान्तेरपि वक्ष्यमाणविद्याशेषत्वकथनम्	...	९२
‘अविघ्नेन’ इत्यादिना, विद्याविघ्नप्रशमनार्थायाः शान्तेरावश्यकत्वप्रदर्शनम्		९२

आनन्दवल्ली

.... ९३—२२९

प्रथमोऽनुवाकः

.... ९३—१२६

‘संहितादिविषयाणि’ इत्यादिना, वृत्तानुवादपूर्वकमानन्दवस्त्यास्ता- त्पर्यप्रतिपादनम्	...	९३
‘प्रयोजनं चास्याः’ इत्यादिना, यथा ‘आप्नोति स्वाराज्यम्’ इत्यनेना- परविद्याफलं संसारगोचरमेव पूर्वमुक्तम् ; तथा परविद्याफलमपि संसारगोचरमेवेत्याशङ्क्य, निर्विशेषात्माविद्याया अविद्यानिवृत्तिद्वारा		

संसारनिवृत्तिः फलम्, न संसारगोचरं फलमित्यन्वयव्यतिरेकश्रुति- प्रमाणप्रदर्शनपूर्वकं साधनम्	...	९४
‘अतोऽवगम्यते’ इत्यादिना, साधितस्य ब्रह्मविद्याप्रयोजनस्योपसंहारः		९५
‘स्वयमेव’ इत्यादिना, आनन्दवल्याद्यवाक्यस्य ब्रह्मविद्याप्रोति परमि- त्यस्य संबन्धप्रयोजनज्ञापनार्थत्वेन तात्पर्यवर्णनम्	....	९५
‘निर्ज्ञातयोर्हि’ इत्यादिना, ब्रह्मविद्याप्रयोजनस्य, ब्रह्मविद्याप्रयोज- नयोः संबन्धस्य च आदावेव ज्ञापनं किमर्थमित्याशङ्क्य, मुक्तिरूपफल- श्रवणान्मुक्त्यौपयिकब्रह्मज्ञानसाधने श्रवणादौ मुमुक्षुः प्रवर्तत इत्ये- तदर्थमादौ ज्ञापनमिति कथनम्	...	९५
‘श्रवणादिपूर्वकं हि’ इत्यादिना, साधनान्तरं परित्यज्य किमिति श्रव- णादौ प्रवर्तत इति चेत्, श्रवणादिपूर्वकस्यैवात्मज्ञानलाभस्य ‘श्रोतव्यः’ इत्यादिश्रुत्यावगमाच्छ्रवणादौ प्रवृत्तिरिति कथनम्		९६
‘ब्रह्मवित्’ इत्यादिना, ‘ब्रह्मविद्याप्रोति परम्’ इति ब्राह्मणवाक्य- स्य विवरणम्	...	९६
‘न ह्यन्यस्य’ इत्यादिना, उत्कृष्टवाची परशब्दः कथं ब्रह्मपरत्वेन व्या- ख्यायत इति शङ्कायाम्, ब्रह्मैवात्र परशब्दवाच्यम्; ब्रह्मज्ञानाद्ब्र- ह्मणोऽन्यस्य प्राप्स्यसंभवादिति कथनम्	...	९६
‘स्पष्टं च’ इत्यादिना, श्रुत्यन्तरानुसारेणापि ब्रह्मैवात्र परशब्दार्थ इति कथनम्	...	९६
‘ननु, सर्वगतम्’ इत्यादिना, आप्नोतीत्यस्यौपचारिकमर्थं दर्शयितुं शङ्कामुखेन मुख्यार्थे बाधकप्रदर्शनम्	...	९६
‘नायं दोषः’ इत्यादिना, ज्ञानाज्ञाननिमित्तयोर्ब्रह्मण औपचारिकाप्त्य- नाप्त्योर्विवक्षितत्वान्मुख्यार्थबाधो न दोषावह इति संग्रहेण कथनम्		९७
‘परमार्थतः’ इत्यादिना, अदर्शननिमित्ताया अनाप्तेः साधनारम्भः		९७
‘भूतमात्राकृत’ इत्यादिना, स्वरूपभूते ब्रह्मणि विपर्ययप्रदर्शनम्	...	९७
‘प्रकृतसंख्यापूरणस्य’ इत्यादिना, स्वरूपेऽप्युक्तवक्ष्यमाणविपर्ययाग्रहणे भवत इत्यत्र दृष्टान्तप्रदर्शनम्	...	९७
‘अन्नमयाद्यात्मभ्यः’ इत्यादिना, स्वरूपभूते ब्रह्मण्यग्रहणप्रदर्शनम्	....	९८
‘एवमविद्यया’ इत्यादिना, अदर्शननिमित्ताया अनाप्तेरुपसंहारः	...	९८

- ‘तस्यैवम्’ इत्यादिना, दर्शननिमित्ताया अनासत्त्वभ्रमनिवृत्तिरूपाया
औपचारिक्या आसेर्हृष्टान्तेन विवरणम् ... ९८
- ‘ब्रह्मविदामोति’ इत्यादिना, उत्तरग्रन्थस्याद्यवाक्यस्यैव विवरणरूप-
त्वाद्व्याख्यानव्याख्येयभावोऽनयोः संबन्ध इति संगतिकथनम् ... ९८
- ‘ब्रह्मवित्’ इत्यादिना, ‘सत्यं ज्ञानम्’ इत्यादिमन्त्रस्य संक्षेपेणार्थक-
थनपूर्वकमवतरणम् ... ९९
- ‘तत्तस्मिन्’ इत्यादिना, ‘तदेषाभ्युक्ता’ इत्यस्य विवरणम् ... ९९
- ‘सत्यं ज्ञानम्’ इत्यादिना, मन्त्राद्यपादस्य तात्पर्यकथनम् ... ९९
- ‘सत्यादीनि हि त्रीणि’ इत्यादिना, लक्षणवाक्यस्थपदानां विशेषण-
विशेष्यभावेन विभजनम् ... ९९
- ‘विशेष्यं ब्रह्म’ इत्यादिना, ब्रह्मणो विशेष्यत्वे हेतुप्रदर्शनम् ... ९९
- ‘विशेषणविशेष्यत्वादेव’ इत्यादिना, नीलं महत्सुगन्धयुत्पलमित्यादौ
नीलादिपदार्थानां विशेषणविशेष्यभावे सत्येव समानाधिकरणतयैक-
विभक्त्यन्तानि नीलादिपदानि प्रसिद्धानि, एतान्यपि सत्यादीनि
पदानि तथाभूतान्यर्थगतविशेषणविशेष्यभावनिवन्धनानीति गम्यते ;
अतः सत्यादिपदार्थानां विशेषणविशेष्यभावे समानाधिकरणतयैक-
विभक्त्यन्तानि सत्यादिपदानि गमकानीति गमकप्रदर्शनम् ... १००
- ‘सत्यादिभिश्च’ इत्यादिना, सत्यादिपदार्थैर्ब्रह्मणि विशेषिते सत्यादि-
विरुद्धेभ्यो व्यावृत्तं ब्रह्म सिध्यतीति सत्यादिपदार्थविशेषणत्वसाधन-
फलकथनम् ... १००
- ‘एवं हि’ इत्यादिना, यथा नीलमुत्पलमित्यादिप्रयोगे व्यक्त्यन्तरेभ्यो
व्यावृत्तमुत्पलमवगम्यते, तथा यद्यसत्यादिपदार्थेभ्यो व्यावृत्तं ब्रह्मा-
वधार्येत तदा ब्रह्म विशिष्य निर्णीतं भवतीति इतरव्यावृत्तिबोधस्य
फलकथनम् ... १००
- ‘ननु’ इत्यादिना ; विशेष्यमुत्पलत्वं शुक्लरक्तोत्पलयोर्वर्तमानंसद्विशे-
षणं नैत्यगुणं व्यभिचरति, अतो विवक्षितोत्पलस्य विपरीतोत्पले-
भ्यो व्यावृत्तये नैत्यं विशेषणं घटते ; न तथा सत्यत्वादिकं व्यभि-
चरद्ब्रह्मान्तरं लोके प्रसिद्धम्, अतः सजातीयव्यवच्छेदस्याभावादि-
विशेषणविशेष्यभावो न घटत इति विशेषणविशेष्यभावाक्षेपणम् ... १००

- ‘न ; लक्षणार्थत्वात्’ इत्यादिना, सत्यादिपदानां लक्षणार्थपरत्वेन स-
जातीयमात्रव्यावर्तकमुख्यविशेषणपरत्वाभावात्, वस्तुतो ब्रह्मान्त-
राणामभावेऽपि कल्पितानामव्याकृतभूताकाशकालादिलक्षणानां व्या-
पकत्वरूपवृद्धिमत्त्वेन ब्रह्मशब्दवाच्यानां ब्रह्मान्तराणां सत्त्वेन सत्या-
दीनां सजातीयव्यावर्तकत्वरूपौपचारिकविशेषणत्वस्य संभवाच्च न
चोद्यावकाश इति समाधानम् ... १०१
- ‘नायं दोषः’ इत्यादिना, संग्रहवाक्यविवरणम् ... १०१
- ‘कः पुनः’ इत्यादिना, प्रश्नपूर्वकं विशेषणस्य लक्षणस्य च लक्षण-
कथनम् ... १०१
- ‘यथा’ इत्यादिना, लक्षणलक्ष्ययोरुदाहरणप्रदर्शनम् ... १०२
- ‘लक्षणार्थं च’ इत्यादिना, सत्यादिवाक्यं समानाधिकरणवाक्यत्वेन
नीलोत्पलवाक्यवन्नविशेषणविशिष्टार्थपरम्, तथा सति विशिष्टस्य
परिच्छिन्नत्वेन आनन्त्यायोगात् ; किं तु सोऽयं देवदत्त इति वाक्य-
वदखण्डैकरसवस्तुपरमिति मत्वा प्रागेव ब्रह्मस्वरूपलक्षणार्थं वाक्य-
मित्युक्तमिति कथनम् ... १०२
- ‘सत्यादिशब्दाः’ इत्यादिना, आदिवाक्ये वेद्यतयोपात्तं ब्रह्म कीदृश-
मित्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपविशेषसमर्पकत्वेन प्रवृत्तं सत्यादिपदत्रयं
ब्रह्मण एव विशेषणम्, विशेष्यस्य प्रधानत्वेन विशेषणानां तदर्थ-
त्वादन्त्योन्यनिरपेक्षत्वाच्च न ते सत्यादयो मिथः संबध्यन्ते, किं तु
प्रत्येकमेव विशेष्येण ब्रह्मणा संबध्यन्त इति विशेषणविशेष्यभावप-
क्षमवलम्ब्य कथनम् ... १०२
- ‘यद्रूपेण’ इत्यादिना सत्यानृतपदार्थयोर्निर्वचनम् ... १०३
- ‘अतो विकारः’ इत्यादिना, फलितस्यानृतपदार्थस्य कथनम् ... १०३
- ‘वाचारम्भणम्’ इत्यादिना, विकारस्यानृतत्वे प्रकृतेश्च सत्यत्वे श्रुत्यु-
दाहरणम् ... १०३
- ‘अतः सत्यं ब्रह्म’ इत्यादिना, ब्रह्मणो विकाराद्यावृत्तेः फलस्य कथनम् १०३
- ‘अतः कारणत्वम्’ इत्यादिना, ब्रह्मणो विकाराद्यावृत्तिसिद्धौ परिशे-
षात्कारणत्वं प्राप्तम्, ततश्च वस्तुत्वान्मृदादिवज्जडत्वम्, कारणेषु
कुलालादिषु कर्त्रादिकारकभावदर्शनात्कर्त्रादिकारकरूपत्वं च प्राप्त-
मिति प्राप्तं दोषद्वयं निराकर्तुं शानरूपविशेषणमिति कथनम् ... १०३

- ‘ज्ञानं शक्तिः’ इत्यादिना, कर्त्रादिव्युत्पत्तौ ज्ञानपदेन ब्रह्मणो ज्ञान-
क्रियां प्रति कर्त्रादिकारकत्वावगमाज्ज्ञानविशेषणेनापि नोक्तदोषवा-
रणं संभवतीत्याशङ्क्य, ज्ञानस्य सत्यानन्ताभ्यां ब्रह्म प्रति विशेषण-
त्वात् ज्ञानपदस्य कर्त्राद्यर्थत्वे सत्यत्वानन्त्ययोरनुपपत्तेर्भावव्युत्पत्तिक
एवात्र ज्ञानशब्द इति कथनम् ... १०४
- ‘ज्ञानकर्तृत्वेन हि’ इत्यादिना, ज्ञानकर्तृत्वं हि ज्ञानादिरूपेण विक्रिय-
माणत्वम्, ज्ञानादिरूपेण विक्रियमाणस्य ब्रह्मणो विकारस्येव वि-
कारिणोऽपि जडत्वनियमेन जडस्य चाध्यस्तत्वनियमेनानृतत्वावश्यं-
भावात्सत्यत्वानुपपत्तिः ; एवं कर्तृत्वस्य कर्मक्रियानिरूपितत्वेन ता-
भ्यां कर्तुर्भेदावश्यंभावात् वस्तुपरिच्छेदराहित्यरूपानन्त्यानुपपत्ति-
श्चेति ब्रह्मणो ज्ञानकर्तृत्वे सत्यत्वाद्यनुपपत्तिप्रपञ्चनम् ... १०४
- ‘यत्र नान्यत्’ इत्यादिना, ब्रह्मणो ज्ञानक्रियादिसर्वद्वैतराहित्ये श्रुत्यन्त-
रसंमतिप्रदर्शनम् ... १०४
- ‘अथ यत्रान्यत्’ इत्यादिना, ज्ञानक्रियाकर्तुरनन्तत्वाभावे श्रुतिप्रदर्श-
नम् ... १०४
- ‘नान्यद्विजानाति’ इत्यादिना, न विजानातीति ज्ञानकर्तृत्वसामान्य-
निषेधमकृत्वा ‘अन्यन्न विजानाति’ इति विशेषनिषेधसाम-
र्थ्यात्स्वज्ञातृत्वं भूम्नः श्रुत्यनुमतमित्यवगमान्नैयं श्रुतिर्ब्रह्मणो द्वैतराहि-
त्ये मानम्, अपि तु कर्तृत्व एवेति शङ्का ... १०४
- ‘न’ इत्यादिना, ‘भूमानं भगवो विजिज्ञासे’ इति भूमस्वरूपलक्षण-
जिज्ञासायामिदं वाक्यं प्रवृत्तम्, अतो भूमस्वरूपज्ञापनपरमेवेदं
वाक्यं न स्वज्ञातृत्वपरमिति शङ्कानिराकरणम् ... १०५
- ‘यत्र नान्यत्’ इत्यादिना, भ्रान्तिसिद्धं ज्ञात्रादिद्वैतमनूय तद्वस्तुतो यत्र
नास्ति स भूमेति भूमस्वरूपं वाक्येन बोध्यते, तथा चान्यग्रहणस्य
प्रतिषेधशेषत्वाच्च स्वज्ञातृत्वे तात्पर्यग्राहकतेति फलितार्थकथनपूर्वकं
संग्रहविवरणम् ... १०५
- ‘स्वात्मनि च’ इत्यादिना, एकक्रियानिरूपितं कर्तृत्वं कर्मत्वं च
विरुद्धत्वेन नैकाधिकरणम्, किंतु भिन्नाधिकरणं प्रसिद्धम्; स्वात्मनि
भेदाभावात्स्वकर्मकज्ञानकर्तृत्वे वाक्यस्य तात्पर्यं कल्पयितुं न शक्यत
इति कथनम् ... १०५

- ‘आत्मनश्च’ इत्यादिना, प्रत्यगात्मरूपब्रह्मणो ज्ञानकर्मत्वमेवास्त्विति न शङ्कनीयम्, ज्ञानकर्मत्वे ज्ञेयत्वेनैव विनियुक्तत्वेन शात्रभावप्रसङ्गादिति कथनम् ... १०५
- ‘एक एवात्मा’ इत्यादिना, आत्मनश्चिजडरूपांशद्वयोपेतत्वेन चिदंशेन शातृत्वस्य जडांशेन ज्ञेयत्वस्य च संभवात् शात्रभावप्रसङ्ग इति शङ्का ... १०५
- ‘न ; युगपत्’ इत्यादिना, ‘निष्कलं निरञ्जनम्’ इत्यादिश्रुत्या आत्मनो निरवयवत्वावगमान्न युगपदेकज्ञाननिरूपितं कर्तृत्वं कर्मत्वं च संभवतीति शङ्कानिरसनम् ... १०५
- ‘आत्मनश्च’ इत्यादिना, आत्मनो ज्ञानकर्मत्वोपगमे तस्य घटादिवत्प्रसिद्धस्य ज्ञानोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् भूमवाक्यस्य स्वशातृत्वे तात्पर्यमिति कथनम् ... १०५
- ‘तस्मात्’ इत्यादिना, शातृज्ञेयज्ञानाभ्यां विभक्तत्वाद्ब्रह्मणो शातृत्वे आनन्त्यानुपपत्तिः, ज्ञानादिपरिणामवत्स्वरूपस्य शातृत्वस्योपगमे परिणामितया मिथ्यात्वासङ्गात्सन्मालत्वानुपपत्तिरिति निगमनम् ... १०६
- ‘सन्मालत्वं च’ इत्यादिना, सन्मात्रत्वानुपपत्तावपि मन्त्रोक्तसत्यत्वानुपपत्तिर्न भवतीति न शङ्कनीयम्, सन्मात्रसत्ययोरभेदादिति कथनम् १०६
- ‘तत्सत्यम्’ इत्यादिना, सन्मात्रसत्ययोरभेदे मानप्रदर्शनम् ... १०६
- ‘तस्मात्’ इत्यादिना, ब्रह्मणो शातृत्वे सत्यत्वानन्तत्वयोरयोगाज्ज्ञानपदं शक्तिपरमेवेत्युपसंहारः ... १०६
- ‘ज्ञानं ब्रह्म’ इत्यादिना, ज्ञानपदस्य शक्तिपरत्वे सिद्धे फलितकथनम्... १०६
- ‘ज्ञानं ब्रह्मेति वचनात्’ इत्यादिना, ज्ञानपदस्य शक्तिपरत्वे अन्तःकरणवृत्त्यात्मिकायास्तस्याः परिच्छिन्नत्वेन दृष्टायास्तद्रूपस्य ब्रह्मणोऽपि परिच्छिन्नत्वं स्यादिति शङ्का ... १०७
- ‘अतः’ इत्यादिना, ब्रह्मणो वृत्तिरूपत्वे आनन्त्यायोगादानन्त्यसिद्धये कूटस्थरूपं चैतन्यज्ञानमिह विवक्षितम्, न तु क्रिया ; अतः शङ्कितदोषस्य नावकाश इति आनन्त्यविशेषणेन वारणम् ... १०७
- ‘सत्यादीनाम्’ इत्यादिना, विशेषणत्वपक्षे सत्यादीनामनृतादिव्यावृत्त्यर्थत्वस्योक्तत्वात्, ब्रह्मशब्दार्थस्योत्प्लादिशब्दार्थवलोके माना-

- न्तरासिद्धत्वात्, सत्यादिवाक्यम् 'मृगतृष्णाम्भसि' इत्यादिवाक्य-
वच्छून्यार्थकं स्यादिति शङ्का ... १०७
- 'न; लक्षणार्थत्वात्' इत्यादिना, मिथ्याभूतस्यापि सर्पादेः रज्ज्वादि-
सदधिष्ठानत्वदर्शनात्प्रपञ्चस्यापि दृश्यत्वादिहेतुभिर्मिथ्यात्वेनावगत-
स्य सदधिष्ठानत्वमनुमीयते, तस्य च प्रपञ्चाधिष्ठानतयानुमितस्य
सतः स्वरूपविशेषलक्षणार्थकमिदं वाक्यं नासदर्थकमिति शङ्का-
निरसनम् ... १०७
- 'विशेषणत्वेऽपि' इत्यादिना, सत्यमाकाशमित्यादौ सत्यादिपदस्य विशे-
षणार्थत्वदर्शनादत्रापि तथा किं न स्यादिति शङ्कावारणाय सत्या-
दिपदानां विशेषणार्थत्वेऽपि प्रत्यग्ब्रह्मणि विशेषणविशेष्यत्वस्याबुभु-
त्सितत्वेनात्र सत्यादिपदं बुभुत्सितस्वरूपलक्षणार्थमिति कथनम् ... १०७
- 'शून्ये हि' इत्यादिना, वाक्यस्य लक्षणार्थत्वेऽपि लक्ष्यं शून्यमेव किं
न स्यादिति न शङ्कनीयम्, लक्ष्येऽसति सत्यादीनां लक्षणार्थत्वा-
प्रसक्तेरिति कथनम् ... १०७
- 'लक्षणार्थत्वान्मन्यामहे' इत्यादिना, वाक्यस्य लक्षणार्थत्वादसतश्चास-
त्त्वादेव लक्ष्यत्वायोगात् न वाक्यस्य शून्यार्थत्वाशङ्का इत्युपसंहारः १०७
- 'विशेषणार्थत्वेऽपि च' इत्यादिना, नीलादिपदानां यथा स्वार्थनैल्या-
दिसमर्पणेन तद्विरुद्धव्यावर्तकत्वं प्रसिद्धम् तथा, सत्यादिपदानामपि
स्वार्थसमर्पणेनैव तद्विरुद्धव्यावर्तकत्वात् व्यावृत्तिमात्रपर्यवसानत्वमि-
ति विशेषणार्थत्वमभ्युपगम्य समाधानकथनम् ... १०७
- 'शून्यार्थत्वे हि' इत्यादिना, सत्यादिपदानां स्वार्थपरित्यागेनैव विशे-
ष्यनियन्तृत्वमित्येतस्य व्यतिरेकेण साधनम् ... १०८
- 'सत्याद्यर्थैः' इत्यादिना, तस्यैवान्वयेन साधनम् ... १०८
- 'ब्रह्मशब्दोऽपि' इत्यादिना, 'बृहबृहिवृद्धौ' इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नो ब्रह्म-
शब्दो बृद्धं वस्त्वभिधत्ते, बृद्धिश्चात्र निरतिशयमहत्त्वम् संकोचकप्र-
करणोपपदयोरभावात्; तथा च निरतिशयमहावस्तुवाचित्वेन ब्रह्म-
शब्दोऽप्यर्थवानेव; ततश्च न वाक्यस्य शून्यार्थत्वाशङ्केति कथनम् १०८
- 'तत्रानन्तशब्दः' इत्यादिना अनन्तशब्दः परिच्छेदाभावबोधनद्वारा
विशेषणम्; सत्यशानशब्दौ तु स्वार्थं परमार्थं कूटस्थचैतन्यं च बो-

- धयन्तौ तद्विपरीतं मिथ्यात्वं जडत्वं चार्थान्निवारयन्तौ विशेषणत्वं
प्राप्नुत इति सत्यादिषु त्रिषु विशेषणेषु परस्परभेदकथनम् ... १०८
- ‘तस्माद्वा’ इत्यादिना, जीवस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सत्त्वेन तद्भेदरूपस्य
परिच्छेदस्य सत्त्वात्कथं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यरूपानन्त्यं ब्रह्मण
इत्याशङ्क्य, ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मनः’ इत्यात्मशब्दस्य ब्रह्मणि
प्रयोगात्, आनन्दमयपदलक्षिते ब्रह्मण्यात्मशब्दप्रयोगात् ब्रह्मणो
जीवभावेन प्रवेशश्रवणाच्च ब्रह्मात्मनोरैक्याध्यवसायान्नात्मना परि-
च्छेदो ब्रह्मण इति कथनम् ... १०९
- ‘अतः’ इत्यादिना, आत्मब्रह्मणोरभेदस्योपसंहारः ... १०९
- ‘एवं तर्हि’ इत्यादिना, उक्तरीत्या ब्रह्मात्मनोरैक्यं चेद्विवक्षितम्, तर्हि
जानातीति ज्ञानकर्तृत्वस्यात्मन्यनुभवसिद्धत्वाज्ज्ञानकर्ता आत्मा ब्र-
ह्मेत्युक्तं भवति; तथा ‘सोऽकामयत’ इति वचनमपि कामिनो
ज्ञानकर्तृत्वप्रसिद्धेर्ब्रह्मणो ज्ञानकर्तृत्वं प्रापयति; अतो ज्ञानपदस्य
शक्तिपरत्वव्याख्यातमसंगतम् । किं च भावव्युत्पत्त्या ज्ञानक्रिया ज्ञा-
नशब्देनोक्ता चेत्, तदा ज्ञानक्रियायाः परतन्त्रत्वादनित्यत्वाच्च
ज्ञानं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्येन ब्रह्मणोऽपि तदभेदादनित्यत्वादि-
प्रसङ्गः; अतश्च न शक्तिपरं ज्ञानपदम् किंतु जानातीति ज्ञानमिति
कर्तृसाधनमेवेति ज्ञानस्य कार्यत्वमङ्गीकृत्याक्षेपः ... १०९
- ‘न’ इत्यादिना, कूटस्थात्मचैतन्यमेवात्र शक्तिर्विवक्षिता न तु क्रिया-
रूपा, अतो नानित्यत्वादिप्रसङ्गः; ज्ञानस्य कार्यत्वाभावे कथं कार्यत्व-
प्रतीतिरिति न शङ्कनीयम्, कार्यत्वोपचारादिति समाधानम् १०९
- ‘आत्मनः’ इत्यादिना, नित्यचैतन्यरूपमेवात्र शक्तिः; तथापि यथा
तप्तायःपिण्डो वह्निव्याप्तान्विस्फुलिङ्गान्कुरुते, तथा चैतन्यव्याप्ता
परिणामिनी प्रत्यगात्मोपाधिभूता बुद्धिः शब्दस्पर्शादिविषयावभा-
सिका भावसाधनज्ञानशब्दवाच्याच्चैतन्यव्याप्ता नानाविधा वृत्तीः
कुरुते; तादृशवृत्त्यविवेकाच्चैतन्ये वृत्तिगतान्येव जन्मनाशादिकार्या-
णि कल्पन्ते; वस्तुतश्चैतन्ये जन्मादयो न सन्ति, अतो वृत्त्युपाधि-
कचैतन्ये कार्यत्वमारोपितम्; एवं बुद्धेर्वृत्त्यात्मकज्ञानकारित्वात् वृ-
त्तिमद्बुद्ध्युपाधिक आत्मनि कर्तृत्वमप्यारोपितम्, न त्वात्मनो ज्ञानं

- प्रति स्वतः कर्तृत्वम् ; ततश्चात्माभिन्नत्वेऽपि ब्रह्मणो न कार्यत्वं
नापि ज्ञातृत्वमिति संप्रह्वाक्यविवरणम् ... ११०
- ‘आत्मन एव’ इत्यादिना, वृत्तिरूपज्ञानस्यात्मधर्मत्वनिराकरणम् ... १११
- ‘यत्तु’ इत्यादिना, ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य वृत्तिज्ञानाद्वैपरीत्यकथनम् ... १११
- ‘सर्वभावानां च’ इत्यादिना, ब्रह्मस्वरूपज्ञानं चेद्विवक्षितम्, तर्हि
तस्याकार्यत्वेन ब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वासंभवात्कथं ब्रह्मणः सर्वज्ञानकर्तृ-
त्वरूपं सर्वज्ञत्वमित्याशङ्क्य, सर्वजगत्कल्पनाधिष्ठानभूतस्य ब्रह्मणः
स्वरूपज्ञानेन स्वाव्यवहितसर्वाविभासकत्वात्सर्वविषयकज्ञानरूपे त-
स्मिन्तत्कर्तृत्वं सविता प्रकाशत इत्यत्र प्रकाशकर्तृत्ववदुपचर्यत
इति कथनम् ... १११
- ‘मन्त्रवर्णाच्च’ इत्यादिना, कारकनिरपेक्षं स्वरूपज्ञानमस्तीत्यत्र मन्त्रब्रा-
ह्मणसंमतिकथनम् ... ११२
- ‘विज्ञातृस्वरूपाव्यतिरेकात्’ इत्यादिना, ब्रह्मानित्यं ज्ञानत्वाल्लौकिक-
ज्ञानवदिति शङ्कायाम्, लौकिकज्ञानस्य करणादिसापेक्षत्वेनानित्य-
त्वेऽपि आत्मस्वरूपज्ञानस्य करणादिसापेक्षत्वाभावेन लौकिकज्ञान-
विलक्षणत्वान्नानित्यत्वशङ्केत्यनित्यशङ्कानिरसनपूर्वकमात्मस्वरूपज्ञान-
स्य नित्यत्वसाधनम् ... ११२
- ‘अतः’ इत्यादिना, नित्यत्वहेतुनात्मस्वरूपज्ञाने धात्वर्थत्वस्य, तस्मि-
न्नेव ब्रह्मणः कर्तृत्वस्य च निरसनम् ... ११२
- ‘तस्मात्’ इत्यादिना, लौकिकानित्यज्ञानविलक्षणत्वहेतुना ब्रह्मणो ज्ञा-
नशब्दवाच्यत्वनिरसनम् ... ११३
- ‘तथापि’ इत्यादिना, ब्रह्मणो ज्ञानशब्दवाच्यत्वाभावे कथं ज्ञानं ब्रह्मेति
सामानाधिकरण्यमित्याशङ्क्य, सत्यानन्तपदाभ्यां ब्रह्मशब्दस्य सामा-
नाधिकरण्येन ब्रह्मणो निर्विशेषत्वावगमात् शब्दप्रवृत्तिहेतुजात्यादि-
रहितमेव ब्रह्म ; अतो वृत्तिज्ञानवाचकज्ञानशब्दलक्ष्यमेव ब्रह्म, न
वाच्यम् ; अत एव सत्यशब्देनापि न वाच्यं ब्रह्म, किं तु सत्ता
यस्यास्ति तत्सत्यम् ; सत्ता च सामान्यं जातिरूपम्, तद्वाचकेन
सत्यशब्देन बाधायोग्यं ब्रह्म लक्ष्यते ; अतः सामानाधिकरण्यस्य
नानुपपत्तिरिति कथनम् ... ११३

- ‘एवम्’ इत्यादिना, सत्यशब्दो ज्ञानानन्तशब्दाभ्यां नियमितः स्ववा-
च्यार्थान्निवर्तमानो ब्रह्मणि पर्यवस्यति, न हि लौकिकसत्यवस्तुनः
सत्यशब्दवाच्यस्य चिद्रूपत्वमपरिच्छिन्नत्वं वास्ति; ज्ञानशब्दोऽपि
सत्यानन्तशब्दाभ्यां नियमितः स्ववाच्यादृष्टिरूपज्ञानान्निवर्तमान-
श्चिद्रूपे ब्रह्मण्येवावतिष्ठते, अनन्तशब्दश्च सत्यज्ञानशब्दाभ्यां निय-
मितः स्ववाच्याद्देशपरिच्छेदरहिताकाशान्निवर्तमानो ब्रह्म बोधयति;
एवं परस्परनियमितानि त्रीणि सत्यादीनि पदानि कूटस्थचिद्रूपादि-
तीयब्रह्म लक्षयन्तीति वाक्यार्थकथनम् ... ११३
- ‘अतः सिद्धम्’ इत्यादिना, ब्रह्मावाच्यत्वमानप्रदर्शनपूर्वकं लक्षणवा-
क्यार्थविचारोपसंहारः ... ११४
- ‘तद्यथाव्याख्यातम्’ इत्यादिना, ‘यो वेद’ इत्यादेर्विवरणम् ... ११४
- ‘गूह्येः’ इत्यादिना, ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपत्रिपुटीव्यवहारस्य भ्रान्तिविवेका-
भ्यां संपादितयोर्भोगमोक्षयोर्वा बुद्धौ निगूढत्वाद्बुद्धेर्गुहात्वमिति संव-
रणार्थकगुह्यधातुनिष्पन्नस्य गुहाशब्दस्य द्वेधा बुद्ध्यर्थत्वेन विवरणम् ११४
- ‘परमे प्रकृष्टे’ इत्यादिना, ‘परमे व्योमन्’ इत्यस्य व्याख्यानम् ... ११४
- ‘तद्धि’ इत्यादिना, अव्याकृतशब्दितस्याज्ञानस्य जगत्कारणत्वात्,
अक्षरब्राह्मणे तस्य साक्षाद्ब्रह्मण्यध्यस्तत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मसामीप्याव-
गमाच्च परमत्वमिति परमत्वे हेतुप्रदर्शनम् ... ११४
- ‘गुहायाम्’ इत्यादिना, गुहायां व्योमन्निति पदद्वयस्य सामानाधिकर-
ण्येनापि व्याख्यानम् ... ११५
- ‘तत्रापि’ इत्यादिना, अव्याकृतस्य गुहात्वसाधनम् ... ११५
- ‘सूक्ष्मतरत्वाच्च’ इत्यादिना, स्वच्छत्वाद्बुद्धाबुपलभ्यत्वेन ब्रह्मणस्तत्र
निधानं संभवति, कथमव्याकृते तत्संभवतीति शङ्काया निरासाय स्व-
च्छतरत्वहेतुप्रदर्शनपूर्वकमुत्तरान्वयप्रदर्शनम् ... ११५
- ‘हार्दमेव तु’ इत्यादिना, ‘व्योमशब्दस्य हृदयावच्छिन्नभूताकाशपरत्वे-
नैव व्याख्यानं युक्तम्, द्रष्टृभेदेन ब्रह्मण आपरोक्ष्यलाभात्; सम-
ष्टिरूपेऽव्याकृते मायातत्त्वेऽवस्थितं ब्रह्मेत्युक्ते ब्रह्मणः पारोक्ष्यं प्रस-
ज्येत, पारोक्ष्येण ज्ञानं नापरोक्षसंसाराध्यासनिवर्तकम्; तस्मादपरो-
क्षद्रष्टृचैतन्याभेदेन ब्रह्मणो हृदये प्रत्यक्षताया विवक्षितत्वाद्बुद्धया-
काशमेवान्न व्योमशब्दार्थ इति स्वाभिप्रायप्रदर्शनम् ... ११५

- ‘विशानाङ्गत्वेन’ इत्यादिना, भूताकाशस्य कार्यत्वेऽपि हार्दस्य व्योमः
सगुणब्रह्मोपासनाङ्गत्वेन विवक्षितत्वान्न तस्य परमत्वहानिरिति कथ-
नम् ... ११५
- ‘यो वै’ इत्यादिना, हार्दाकाशस्य विज्ञानाङ्गत्वेन यत्परमत्वं तस्य श्रुत्या
साधनम् ... ११५
- तस्मिन्हार्दे’ इत्यादिना, व्योमशब्दे हृदयाकाशपरत्वेन व्याख्याते फ-
लितस्य वाक्यार्थस्य कथनम् ... ११६
- ‘न हि’ इत्यादिना, निधानार्थको निहितशब्दः स्फुटोपलम्भाभिप्रायेण
कथं व्याख्यायत इति शङ्कायाम्, बुद्धिसंसर्गेण स्फुटतया द्रष्टृत्व-
श्रोतृत्वादिरूपेण ब्रह्मण उपलभ्यत्वमेव बुद्धौ निहितत्वं न तु नि-
धानम्, सर्वगतत्वान्निर्विशेषत्वाच्च ब्रह्मणो देशविशेषाधेयत्वरूपस्य
निधानस्यासंभवात्; अतो नोक्त शङ्कावकाश इति कथनम् ... ११६
- ‘स एवम्’ इत्यादिना, आकाङ्क्षापूर्वकम् ‘सोऽश्नुते’ इत्यादेर्वि-
वरणम् ... ११६
- ‘किमस्मदादिवत्’ इत्यादिना, किमस्मदादिवत्पुत्रस्वर्गादीन्पर्यायेण
भुङ्क्ते इति प्रश्नमनूय ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्त्या एकयोपलब्ध्या सर्व-
प्राणिगतान्कामान्ब्रह्मभूतो विद्वान्युगपदश्नुते न पर्यायेणेत्युत्तरपरत्वे-
न सहशब्दस्य व्याख्यानम् ... ११७
- ‘ब्रह्मभूतः’ इत्यादिना, ब्रह्मणेत्यस्यार्थकथनपूर्वकं वाक्यार्थस्य कथनम् ११७
- ‘न तथा’ इत्यादिना, यथा अज्ञः क्रमेण स्वकर्मफलभूतानि विवि-
धानि शरीराणि गृहीत्वा उपाधिकृतेन जलसूर्यकादिवत्प्रतिबिम्बभू-
तेन जीवरूपेणात्मना धर्मादिनिमित्तापेक्षं चक्षुरादिकरणापेक्षं च तं
तं भोगमनुभवति, न तथा ब्रह्मात्मैकत्वविदनुभवति; किं तु सर्व-
गतसर्वज्ञसर्वात्मब्रह्मस्वरूपेणैव धर्मादिनिमित्तानपेक्षान्सर्वप्राणिगता-
न्भोगान्युगपदभुङ्क्ते इति प्रश्नप्रदर्शितव्यतिरेकदृष्टान्तविवरणपूर्वकमु-
क्तार्थस्य प्रपञ्चनम् ... ११७
- ‘विपश्चिता’ इत्यादिना, विपश्चितेतिपदस्यार्थविवरणपूर्वकमन्वयप्रदर्श-
नम् ... ११८
- ‘इति’ इत्यादिना, इतिशब्दार्थकथनम् ... ११८
- ‘सर्व एव’ इत्यादिना, वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरग्रन्थस्य संबन्धप्रदर्शनम् ११८

- ‘तत्र च’ इत्यादिना, ‘तस्माद्वा’ इत्यादिसमनन्तरसृष्टिवाक्येनानन्त्यं प्राधान्येन प्रपञ्च्यत इति तात्पर्यं दर्शयितुं मन्त्रोक्तस्यानुवादः ... ११९
- ‘तत्कथम्’ इत्यादिना, सर्ववस्तूनां त्रिधा परिच्छिन्नत्वाद्ब्रह्मणोऽपि वस्तुत्वेन परिच्छिन्नत्वे सिद्धे तस्य सत्यत्वायोगात्, असत्यत्वादेव जडत्वादुक्तमन्त्रार्थो न सिध्यतीति शङ्का ... ११९
- ‘अतः’ इत्यादिना, सर्वजगत्कारणत्वाद्ब्रह्मणस्त्रिविधमानन्त्यं सिध्यति, अतश्च सत्यत्वं ज्ञानत्वं च तस्मिन्नुपपद्यत इति समाधानपरं तस्माद्वा इत्यादिग्रन्थजातमिति कथनम् ... ११९
- ‘तत्र त्रिविधम्’ इत्यादिना, सर्वकारणत्वकृतानन्त्यस्य प्रपञ्चनार्थमानन्त्यस्य विभजनम् ... ११९
- ‘तद्यथा’ इत्यादिना, आकाशस्य देशवतां पृथिव्यादीनामुपादानत्वेन तेषामाकाशेऽन्तर्भावादाकाशस्य देशत आनन्त्यमित्युदाहरणार्थमाकाशे देशत आनन्त्यप्रदर्शनम् ... ११९
- ‘न तु कालतः’ इत्यादिना, आकाशस्य कार्यत्वान्न कालतः, वस्त्वन्तरस्य ब्रह्मणः सत्त्वान्न वस्तुतश्चानन्त्यमिति कथनम् ... ११९
- ‘नैवम्’ इत्यादिना, कार्यस्यैव वस्तुनः कालेन परिच्छेदाद्ब्रह्मणश्चाकार्यत्वान्न कालतः परिच्छेदः, तथा ब्रह्मणः सर्वानन्त्यत्वात् वस्तुतश्चेति ब्रह्मणः कालतो वस्तुतश्चानन्त्यमिति कथनम् ... ११९
- ‘भिन्नं हि’ इत्यादिना, भिन्नं पटत्वादिवस्तु घटत्वादेरन्तो भवति, पटत्वादिवस्त्वन्तराद्घटत्वादिबुद्धेर्निवर्तनात् ; यतो यस्य बुद्धेर्निवृत्तिः स तस्यान्तः, यथा अश्वत्थान्नोत्पत्तिर्बुद्धिनिवर्तनादश्वत्वं गोत्वस्यान्तः ; स चान्तो भिन्नवस्तुष्वेव दृष्टः, न तु ब्रह्मणि, सर्वस्य जगतस्तदनन्त्यत्वेन परमार्थतो ब्रह्मभिन्नस्याभावादिति भिन्नवस्तुष्वन्तवत्त्वसाधनपूर्वकं ब्रह्मणो वस्तुतोऽप्यानन्त्यस्य साधनम् ... १२०
- ‘कथं पुनः’ इत्यादिना, ब्रह्मणः सर्वानन्त्यत्वे हेतुप्रश्नः ... १२०
- ‘उच्यते’ इत्यादिना, कालाकाशादिसर्ववस्तुकारणत्वाद्ब्रह्मणः सर्वानन्त्यत्वमिति संग्रहविवरणाभ्यां हेतुकथनम् ... १२०
- ‘कार्यापेक्षया’ इत्यादिना, कार्येण कालाकाशादिना परिच्छिन्नस्य ब्रह्मणो वस्तुतोऽन्तवत्त्वं स्यादिति शङ्का ... १२१

- ‘न’ इत्यादिना, आकाशादेः कार्यस्यानृतत्वेन कारणव्यतिरेकेण पर-
मार्थतोऽभावान्न तदपेक्षया ब्रह्मणोऽन्तवत्त्वमिति समासव्यासाभ्यां
समाधानम् १२१
- ‘वाचारम्भणम्’ इत्यादिना, कार्यस्य मिथ्यात्वे प्रमाणप्रदर्शनम् ... १२१
- ‘तस्मात्’ इत्यादिना, वस्तुत आनन्त्यनिरूपणस्योपसंहारः ... १२१
- ‘आकाशो हि’ इत्यादिना, देशतोऽनन्तस्याकाशस्य कारणत्वान्निरति-
शयं ब्रह्मणो देशत आनन्त्यम्, अकार्यत्वाच्च कालतः, ब्रह्म यस्मा-
द्वयावर्तत तस्य ब्रह्माभिन्नस्य वस्तुनोऽभावात् कार्यस्योपादानादन्यत्र
सत्त्वायोगाच्च वस्तुतोऽप्यानन्त्यं सिद्धमिति विस्तरेणोक्तस्यानन्त्यस्य
संक्षेपेण कथनम् ... १२१
- ‘अत एव’ इत्यादिना, निरतिशयानन्त्यादेव निरतिशयसत्यत्वमपि
सिद्धमिति कथनम् ... १२२
- ‘तस्मात्’ इत्यादिना, ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मनः’ इति वाक्यघटक-
तदेतच्छब्दयोरर्थकथनम् ... १२२
- ‘यद्ब्रह्म’ इत्यादिना, उक्तसर्वनामद्वयार्थानुवादपूर्वकं ब्रह्मण आत्म-
शब्दार्थत्वकथनम् ... १२२
- ‘आत्मा हि’ इत्यादिना, प्रतीच एवात्मशब्दवाच्यत्वात्कथं ब्रह्मण
आत्मशब्दवाच्यत्वमिति शङ्कायाम्, ‘तत्सत्यं स आत्मा’ इति
श्रुत्यन्तराद्ब्रह्मण एव सर्वप्राणिप्रत्यक्स्वरूपत्वावगमेन तस्यैवात्म-
शब्दवाच्यत्वान्नोक्तशङ्केति कथनम् ... १२२
- ‘तस्मात्’ इत्यादिना, उक्तार्थानुवादपूर्वकम् ‘आकाशः संभूतः’ इत्य-
स्यार्थकथनम् ... १२२
- ‘आकाशो नाम’ इत्यादिना, आकाशलक्षणस्वरूपयोः कथनेनाकाशो
जायमानः स्वगुणेन शब्देन सह जायत इति सूचनम् १२२
- ‘तस्माच्च’ इत्यादिना, वाय्वादीनि भूतानि तु स्वगुणैः स्पर्शादिभिः,
आकाशादिपूर्वपूर्वकारणसंबन्धेन कारणगुणैश्च सह जायत इति
‘आकाशाद्वायुः’ इत्यादेर्विवरणम् ... १२२
- ‘पृथिव्याः’ इत्यादिना, ‘पृथिव्या ओषधयः’ इत्यादेरर्थकथनम् ... १२३
- ‘अन्नात्’ इत्यादिना, केवलादन्नात्पुरुषोत्पत्तेरदृष्टत्वाद्भेदोरूपेण परिण-

- तादेव शिरःपाण्याद्याकृतिमाज्ञायत इति 'अन्नात्पुरुषः' इत्यस्य
विवरणम् ... १२३
- 'स वै' इत्यादिना, 'स वा एष पुरुषः' इत्यादिवाक्यस्यार्थकथनम् १२३
- 'पुरुषाकृतिभावितां हि' इत्यादिना, अन्नरसशब्दितरेतसः पुरुषाकृति-
जनकत्वे किं नियामकमित्याकाङ्क्षायाम्, यतः पुरुषाकृत्या भावितं
सत् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः संभूतं रेतोबीजं भवति, अतः पुरुषाकृतिभा-
विताद्रेतोबीजाद्यो जायते सोऽपि पुरुषाकृतिरेव भवति, तथा लोके
दर्शनात् ; अतः पुरुषाकृतिभावितत्वमेव रेतसः पुरुषाकृतिजनकत्वे
नियामकमिति कथनम् ... १२३
- 'सर्वेषाम्' इत्यादिना, पश्चादीनामप्यन्नरसविकारत्वाविशेषात्तान्विहाय
कृतः पुरुष एव गृह्यत इत्याशङ्क्य विधिनिषेधविवेकसामर्थ्योपेत-
त्वात्स्वर्गादिकलार्थित्वाच्च पुरुषस्यैव कर्मज्ञानाधिकारित्वरूपं प्राधा-
न्यमस्तीति तस्यैव ग्रहणं युक्तम्, न तु पश्चादीनाम्, तेषां तदभा-
वादिति पुरुषग्रहणस्य तात्पर्यवर्णनम् ... १२३
- 'पुरुषे तु' इत्यादिना, पुरुष एव यथोक्तसामर्थ्याद्युपेत इत्यत्र श्रुति-
संमतिप्रदर्शनम् ... १२४
- 'स हि' इत्यादिना, यस्य कर्मज्ञानयोरधिकारः स एवात्र विद्यया
सर्वान्तरतमं ब्रह्म प्रापयितुमिष्ट इति प्रकृत्यायामपि ब्रह्मविद्यायां पुरु-
षस्यैव ग्रहणमिति कथनम् ... १२४
- 'तस्य च' इत्यादिना, ब्रह्मविद्यायां पुरुषः सर्वान्तरतमं ब्रह्म प्रापयि-
तुमिष्टश्चेत्तर्हि उत्तरग्रन्थसंदर्भेण ब्रह्मविद्यैव वक्तव्या, कोशपञ्चकोप-
न्यासस्तु वृथैवेति शङ्कायाम्, मुमुक्षोः पुरुषस्य बुद्धिरनादिकालमा-
रभ्य देहादिष्वनात्मसु अहमित्यात्मभावनोपेतास्ति, सा च कंचिदु-
पायविशेषमनालम्ब्य सहसा सर्वान्तरप्रत्यगात्मविषया पूर्वमात्मत्वेन
गृहीतशरीराद्यालम्बनशून्या च कर्तुमशक्या ; अतो यथा लोके च-
न्द्रं बुबोधयिषुः शाखाग्रमालम्ब्य बोधयति— शाखाग्रश्चन्द्र इति,
बोद्धा च दिगन्तराणि त्यक्त्वा शाखाग्रं पश्यन्तद्वारा चन्द्रं पश्य-
ति ; तथा प्रथममन्नमयकोशे शरीरे आत्मत्वेनोपदिष्टे स शरीराति-
रिक्तबाह्यपुत्रादावात्मत्वबुद्धिं परित्यजति, अनन्तरं शिरआदिम-
त्वेन दृष्टस्य स्थूलशरीरस्य साम्यं प्राणमयादिषूपन्यस्य तेष्वेव को-

शेषु क्रमेणात्मत्वेनोपदिष्टेषु, पूर्वकोशेऽन्नमये तदनन्तरं प्राणमयादिषु
चात्मत्वबुद्धिं परित्यजति ; एवं पूर्वपूर्वकोशे आत्मत्वबुद्धिं परि-
त्यज्य सर्वकोशाधिष्ठानभूतं सर्वान्तरतमं ब्रह्माहमस्मीति प्रतिपद्यते ;
तथा च ब्रह्मविद्योपायत्वेन कोशपरंपरा शाखाग्रस्थानीयोपदिश्यत
इति कोशपञ्चकोपन्यासस्य तात्पर्यकथनम् ... १२४

‘तस्य पुरुषस्य’ इत्यादिना, ‘तस्येदमेव शिरः’ इत्यादेर्विवरणम् ... १२५

‘प्राणमयादिषु’ इत्यादिना, प्राथमिकेऽन्नमयकोशे प्रसिद्धमेव शिरो
ग्राह्यम्, न प्राणमयादिष्विव कल्पितमिति दर्शयितुमिदमेवेत्यव-
धारणमिति कथनम् ... १२५

‘एवम्’ इत्यादिना, अयमेव दक्षिणः पक्ष इत्येवंरीत्यान्नमयपर्याये
सर्वत्रावधारणं योजनीयमिति कथनम् ... १२५

‘अयम्’ इत्यादिना, ‘अयं दक्षिणः पक्षः’ इत्यादेर्विवरणम् ... १२५

‘एतत्प्रकृत्य’ इत्यादिना, यथान्तः प्रतिमाकारलिङ्गवत्यां मूषायां
निषिक्तं द्रुतताम्रादिकं प्रतिमाकारं भवति, तथा शिरआदिमस्त्वल-
क्षणपुरुषाकारवति अन्नमयकोशेऽन्तर्व्याप्य वर्तमानं प्राणमयादिक-
मपि तदाकारं भवति, अतोऽन्नमयस्य पुरुषविधत्त्वमनुसृत्य प्राणम-
यादीनां पुरुषविधत्वं सिध्यतीति कथनम् ... १२५

‘तत्तस्मिन्नेवायं’ इत्यादिना, ‘तदप्येष श्लोको भवति’ इत्यस्यार्थक-
थनम् ... १२६

द्वितीयोऽनुवाकः

.... १२७—१३२

‘अन्नात्’ इत्यादिना, ‘अन्नाद्वै प्रजाः’ इत्यादेर्व्याख्यानम् ... १२८

‘कस्मात्’ इत्यादिना, ‘अन्नाद्वै प्रजाः’ इत्याद्युक्तेषु अन्नशब्दितवि-
राजः सकाशात्प्रजानामुत्पत्त्यादिषु हेतुपरत्वेन प्रवृत्तस्य ‘अन्नं हि’
इत्यादिवाक्यस्य आकाङ्क्षापूर्वकं विवरणम् ... १२८

‘अन्नमयादीनाम्’ इत्यादिना, अन्नशब्दितविराजः प्रथमजत्वे फलित-
कथनम् ... १२८

‘यस्माच्चैवम्’ इत्यादिना, यस्मादन्नजीवनाः प्रजास्तस्मात्सर्वौषधमन्नमु-
च्यत इति ‘तस्मात्सर्वौषधम्’ इत्यादेर्विवरणम् ... १२८

- ‘अन्नब्रह्माविदः’ इत्यादिना, ‘सर्वे वै ते’ इत्यादिवाक्यस्य तात्पर्य-
कथनपूर्वकं विवरणम् ... १२८
- ‘कथम्’ इत्यादिना, कथमन्नस्य ब्रह्मत्वं कथं वा तदुपासनम् इति
प्रश्नमनूय यस्मादन्नं प्रथमकोशजातस्योत्पत्तिस्थितिलयकारणं तस्मा-
त्तद्ब्रह्म, तच्चान्नात्मकं ब्रह्माहमस्मीति चिन्तयेदिति तन्त्रेणोत्तरकथनम् १२८
- ‘कुतः पुनः’ इत्यादिना, अन्नब्रह्माविदः सर्वान्नप्राप्तौ को हेतुरिति
हेत्वाकाङ्क्षारूपेण ‘अन्नं हि’ इत्यादिपुनर्वचनस्यावतरणम् ... १२९
- ‘उच्यते’ इत्यादिना, भूतेभ्यः पूर्वं निष्पन्नत्वादन्नं भूतानां जन्मजी-
वनादिकारणम्, ‘तस्मात्तत्सर्वौषधमुच्यते’ इत्यर्थकेन पुनर्वचनेन
विराडात्मनः स्वकार्येषु सर्वप्राणिषु व्याप्तिस्तात्पर्येण प्रतिपाद्यते,
लोके कारणस्य मृदादेः कार्येषु व्याप्तेः प्रसिद्धत्वात्; सा च व्याप्तिः
विराडात्मभावमापन्नस्यान्नब्रह्माविदः सर्वप्राण्यात्मना सर्वान्नात्तृत्वे
हेतुरिति हेतुपरत्वेन ‘अन्नं हि’ इत्यादेर्व्याख्यानम् ... १२९
- ‘अन्नाद्भूतानि’ इत्यादिना, ‘अन्नाद्भूतानि’ इत्यादिपुनर्वचनस्योपसं-
हारार्थत्वेन तात्पर्यकथनम् ... १२९
- ‘इदानीम्’ इत्यादिना, ‘अद्यतेऽस्ति च’ इत्यादिवाक्यद्वयस्य तात्पर्य-
कथनपूर्वकं विवरणम् ... १२९
- ‘इतिशब्दः’ इत्यादिना, इतिशब्दार्थकथनम् ... १२९
- ‘अन्नमयादिभ्यः’ इत्यादिना, यथा लोके जनोऽनेकतुषकोद्रववितुषी-
करणेन तदन्तर्गततण्डुलान्दर्शयति, तथा प्रत्यगात्मावरणभूताविद्याकृ-
तपञ्चकोशापनयनेन तदन्तरतमं ब्रह्मकोशापनयनशब्दितविवेकजनि-
तया विद्यया प्रत्यक्त्वेन दर्शयितुम् ‘तस्माद्वा एतस्मात्’ इत्यादि-
प्राणमयादिकोशवाक्यप्रवृत्तिरिति ‘तस्माद्वा’ इत्यादिवाक्यस्य ता-
त्पर्यकथनम् ... १३०
- ‘तस्माद्वा एतस्मात्’ इत्यादिना, ‘तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात्’ इ-
त्यादेर्विवरणम् ... १३०
- ‘किम्’ इत्यादिना, प्राणमयस्य निरवयवत्वाच्छिरःपाण्यादिमत्त्वेन पुरु-
षविधत्वं तस्य स्वतः कथं संभवतीति शङ्का ... १३१
- ‘नेत्याह’ इत्यादिना, यद्यपि प्राणमयस्य स्वतः पुरुषविधत्वं न संभ-
वति, तथापि स्थूलदेहस्य पुरुषाकारत्वात्तदन्तर्गतस्य प्राणमयस्यापि

मूषानिषिक्तद्रुतताम्रादिवत्पुरुषविधत्वमित्यर्थकेन 'तस्य पुरुषविध- ताम्' इत्यादिना परिहार इति कथनम्	...	१३१
'एवम्' इत्यादिना, प्राणमये दर्शितो न्यायः मनोमयादिष्वपि द्रष्ट- व्य इति कथनम्	....	१३१
'कथम्' इत्यादिना, प्राणमयस्य पक्षपुच्छादिकल्पनाप्रकारः कथमिति प्रश्नद्वारा प्राण एव शिर इत्यादेरवतरणम्	...	१३१
'तस्य प्राणमयस्य' इत्यादिना 'तस्य प्राण एव शिरः' इत्यादेर्विवर- णम्	....	१३१
'य आकाशस्थः' इत्यादिना, 'आकाश आत्मा' इत्यत्राकाशपद- स्य शरीरमध्याकाशस्थसमानाख्यप्राणवृत्तिविशेष एव लक्षणया अ- र्थः, न तु भूताकाशः प्राणवृत्तिप्रकरणात्; स चात्मवदात्मा इतराः पर्यन्ता वृत्तीरपेक्ष्य मध्यस्थत्वादिति 'आकाश आत्मा' इत्यस्य विवरणम्	...	१३१
'मध्यं हि' इत्यादिना, श्रुतिप्रसिद्धा मध्यस्थस्यात्मत्वसाधनम्	...	१३२
'पृथिवी' इत्यादिना, 'पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यस्य विवरणम्	...	१३२
'सैषा' इत्यादिना, पृथिवीदेवताया आध्यात्मिकप्राणस्थितिहेतुत्वे श्रु- त्यन्तरसंमतिकथनम्	...	१३२
'अन्यथा' इत्यादिना, प्राणस्य पृथिवीदेवताकृतावष्टम्भाभावे शरीर- स्योर्ध्वगमनादिकं स्यादित्यापादनम्	...	१३२
'तस्मात्' इत्यादिना, पृथिवीदेवतायाः प्राणस्थितिहेतुत्वनिरूपणोप- संहारः	...	१३२
'तत्तस्मिन्नेव' इत्यादिना, 'तदप्येष श्लोको भवति' इत्यस्य विवरणम्	...	१३२

तृतीयोऽनुवाकः

.... १३३--१४१

'प्राणं देवाः' इत्यादिना, प्रतीकग्रहणपूर्वकम् 'प्राणं देवा अनु प्रा- णन्ति' इत्यस्य विवरणम्	...	१३३
'अध्यात्माधिकारात्' इत्यादिना, देवपदस्य सयुक्तिकमिन्द्रियपरत्व- माश्रित्य तस्यैव वाक्यस्य विवरणम्	...	१३४
'तथा' इत्यादिना, मनुष्याः पशवश्च' इत्यादिवाक्यस्य विवरणम्	...	१३४
'अतश्च' इत्यादिना, परिच्छिन्नस्याज्ञमयकोशस्य प्राणाधीनस्थितिक-		

यम्, 'त्रिः प्रथमाम्' इत्यादिश्रुतिभिर्मन्त्रावृत्तीनां चोद्यमानत्वा- दिति कथनम्	...	१३९
'अक्षरविषयस्मृत्यावृत्त्या' इत्यादिना, प्रकारान्तरेणावृत्त्युपपत्तिशङ्का...		१३९
'न' इत्यादिना, मन्त्रेभ्यः स्मृतेरन्यत्वात्तदर्थत्वे मन्त्रावृत्तिशब्दस्य गौणार्थकत्वं प्रसज्येत, अतो न प्रकारान्तरेणोपपत्तिः संभवतीति कथनम्	...	१३९
'तस्मात्' इत्यादिना, मनोवृत्तिविशेषस्य यजुःशब्दवाच्यत्वे वृत्तेः क्षणिकत्वेन वेदानां नित्यत्वनिर्वाहः कथमिति शङ्कायाम्, वृत्ति- विशेषानुगतं चैतन्यमेव यजुःशब्दवाच्यम्; अतो न वेदानां नित्य- त्वहानिरिति शङ्कापरिहारपूर्वकमुपसंहारः	...	१३९
'एवं च' इत्यादिना, येनाभिप्रायेण वेदस्य चैतन्यरूपत्वं दर्शितम्, तस्यैवाभिप्रायस्य प्रपञ्चनम्	...	१४०
'अन्यथा' इत्यादिना, वेदानां चिद्रूपत्वानङ्गीकारे दोषप्रदर्शनम्	...	१४०
'नैतत्' इत्यादिना, 'वाचा विरूपनित्यया' इत्यादिश्रुतिमवलम्ब्य तत्रेष्टापत्तिवारणम्	...	१४०
'सर्वे वेदाः' इत्यादिना, वेदानां चैतन्यरूपत्वे श्रुत्यन्तरानुकूल्यप्र- दर्शनम्	...	१४०
'आदेशोऽत्र' इत्यादिना, 'आदेश आत्मा' इत्यादेर्विवरणम्	...	१४०

चतुर्थोऽनुवाकः .... १४२—१४६

'तस्य पूर्वस्य' इत्यादिना, 'तस्यैष एव शरीर आत्मा' इत्यादेर्वि- वरणम्	...	१४२
'मनोमयो वेदात्मोक्तः' इत्यादिना, वेदार्थविषयकनिश्चयात्मकज्ञान- मेव विज्ञानमय इत्यत्र प्रकृत्यर्थं इत्युक्तानुवादपूर्वकं कथनम्	...	१४३
'तच्च' इत्यादिना, विज्ञानस्यात्मधर्मत्वशङ्कावारणार्थं विज्ञानम् अन्तः- करणस्यैव धर्म इति कथनम्	...	१४३
'तन्मयः' इत्यादिना, विज्ञानशब्दवाच्यं वेदार्थविषयकमन्तःकरणवृत्ति- रूपं ज्ञानम्, तन्मयत्वं तद्विकारत्वम्, तच्च कथमन्तःकरणस्य संभवतीति शङ्कायाम्, विशिष्टस्य विशेषणायत्तत्वेन प्रमाणस्वरूप- विज्ञानविशिष्टस्य विशेषणविकारत्वसंभवान्नोक्तशङ्कावकाश इति कथनम्	...	१४३

- ‘प्रमाणविज्ञानपूर्वकः’ इत्यादिना, निश्चयरूपवेदार्थज्ञानमेव प्रकृत्यर्थ
इत्यत्र हेत्वन्तरकथनम् ... १४४
- ‘यज्ञादिहेतुत्वं च’ इत्यादिना, विज्ञानस्य यज्ञादिहेतुत्वे वक्ष्यमाणमन्त्र-
संमतिप्रदर्शनम् ... १४४
- ‘निश्चयविज्ञानवतः’ इत्यादिना, ‘तस्य श्रद्धैव शिरः’ इत्यादेर्व्याख्या-
नम् ... १४४
- ‘आत्मवतो हि’ इत्यादिना, योगो विज्ञानमयस्यात्मा मध्यकायः प्रसि-
द्धदेहमध्यकाय इवेत्युक्तम्; तत्र योगस्य देहमध्यकायस्य च किं
साम्यमित्याकाङ्क्षायाम्, यथा हस्ताद्यङ्गानि देहमध्यमाश्रित्य स्व-
व्यापारसमर्थानि भवन्ति, तथा सत्यादीनि योगाश्रयाणि सन्ति
यथार्थशब्दितब्रह्मप्रतिपत्तौ समर्थानि भवन्तीति साम्यप्रतिपादनपूर्वकं
विज्ञानमयस्यात्मा योग इत्यस्योपसंहारः ... १४५
- ‘मह इति’ इत्यादिना, ‘महः पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्यत्र समष्टयन्तःकर-
णाभिमानिहिरण्यगर्भो महःशब्दार्थ इति कथनम् ... १४५
- ‘महद्यक्षम्’ इत्यादिना, हिरण्यगर्भस्य महःशब्दार्थत्वे मानकथनम्... १४५
- ‘पुच्छम्’ इत्यादिना, प्रतिष्ठाशब्दस्याधारार्थत्वमभिसंधाय व्याप्त्युदाहर-
णादिप्रदर्शनपूर्वकं हिरण्यगर्भस्य विज्ञानमयाधारत्वसाधनम् ... १४६
- ‘तदप्येषः’ इत्यादिना, ‘तदप्येष श्लोको भवति’ इत्यस्य विवरणम् १४६

पञ्चमोऽनुवाकः

.... १४७—१५६

- ‘विज्ञानवान् हि’ इत्यादिना, वेदार्थविषयकनिश्चयरूपविज्ञानस्य कथम्
‘विज्ञानं यज्ञं तनुते’ इति यज्ञादिकर्तृत्वमिति शङ्कायाम्, विज्ञान-
विशिष्टस्य कर्तृत्वेऽपि तत्र विशेषणीभूतविज्ञानस्य प्राधान्यादौपचा-
रिकं कर्तृत्वमिति शङ्कापरिहारपूर्वकम् ‘विज्ञानं यज्ञं तनुते’ इत्या-
देर्विवरणम् १४७
- ‘यस्मात्’ इत्यादिना, विज्ञानमयो हि वैदिकलौकिककर्माणि कुर्वन्नहृष्ट-
द्वारा सर्वजगत्कारणम्, अतो ‘विज्ञानं यज्ञं तनुते’ इति वाक्योक्तं
सर्वकर्मकर्तृत्वं सर्वजगत्कारणत्वसंपादनद्वारा विज्ञानमयेऽपरब्रह्मारोप-
निमित्तमिति कथनम् ... १४८
- ‘किं च’ इत्यादिना, ‘विज्ञानं देवाः सर्वे’ इत्यादिवाक्यद्वयस्य विवरणम् १४८

- ‘तस्मात्’ इत्यादिना, पूर्वं देवैर्ब्रह्मोपासनमनुष्ठितमित्यत्र देवत्वावस्था-
यां ज्ञानाद्यैश्वर्यदर्शनं लिङ्गमिति कथनम् ... १४८
- ‘तच्च’ इत्यादिना, ‘विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद’ इत्यादेर्व्याख्यानम् ... १४८
- ‘आनन्दमय इति’ इत्यादिना, आनन्दमयः परमात्मेति वृत्तिकारैरु-
क्तम्; तन्निषेधार्थमानन्दमयपदेन प्रकरणमयट्छ्रुतिभ्यां कार्यात्म-
न एव प्रतीतिर्न कारणस्य परमात्मन इति समासव्यासाभ्यामान-
न्दमयपदार्थविवरणम् ... १५०
- ‘तस्मात्’ इत्यादिना, आनन्दमयः कार्यात्मेत्युपसंहारः ... १५०
- ‘संक्रमणाच्च’ इत्यादिना, ‘आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति’ इत्या-
नन्दमयस्य संक्रमणं प्रति कर्मत्वश्रवणाच्च कार्यात्मत्वमित्यानन्द-
मयस्य कार्यात्मत्वे हेत्वन्तरकथनम् ... १५०
- ‘कार्यात्मनां च’ इत्यादिना, अत्र प्रकरणे यत्र यत्र संक्रमणकर्मत्वं
तत्र तत्र कार्यात्मत्वमिति व्याप्तिर्दृष्टेति व्याप्तेः कथनम् ... १५०
- ‘संक्रमणकर्मत्वेन’ इत्यादिना, हेतोः पक्षवृत्तित्वकथनम् १५०
- ‘यथा’ इत्यादिना, दृष्टान्तकथनम् ... १५०
- ‘न चात्मनः’ इत्यादिना, अत्र संक्रमणमतिक्रमणं प्राप्तिर्वा, उभय-
थापि आनन्दमस्य ब्रह्मत्वे संक्रमणकर्मत्वं न संभवति, संक्रमणकर्तृ-
रेवंविदः सकाशादन्यस्यैवान्नमयादेः संक्रमणकर्मत्वेन प्रकृतत्वात्;
अत्र स्वस्यैव स्वेनोपसंक्रमणाभ्युपगमे भेदाधिकारविरोधात् एक-
स्यैव कर्तृत्वकर्मत्वासंभवाच्चेति कथनम् ... १५०
- ‘न हि’ इत्यादिना, असंभवस्यैव विवरणम् ... १५१
- ‘शिरआदि’ इत्यादिना आनन्दमये शिरआदिकल्पनया सविशेषत्व-
सिद्धेः, यथोक्तलक्षणे परस्मिन्ब्रह्मणि ‘अदृश्येऽनात्म्ये’ इत्यादि-
श्रुतिभिर्निर्विशेषत्वावगमात् न सविशेषस्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमित्या-
नन्दमयस्य ब्रह्मत्वासंभवे हेत्वन्तरकथनम् ... १५१
- ‘मन्त्रोदाहरणानुपपत्तेश्च’ इत्यादिना, आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे मन्त्रे
तस्यैवासत्त्वाशङ्का वाच्या, सा च न संभवति, प्रियशिरआद्यवयव-
विशिष्टस्य तस्य प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानत्वेन तस्मिन्नस्ति नास्तीति
संशयायोगात्; अतो नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमिति कथनम् ... १५१

- ‘ब्रह्म पुच्छम्’ इत्यादिना, आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे ब्रह्मणोऽवयवित्वेन
गृहीतत्वात्तस्यैव ब्रह्मणः पृथक्पुच्छत्वेन प्रतिष्ठात्वेन च ग्रहणमनु-
पपन्नम्, एकत्रावयवावयविभावकरूपनाया अनुचितत्वादिति कथनम् १५२
- ‘तस्मात्’ इत्यादिना, उक्तप्रकारेणानन्दमयस्य ब्रह्मत्वासंभवे फलितस्य
कथनम् ... १५२
- ‘आनन्द इति’ इत्यादिना, आनन्दमय इत्यत्रोपासनाकर्मफलभूतः
प्रियमोदादिलक्षण आनन्दः प्रकृत्यर्थः, विशिष्टस्य विशेषणकार्य-
त्वात् प्रकृत्यर्थभूतानन्दविशिष्टात्मा मयडर्थ इति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
कथनम् ... १५२
- ‘स च’ इत्यादिना, कथं तस्य विज्ञानमयादान्तरत्वमित्याशङ्क्य क-
र्त्रपेक्षया फलस्योत्तरभावित्वेन प्रसिद्धस्य श्रुत्युक्तत्वात्तस्यान्तरत्व-
मिति कथनम् ... १५२
- ‘ज्ञानकर्मणोर्हि’ इत्यादिना, कर्तुर्विज्ञानमयस्य भोक्तृशब्दितसुखसाधन-
त्वाज्ज्ञानकर्मफलभूतं सुखं साधनभूतविज्ञानमयाद्यपेक्षया अन्तर-
तमम्, तादृशसुखविशिष्टः सन्नानन्दमयः पूर्वैभ्यः कोशेभ्यः सुखसा-
धनेभ्योऽन्तरतमो भवतीति श्रुत्युक्तस्यान्तरत्वस्योपपादनम् ... १५२
- ‘विद्याकर्मणोः’ इत्यादिना, विद्याकर्मफलभूतं प्रियाद्युद्दिश्य कर्ता
विद्याकर्मणी अनुतिष्ठति, अत उद्देश्यत्वादपि फलस्यान्तर्यं सिध्य-
तीति कथनम् ... १५२
- ‘तस्मात्’ इत्यादिना, आनन्दमयस्यान्तरत्वप्रतिपादनस्योपसंहारः ... १५३
- ‘प्रियादिवासनानिर्वर्तितः’ इत्यादिना, प्रियादिविशिष्टस्यानन्दमयस्य
स्वप्ने साक्षिणोपलभ्यत्वाच्च न तस्य ब्रह्मत्वमिति कथनम् ... १५३
- ‘तस्यानन्दमयस्य’ इत्यादिना, ‘तस्य प्रियमेव शिरः’ इत्यादि-
वाक्यानां विवरणम् ... १५३
- ‘आनन्द इति परं ब्रह्म’ इत्यनेन, ‘आनन्द आत्मा’ इत्यत्रानन्द-
पदार्थत्वेनोक्तस्य सुखसामान्यस्य जातिरूपत्वशङ्कावारणार्थम् आन-
न्दपदस्य परब्रह्मपरत्वेन व्याख्यानम् ... १५३
- ‘तद्धि’ इत्यादिना, ब्रह्मस्वरूपसुखमेव शुभकर्मणोत्पद्यमाने पुत्रमित्रादि-
विषयविशेषहेतुके प्रसन्नेऽन्तःकरणवृत्तिविशेषे अभिव्यक्तं सत्तेनैवो-

- पहितं प्रियादिशब्दवाच्यं विषयजनितं सुखमिति प्रसिद्धम्, न तु विषयजनितमन्यत्सुखमस्तीति कथनम् ... १५३
- ‘तद्वृत्तिविशेषप्रत्युपस्थापकस्य’ इत्यादिना, विषयसुखस्य ब्रह्मस्वरूपत्वे क्षणिकत्वं न स्यात्, ब्रह्मस्वरूपसुखस्य नित्यत्वादित्याशङ्क्य, स्वरूपसुखव्यञ्जकवृत्तिविशेषोत्पादकस्य कर्मणः क्षणिकत्वाद्विषयसुखस्यापि क्षणिकत्वमिति समाधानकथनम् ... १५४
- ‘तद्यदा’ इत्यादिना, ब्रह्मस्वरूपसुखस्य वृत्तिविशेषेष्वभिव्यक्तस्याप्येकरूपत्वात्कथं विषयसुखेषूत्कर्षतारतम्यमिति प्रश्ने, पुण्यकर्मादिना जातादन्तःकरणशुद्धितारतम्यात्तद्वृत्तितारतम्ये तदभिव्यङ्ग्यब्रह्मस्वरूपसुखस्यापि तरतमभावेनाभिव्यज्यमानतया विषयसुखेषूत्कर्षतारतम्यमित्युत्तरकथनम् ... १५४
- ‘वक्ष्यति च’ इत्यादिना, ब्रह्मण आनन्दस्वभावत्वे मानकथनम् ... १५४
- ‘एवं च’ इत्यादिना, अन्तःकरणशुद्धयुत्कर्षादेवानन्दस्य सातिशयत्वमित्यत्र लिङ्गकथनम् ... १५५
- ‘एवं च’ इत्यादिना, उक्तरीत्या विषयानन्दस्य प्रियादिशब्दवाच्यस्य सातिशयत्वे सति तद्विशिष्टस्यानन्दमयात्मनः प्रकृतं सत्यज्ञानानन्दलक्षणं परमेव ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा इति ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्यस्य विवरणम् १५५
- ‘तदेव च’ इत्यादिना, प्रतिष्ठापदेन ब्रह्मण आनन्दमयं प्रत्याधारत्वोक्तौ पुच्छपदेन प्रौढकृत्यं प्रसज्येत, तेनापि तदाधारत्वस्य लक्षणीयत्वादिति शङ्कायाम्, यदद्वैतं ब्रह्मानन्दमयस्य प्रतिष्ठात्वेन श्रुतं तत्सर्वस्यैव द्वैतस्याधिष्ठानभूतामिह विवक्षितामिति प्रतिष्ठापदस्य सर्वद्वैताधारपरत्वान्नोक्ताशङ्केति कथनम् ... १५६
- ‘एकत्वावसानत्वात्’ इत्यादिना, अविद्यापरिकल्पितस्य द्वैतस्य एकत्वशब्दिताद्वैतावसानत्वात्तदवसानभूतं ब्रह्मास्तीति पुच्छवाक्यनिर्दिष्टब्रह्मास्तित्वसाधनपरत्वेन श्लोकमवतारयितुं तदस्तित्वनिर्देशः ... १५६
- ‘तदेतस्मिन्’ इत्यादिना, ‘तदप्येष श्लोको भवति’ इत्यस्यार्थकथनम् १५६
- षष्ठोऽनुवाकः** ... १५७—१८१
- ‘असन्नेव’ इत्यादिना, ‘असन्नेव स भवति’ इत्यादिश्लोकपूर्वार्धस्य विवरणम् ... १५७

- ‘तद्विपर्ययेण’ इत्यादिना, विमतं जगत्सदधिष्ठानम्, कल्पितत्वाद्रज्जुस-
र्पवत्; विमतं जगच्चेतनकर्तृकम्, कार्यत्वाद्वटवत्— इत्यादिरीत्या
जगत्कल्पनाधिष्ठानत्वेन, जगत्कर्तृत्वेन, सर्वलयाधारत्वेन च ब्रह्मा-
स्तित्वसिद्धिरिति ब्रह्मास्तित्वे लिङ्गसूचनद्वारा ‘अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद’
इत्याद्युत्तरार्धस्य विवरणम् ... १५८
- ‘का पुनः’ इत्यादिना, यद्युक्तप्रमाणबलादस्ति ब्रह्म, कथं तर्हि नास्ति-
त्वशङ्केत्याक्षेपः ... १५८
- ‘व्यवहारातीतत्वम्’ इत्यादिना, लोके जनः जलाहरणचाक्षुषदर्शना-
दिव्यवहारविषयं घटादिकमुद्दिश्य घटादिकमस्तीति वदति, तद्विपर्यये
तु घटादिकं नास्तीति वक्ति, अतो व्यवहारवासनायुक्तः पुमान्
व्यवहारातीतत्वसाम्याद्ब्रह्मणोऽपि नास्तित्वं मन्यत इति नास्तित्व-
शङ्का संभवतीति संग्रहविवरणाभ्यां समाधानम् ... १५८
- ‘तस्मात्’ इत्यादिना, उक्तप्रकारेण ब्रह्मण्यसत्त्वशङ्काया जायमानत्वात्त-
न्निराकरणार्थम् ‘अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद’ इत्यनेनास्तित्वमुच्यत
इति कथनम् ... १५८
- ‘किं पुनः’ इत्यादिना, ‘सन्तमेनं ततो विदुरिति’ इति वाक्यस्य
प्रश्नद्वारा अवतरणं विवरणं च ... १५८
- ‘अथवा’ इत्यादिना, ‘असन्नेव स भवति’ इत्यादेर्व्याख्यानतरम् ... १५९
- ‘तस्मात्’ इत्यादिना, विवक्षितवाक्यार्थस्य कथनम् ... १५९
- ‘तस्य पूर्वस्य’ इत्यादिना, तस्यैष एव शारीरः’ इत्यादेर्विवरणम् ... १५९
- ‘तं प्रति’ इत्यादिना, ‘असन्नेव’ इति मन्त्रस्यानन्दमयविषयत्वं
वृत्तिकारैरुक्तम्, तथा सति वृत्तिकारैरानन्दमयं प्रति नास्तित्वगो-
चराशङ्का वक्तव्या; सा च न संभवति, प्रियादिविशिष्टस्य तस्य
प्रत्यक्षसिद्धत्वात्; अतो नानन्दमयविषयत्वं मन्त्रस्य, किं तु ब्रह्म-
विषयत्वमेव; ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेन सर्वजीवसाधारण्येन व्यवहार-
विषयत्वामावादसत्त्वशङ्काया युक्तत्वादिति निराकृतस्याप्यानन्दमय-
विषयत्वस्य दाढ्यार्थं पुनर्निराकरणम् ... १५९
- ‘यस्मादेवम्’ इत्यादिना, ‘अथातोऽनुप्रश्नाः, इत्यस्यार्थकथनम् ... १५९
- ‘सामान्यं हि’ इत्यादिना, सर्वजगत्कारणस्य जीवरूपेण देहेषु प्रविष्ट-
स्य ब्रह्मणो विद्वदविद्वत्साधारणत्वेन विदुषस्तत्प्राप्तौ अविदुषोऽपि

- तत्प्राप्तिराशङ्क्यत इति तात्पर्यप्रदर्शनपूर्वकम् 'उताविद्वान्'
इत्यादेः श्रौताद्यप्रश्नवाक्यस्य विवरणम् ... १६०
- 'किं वा न गच्छति' इत्यादिना, बहुवचनोपपत्त्यर्थमर्थसिद्धस्य द्वि-
तीयप्रश्नस्य प्रदर्शनम् ... १६०
- 'विद्वांसं प्रति' इत्यादिना, विद्वद्विषयावपि द्वौ प्रश्नाविति कथनम् ... १६०
- 'यदि' इत्यादिना, अविदुषोऽप्राप्तौ विदुषोऽप्यप्राप्तिराशङ्क्यत इति
तात्पर्यप्रदर्शनपूर्वकम् 'आहो विद्वान्' इत्यादिश्रौतद्वितीयप्रश्नवा-
क्यस्य विवरणम् ... १६०
- 'किं वा' इत्यादिना, अर्थसिद्धस्य विद्वद्विषयकप्रश्नान्तरस्य प्रदर्शनम् १६१
- 'द्वावेव' इत्यादिना, श्रूयमाणौ विद्वदविद्वद्विषयौ द्वावेव प्रश्नौ, पूर्व-
वाक्ये 'असद्ब्रह्मेति वेद चेदस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद' इति कोटिद्वयोप-
न्यासेन तच्छ्रवणसामर्थ्यप्राप्तौ ब्रह्मास्तित्वविषयः प्रथमः प्रश्नः, अनेन
पूर्वोक्तयोः समुच्चितत्वाद्वहुवचननिर्देश इति प्रकारान्तरेण प्रश्नोप-
पादनम् ... १६१
- 'एतेषाम्' इत्यादिना, उत्तरग्रन्थतात्पर्यकथनम् ... १६१
- 'तत्रास्तित्वमेव' इत्यादिना, अव्यवाहितस्य 'सोऽकामयत' इत्यादिग्र-
न्थस्य तात्पर्यकथनम् ... १६१
- 'यच्चोक्तम्' इत्यादिना, 'ब्रह्मविदामोति परम्' इति ब्राह्मणवाक्यसू-
त्रितस्य 'सत्यं ज्ञानम्' इति मन्त्रेण संक्षेपतो व्याख्यातस्यार्थस्य
विस्तरेण व्याख्यानरूप उत्तरग्रन्थ इत्युक्तम्, तत्र मन्त्रघटकस्य
कस्यांशस्य विस्तरतो व्याख्यानरूपः 'सोऽकामयत' इत्यादिग्रन्थ
इति जिज्ञासायाम्, मन्त्रे संग्रहेणोक्तः सत्यत्वांशः 'सोऽकामयत'
इति ग्रन्थेन विस्तरेणोच्यत इति मन्त्रमनूयाकाङ्क्षापूर्वकं
कथनम् ... १६२
- 'सत्त्वोक्त्यैव' इत्यादिना, ब्रह्मण्यसत्त्वशङ्कानिवृत्तिपरेण ग्रन्थेन सत्त्व-
मेवोच्यते न तु सत्यत्वमित्याशङ्क्य सत्सत्यशब्दयोः पर्यायत्वस्यो-
क्तत्वान्नोक्तशङ्केति कथनम् ... १६२
- 'कथमेवमर्थता' इत्यादिना, कथमुत्तरग्रन्थस्य सत्त्वसाधनपरत्वमिति
प्रश्नमनूद्य 'तत्सत्यमित्याचक्षते' इत्याद्युत्तरवाक्यानां सत्त्वोपपाद-
नपरत्वात्सत्त्वसाधनपरत्वमिति कथनम् ... १६२

- ‘तत्रासदेव’ इत्यादिना, ब्रह्मणः सत्त्वस्य साधनं नामासत्त्वस्य व्यावृ-
त्तिरेवेत्यभिप्रेत्य जगत्कारणस्य ब्रह्मणो विशेषतोऽनुपलम्भादसत्त्व-
मित्यसत्त्वशङ्काया उत्तरग्रन्थव्यावर्त्याया उद्भावनम् ... १६२
- ‘तन्न’ इत्यादिना, आकाशादिवस्तु सत्पूर्वकम्, कार्यत्वाद्वटवत्—
इति लौकिकव्याप्त्यवष्टम्भेन सत्कारणं तावदाधिगतम्, तस्य देशा-
दिकारणत्वेन देशाद्यनवाच्छिन्नत्वाद्वह्यत्वं सिद्धम्, अतो न ब्रह्मण्यस-
त्त्वशङ्केति समासव्यासाभ्यां परिहारकथनम् ... १६२
- ‘न चासतः’ इत्यादिना, असत् न कारणम्, सत्ताहीनत्वाच्छशशृङ्ग-
वत्, असतः कारणत्वे तस्य सत्ताहीनत्वेन तत्कार्यस्य जगतोऽपि
सत्ताहीनत्वात्सत्त्वेन जगत उपलब्धिर्न स्यात्, सत्त्वेनोपलभ्यमानत्वान्न
जगदुपादाने असत्त्वशङ्केति कथनम् ... १६३
- ‘असतश्चेत्’ इत्यादिना, असतश्चेत्कार्यं जगज्जायते, तर्हि जायमानं
जगदसदन्वितमेव जायेत, तथा गृह्यमाणमपि असदन्वितत्वेनैव
गृह्येत, तथा अगृह्यमाणत्वान्नासत्त्वशङ्केति प्रकारान्तरेण शङ्कानिरस-
नम् ... १६३
- ‘तत्कथम्’ इत्यादिना, श्रत्यन्तरबलादसतः कारणत्वासंभवप्रदर्शनपूर्वकं
ब्रह्मास्तित्वसाधनस्योपसंहारः ... १६४
- ‘तद्यदि’ इत्यादिना, प्रसङ्गाज्जगत्कारणस्याचेतनत्वशङ्काया प्रधानवा-
दिनोऽनूद्य निराकरणम् ... १६४
- ‘न हि’ इत्यादिना, सांख्यैः कामस्याचेतनधर्मतायाः स्वीकारात्कथं
कामयितृत्वेन ब्रह्मणोऽचेतनत्वव्यावृत्तिरित्याशङ्क्य, यत्कामयितृ त-
च्चेतनमिति लौकिकव्याप्तिबलेनाचेतनत्वशङ्काव्यावृत्तिरिति कथनम् १६४
- ‘सर्वज्ञं हि ब्रह्म’ इत्यादिना, कामयितृत्वेन ब्रह्मणश्चेतनत्वसिद्धावपि
सृष्टेः पूर्वं शरीराद्यभावेन ज्ञानासंभवात्सृष्ट्यनुकूलकामानुपपत्तिरिति
शङ्कायाम्, ‘पश्यत्यचक्षुः’ इत्यादिश्रुत्यवष्टम्भेन कारणाद्यनपेक्ष-
स्वरूपज्ञानसद्भावस्योक्तत्वान्नोक्तशङ्कावकाश इति कथनम् ... १६४
- ‘कामयितृत्वात्’ इत्यादिना, ब्रह्मणः कामयितृत्वे तस्यानाप्तकामत्वं
स्यादिति शङ्का ... १६४
- ‘न, स्वातन्त्र्यात्’ इत्यादिना, अनाप्तकामत्वे कामयितृत्वं न प्रयोज-
कम्, आप्तकामानामपि ब्रह्मविदां परानुग्रहार्थं विद्यासंप्रदायप्रवर्त-

- नादौ कामयितृत्वदर्शनात्; किं तु कामवश्यत्वम्, तच्च ब्रह्मणो नास्ति, अतो नानातकामत्वं ब्रह्मण इति समाधानम् ... १६४
- ‘कथं तर्हि’ इत्यादिना, ब्रह्मणः कामास्तत्प्रवर्तका न भवन्ति चेत्तर्हि कथंभूता इति प्रश्नमनूद्य मायाप्रतिबिम्बितं ब्रह्म जगतः कारणम्, मायापरिणामैरेव कामैस्तत्कामयितु, तेषां च परिणामानां चिद्व्याप्त-त्वात्सत्यज्ञानात्मकत्वम्, ब्रह्मतादात्म्याच्चाधर्माद्यस्पृष्टत्वेन शुद्धत्वमित्युत्तरकथनपूर्वकं कामानां ब्रह्मप्रवर्तकत्वाभावस्योपसंहारः ... १६५
- ‘तेषां तु’ इत्यादिना, ब्रह्मणः कामाः पुण्यकारिणामप्यनिष्टफलप्रापणा-नुकूलाः स्युः स्वातन्त्र्यादित्याशङ्कायाम्, प्राणिकर्मपेक्षयैव ब्रह्म प्राणिकर्मफलप्रदानां कामानां प्रवर्तकं न तु प्राणिकर्मनपेक्षया; अतो नोक्तशङ्केति कथनम् ... १६५
- ‘तस्मात्’ इत्यादिना, ब्रह्मणः स्वकामेषु प्राणिकर्मपेक्षत्वे कथं स्वा-तन्त्र्यमिति शङ्कायाम्, लोके सेवापेक्षस्यापि राज्ञः स्वातन्त्र्यप्रसिद्धि-दर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि स्वातन्त्र्योपपत्तिरिति कथनम् ... १६५
- ‘अतः’ इत्यादिना, ब्रह्मकामानां ब्रह्मवश्यत्वान्नानातकामत्वं ब्रह्मण इत्युक्तस्योपसंहारः ... १६५
- ‘साधनान्तरानपेक्षत्वाच्च’ इत्यादिना, कामस्य शरीरादिसंबन्धजन्यत्वप्र-सिद्धेर्ब्रह्मणोऽपि शरीरादिमत्त्वप्रसङ्ग इति नाशङ्कनीयम्, यतो ब्रह्मणः कामाः स्वात्मानतिरिक्ताः स्वात्ममात्रसाध्या न स्वात्मव्यतिरिक्तसा-धनापेक्षा इति समासव्यासाभ्यां कथनम् ... १६५
- ‘तदेतत्’ इत्यादिना, ब्रह्मवश्यत्वेन ब्रह्ममात्रसाध्यत्वेन च निरूपितं कामानां स्वरूपमभिप्रेत्य श्रुतिर्ब्रह्मणः कामयितृत्वमाहेति कथनम् १६६
- ‘सोऽकामयत’ इत्यादिना, ‘सोऽकामयत’ इत्यादेर्विवरणम् ... १६६
- ‘कथम्’ इत्यादिना, आकाशस्य घटाद्युपाध्यनुप्रवेशकृतं बहुभवनं दृष्टम्, अद्वितीयस्य तु ब्रह्मणः कथं बहुतेति शङ्कामनूद्य, पूर्वसिद्ध-स्य ब्रह्मणः स्वत उत्पत्त्ययोगात् उत्पद्यमानाकाशाद्यर्थान्तरानुप्रवे-शेनैव तस्योत्पत्तिर्वाच्या; अतः ‘प्रजायेय’ इत्येतदर्थान्तरानुप्रवे-शेन बहुभवनस्योपपादकमिति प्रजायेयेत्यस्योत्तरशङ्कापरिहारकत्वेन कथनम् ... १६६

- ‘न हि’ इत्यादिना, पितुरर्थान्तरभूतैः (भिन्नसत्ताकैः) पुत्रादिभिर्यथा बहुभवनं तथा ब्रह्मणोऽर्थान्तरभूतैराकाशादिविकारैर्न बहुभवनं विवक्षितम्, किं त्वात्मनि स्थिते पूर्वमनभिव्यक्ते नामरूपे पश्चात्सर्गादौ ब्रह्मतादात्म्येनैव व्याक्रियेते न ततो भेदेन; अतो यथा आकाशस्य बहुभवनं घटाद्युपाधिकृतम्, यथा वा रज्ज्वादेः सर्प-दण्डधारादिभावेन बहुभवनम्, तद्वत्स्वास्थ्यस्तनामरूपद्वारेणैव ब्रह्मणो बहुभवनम्, न तु मृदादेः सावयवस्य घटशरावादिरूपेणैव बहुभवनम्, निरवयवत्वाद्ब्रह्मणः इति कथनम् ... १६६
- ‘न ह्यात्मनोऽन्यत्’ इत्यादिना, कल्पितस्य नामरूपात्मकजगतोऽधिष्ठानतादात्म्यशून्यतयावस्थानायोगान्नामरूपात्मकजगतो ब्रह्माप्रविभक्तदेशकालत्वमिति अप्रविभक्तदेशकालत्वसाधनम् ... १६७
- ‘अतः’ इत्यादिना, नामरूपयोर्ब्रह्मणि कल्पितत्वे फलितस्य कथनम् १६८
- ‘न ब्रह्म’ इत्यादिना, ब्रह्मण एव नामरूपाभ्यामात्मवत्त्वं किं न स्यादिति शङ्कायाम्, नामरूपात्मकजगतो जडत्वेन प्रकाशरूपत्वाभावादध्यस्तस्य जडत्वनियमेन ब्रह्मणोऽपि प्रकाशरूपत्वासंभवाच्च जगदान्यं प्रसज्येत; अतो ब्रह्म न नामरूपाभ्यामात्मवदिति कथनम् ... १६८
- ‘ते तत्प्रत्याख्याने’ इत्यादिना, ब्रह्मसत्तां विना नामरूपे न स्त एवेति ते ब्रह्मात्मके उच्येते इति ब्रह्मणैवात्मवती इत्युक्तस्यैव विवरणम् ... १६८
- ‘ताभ्यां च’ इत्यादिना, न केवलं ब्रह्मणो बहुभवनं नामरूपोपाधिकम्, किं तु सर्वव्यवहारास्पदत्वमपीति कथनम् १६८
- ‘स आत्मा’ इत्यादिना, ब्रह्मणो ज्ञानरूपस्यैव तपसः संभवे कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपस्य तपसोऽसंभवे च क्रमेण श्रुतियुक्तिहेतुप्रदर्शनपूर्वकं तपःशब्दार्थकथनेन ‘स तपोऽतप्यत’ इत्यस्य विवरणम् ... १६८
- ‘स एवम्’ इत्यादिना, ‘स तपस्तप्त्वा’ इत्यादेर्विवरणम् ... १६९
- ‘ततैतच्चिन्त्यम्’ इत्यादिना, प्रवेशपदार्थनिर्णयार्थं विचारारम्भः ... १६९
- ‘किम्, यः’ इत्यादिना, विमर्शस्यैव विवरणम् ... १६९
- ‘किं तावद्युक्तम्’ इत्यादिना, सृष्टेति क्त्वाप्रत्ययेन सृष्टिप्रवेशयोः समानकर्तृक्त्वावगमात्सृष्टुरेव प्रवेश इति प्रथमं सिद्धान्तस्य कथनम् १६९
- ‘ननु न युक्तम्’ इत्यादिना, यो मृत्पिण्डो घटाकारेण परिणतस्तस्यैव

- पिण्डस्य यथा घटे प्रवेशो नोपपद्यते, तथा शरीराकारेण परिणत-
स्य क्षुब्धस्तेष्वेव शरीरेषु पुनः प्रवेशो नोपपद्यत इति सिद्धान्त्युक्त-
स्य निराकरणम् ... १६९
- ‘यथा घटे’ इत्यादिना, ईश्वररूपेण प्रवेशाभावेऽपि यथा मृत्पिण्डवि-
कारे घटे पुनरन्या चूर्णरूपा मृत्प्रविशति, तथा जीवरूपेण प्रवेशः
स्यादिति ब्रह्मणस्तेनैवात्मनानुप्रवेश इति सिद्धान्तं निराकृत्य अन्ये-
नात्मनानुप्रवेश इति सदृष्टान्तमुक्तस्य पूर्वपक्षिमतस्य कथनम् ... १७०
- ‘नैवं युक्तम्’ इत्यादिना, संग्रहविवरणाभ्यां दृष्टान्तवैषम्यप्रदर्शनेन
पूर्वपक्षिमतनिराकरणम् ... १७०
- ‘कथं तर्हि’ इत्यादिना, ‘तदेवानुप्राविशत्’ इति श्रुतस्य प्रवेशस्या-
वश्यनिर्वहणीयत्वे, पूर्वोक्तरीत्या प्रवेशासंभवे च कथं तन्निर्वाह
इत्यालोच्य, यदि ब्रह्मणो निरवयवत्वे प्रवेशायोग्यत्वं तर्हि मृदादि-
वत्सावयवत्वमेवास्तु ब्रह्मणः, सावयवत्वान्मुखे हस्तप्रवेशवन्नामरूप-
कार्ये स्वावयवभूतजीवात्मना प्रवेशो निर्वहतीति पूर्वपक्षिण एवोक्तिः ... १७०
- ‘न, अशून्यदेशत्वात्’ इत्यादिना, उपादानत्वेन सर्वकार्यात्मना पूर्व-
मेव परिणतस्य ब्रह्मणो नामरूपात्मकं कार्यमेव प्रदेशः, तद्व्यतिरे-
केणान्यस्य प्रवेष्टव्यस्य प्रदेशस्याभावात् कुल तजीवात्मना प्रविशे-
दिति पूर्वपक्ष्युक्तस्य प्रवेशनिर्वाहस्य निराकरणम् ... १७१
- ‘कारणमेव व’ इत्यादिना, यत्कारणं तस्मिन्कार्यविशेषस्य जीवस्य
प्रवेशोऽस्त्विति शङ्कामनूद्य, जीवस्य स्वकारणप्रवेशे सदृष्टान्तं बा-
धकप्रदर्शनेन शङ्कानिरसनम् ... १७१
- ‘तदेव’ इत्यादिना, ‘तदेवानुप्राविशत्’ इति श्रुत्या कार्यस्यैव प्रवेश-
कर्मत्वावगमादपि न कारणे कार्यस्य प्रवेश इति कथनम् ... १७२
- ‘कार्यान्तरमेव’ इत्यादिना, नामरूपात्मना परिणतं जीवात्मकं कार्यं
पुनरहंकारादिलक्षणकार्यान्तराकारेण परिणमते, सोऽयं परिणामः
प्रवेश इति पूर्वपक्षिण एव समासव्यासाभ्यां शङ्का ... १७२
- ‘न’ इत्यादिना, घटस्य पुनर्घटान्तराकारपरिणामादर्शनात् जीवस्याहं-
काराद्यात्मत्वम्, किं च, जीवस्याहंकारादिकार्यभावे सति तस्य नाम-
रूपकार्यव्यतिरेकं दर्शयन्तीनाम् ‘अनेनजीवेनानुप्रविश्य’ इत्या-
दिश्रुतीनां विरोधः स्यादिति शङ्कानिराकरणम् ... १७२

- ‘तदापत्तौ’ इत्यादिना, जीवस्य देहादिलक्षणकार्यान्तरत्वापत्तौ देहादि-
लक्षणाद्वन्धान्मोक्षोऽपि न संभवतीति सदृष्टान्तं बाधकान्तरकथनम् १७२
- ‘बाह्यान्तर्भेदेन’ इत्यादिना, ब्रह्मैव प्रथमं जीवाधारभूतदेहाद्याकारेण
परिणमते, पश्चात्तदाधेयजीवरूपेण च परिणमते ; तथा च ब्रह्मणो
देहाद्याकारेण परिणतिः सृष्टिः, तदन्तर्जिवरूपेण परिणतिः प्रवेश
इति पुनः संग्रहविवरणाभ्यां पूर्वपक्ष्याशङ्का ... १७३
- ‘न’ इत्यादिना, एवं सति प्रवेशशब्दस्य मुख्यार्थो न लभ्यत इति
सदृष्टान्तं दूषणम् ... १७३
- ‘जलसूर्यादिप्रतिबिम्बवत्’ इत्यादिना, यथा सूर्यादेर्जलादौ प्रतिबिम्ब-
भावलक्षणः प्रवेशस्तथा बुद्ध्यादौ ब्रह्मणः प्रतिबिम्बभाव एव
प्रवेश इति सिद्धान्त्येकदेशिशङ्का ... १७३
- ‘न’ इत्यादिना, परिच्छिन्नो मूर्तश्च सूर्यबिम्बो विप्रकृष्टदेशस्थे जलादौ
प्रतिबिम्बितो भवति, ब्रह्म तु न परिच्छिन्नम्, नापि मूर्तम्, न च
ब्रह्मणो विप्रकृष्टदेशवर्ति किञ्चित्प्रतिबिम्बाधारभूतवस्त्वन्तरमस्ति,
व्यापकत्वाद्वह्मणः ; अतो नोक्तप्रकारेण प्रवेश उपपादयितुं शक्यत
इति शङ्कानिरसनम् ... १७४
- ‘एवं तर्हि’ इत्यादिना, यथोक्तानां प्रकाराणामन्यतमोऽपि प्रकारो
दर्शितरीत्या नोपपद्यत इति चेत्तर्हि परस्य ब्रह्मणो न कथंचिदपि
प्रवेशो युज्यत इति पूर्वपक्षोपसंहारः ... १७४
- ‘न च गत्यन्तरम्’ इत्यादिना, प्रागुक्तान्प्रकारान्विहाय प्रकारान्तरेण
प्रवेशवाक्यं समर्थ्यतामित्याशङ्क्य प्रकारान्तरं न विद्म इति कथनम् १७४
- ‘तदेवानुप्राविशत्’ इत्यादिना, ‘तदेवानुप्राविशत्’ इति श्रुतिः स्रष्टुः
प्रवेशं वक्ति, सा चास्माकं प्रमाणम्, अतस्तद्विरोधेनान्यस्यापि
प्रवेशः कल्पयितुं न शक्यत इति कथनम् ... १७४
- ‘न च’ इत्यादिना, तर्हि श्रुतिप्रामाण्याद्ब्रह्मण एव यथाकथंचित्प्रवेश
उच्यतामित्याशङ्क्य, यत्नवतामप्यस्माकमस्माद्वाक्यादर्थज्ञानं नोत्प-
द्यत इति कथनम् ... १७४
- ‘हन्त तर्हि’ इत्यादिना, तर्हि शिशुवाक्यवदर्थशून्यत्वादिदं वाक्यं त्या-
ज्यमिति तदस्यस्य वचनम् ... १७५

- ‘न अन्यार्थत्वात्’ इत्यादिना, प्राङ्निराकृतेभ्योऽर्थेभ्यः सकाशादन्य-
स्य प्रकरणापेक्षितस्यार्थस्य सत्त्वान्न वाक्यस्यार्थशून्यत्वं न वापोह्यतेति
सिद्धान्तिनो वचनम् ... १७५
- ‘किमर्थमिदमस्थाने’ इत्यादिना संग्रहविवरणम् ... १७५
- ‘ब्रह्मविदामोति परम्’ इत्यादिना, कोऽसौ प्रकृतोऽर्थ इत्याकाङ्क्षायाम्,
‘ब्रह्मविदामोति’ इति सूत्रे ‘सत्यं ज्ञानम्’ इत्यादिमन्त्रे च ब्रह्मणः
प्रत्यक्त्वेन ज्ञानमेव प्रकृतं विवक्षितं च, अहं ब्रह्मेति ज्ञानस्यैव पर-
प्राप्तिसाधनत्वादिति प्रकृतस्यार्थस्य प्रदर्शनम् ... १७५
- ‘ब्रह्मस्वरूपावगमाय’ इत्यादिना, कथं ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानमेवात्र विव-
क्षितम्, कोशपञ्चकोपन्यासस्यापि दर्शनादित्याशङ्क्य, ब्रह्मस्वरूपाव-
गत्यर्थमेवानन्दमयाद्यन्नमयान्तं कोशपञ्चकमुपन्यस्तम्, अतः कोश-
पञ्चकवचनस्य ब्रह्मात्मैकत्वावगमोपायत्वेन उपेयभूततदवगमस्यानु-
वृत्ततया ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानमेव प्रकृतं विवक्षितं चेति कथनम् ... १७५
- ‘तत्रान्नमयात्’ इत्यादिना, ब्रह्मात्मैकत्वावगमप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं तद-
वगमार्थमेव बुद्धिगुहायां प्रवेशकल्पनमिति कथनम् ... १७५
- ‘न हि’ इत्यादिना, बुद्धेः सकाशादन्यत्र ब्रह्मचैतन्यं नोपलभ्यते, बु-
द्धिभिन्नव्यञ्जकपदार्थसंबन्धरहितत्वात्; अतो बुद्धावेवोपलब्धिसंभ-
वात्तत्रैव प्रवेशोऽभिधित्सित इति कथनम् ... १७६
- ‘विशेषसंबन्धो हि’ इत्यादिना, सदृष्टान्तं बुद्धिसंबन्धस्य ब्रह्मोपलब्धिहे-
तुत्वकथनम् ... १७६
- ‘संनिकर्षात्’ इत्यादिना, बुद्धिरेव चैतन्योपलब्धिहेतुरिति न नियमः,
घटः स्फुरतीत्यादौ बुद्धेरन्यत्रापि तस्योपलब्धिदर्शनादित्याशङ्क्य,
वृत्तिद्वारा बुद्धिसंबन्धादेव देहघटादिषु चैतन्याभिव्यक्तिः न स्वतः,
बुद्धिश्चावभासकत्वादव्यवधानेनैव चैतन्याभिव्यञ्जिकेति कथनम् ... १७७
- ‘यथा च’ इत्यादिना, सदृष्टान्तं बुद्धिवृत्तेर्घटादौ चैतन्यव्यञ्जकत्वकथनम् १७७
- ‘तस्मात्’ इत्यादिना, मन्त्रे ‘गुहायां निहितम्’ इति यत्प्रकृतं गुहा-
निहितत्वं तदेव प्रवेशवाक्ये तद्वृत्तिस्थानीये ‘प्राविशत्’ इत्यनेनो-
च्यत इति प्रकृतस्योपसंहारः ... १७७
- ‘तदेवेदम्’ इत्यादिना, यथा कश्चित्पुमान्गृहं निर्माय तत्र प्रविश्या-
न्तरूपलभ्यते, एवं ब्रह्माप्याकाशादिकार्यं सृष्ट्वा तस्यान्तःप्रविष्टमिव

- हृदयपुण्डरीकेऽवस्थितायां बुद्धौ द्रष्टृश्रोतृमन्त्रित्वेवं विशेषवदुपल-
भ्यते, द्रष्टृत्वादिरूपेणोपलब्धिरेवास्य प्रवेश इत्युपचर्यत इति प्रवे-
शशब्दार्थस्य कथनम् ... १७७
- ‘तस्मादस्ति’ इत्यादिना, तत्प्रकृतमाकाशादिकारणं ब्रह्म नास्तीति न,
प्रवेष्टृत्वात्, असतः प्रवेशादर्शनादिति प्रवेशवाक्यस्यापि ब्रह्मास्ति-
त्वसाधने उपयोगप्रदर्शनम् ... १७८
- ‘अतः’ इत्यादिना, ब्रह्मणो नास्तित्वाभावे फलितस्य कथनम् ... १७८
- ‘तत्कार्यमनुप्रविश्य’ इत्यादिना, उत्पत्तेः प्रागव्याकृतनामरूपतया
आत्मनि स्थिते आत्मतादात्म्यापन्ने मूर्तामूर्ते एव सर्गादौ स्वान्तर्ग-
तेन परमात्मना व्याक्रियेते, अतो व्याकृतयोरपि तत्तादात्म्यमिति
तत्कारणभूतात्मा ते अभवदित्युच्यत इति ‘तदनुप्रविश्य सच्च त्य-
च्चाभवत्’ इत्यस्यार्थं तात्पर्यकथनम् ... १७८
- ‘किं च, निरुक्तम्’ इत्यादिना, ‘निरुक्तं चानिरुक्तं च’ इत्यस्य वि-
वरणम् ... १७८
- ‘निरुक्तानिरुक्ते अपि’ इत्यादिना, यथा सच्छब्दवाच्यं भूतत्रयमपरोक्षं
मूर्तस्य विशेषणम्, त्यच्छब्दवाच्यं च भूतद्वयं परोक्षममूर्तस्य वि-
शेषणम्, तथा निरुक्तानिरुक्ते अपि तयोरेव विशेषणे इति निरु-
क्तानिरुक्तयोः स्वातन्त्र्यनिरसनम् ... १७९
- ‘तथा निलयनम्’ इत्यादिना, निरुक्तानिरुक्तयोरुक्तस्य न्यायस्य ‘नि-
लयनं चानिलयनं च’ इत्यत्रापि योजनम् ... १७९
- ‘निलयनं नीडम्’ इत्यादिना, ‘निलयनं चानिलयनं च’ इत्यस्य
विवरणम् ... १७९
- ‘त्यदनिरुक्तानिलयनानि’ इत्यादिना, त्यदनिरुक्तानिलयनत्वानाममू-
र्तधर्मत्वे ब्रह्मधर्मत्वं स्यात् ब्रह्मणोऽप्यमूर्तत्वादित्याशङ्क्य, त्यदा-
दीनि कार्यविशेषणान्येव, न कारणब्रह्मविशेषणानि; तेषां तद्विशेष-
णत्वे सर्गात्प्रागपि सत्त्वापत्त्या सर्गोत्तरकालभावित्वश्रवणविरोधादिति
कथनम् ... १७९
- ‘त्यदिति’ इत्यादिना, व्याकृतविषयत्वस्यैव विवरणम् ... १७९
- ‘अतः’ इत्यादिना, उक्तस्योपसंहारः ... १७९
- ‘विज्ञानम्’ इत्यादिना, ‘विज्ञानं चाविज्ञानं च’ इत्यस्यार्थकथनम् १७९

- सत्यं च व्यवहारविषयम्' इत्यादिना, सत्यं चानृतं चेत्यत्र सत्यशब्देन
व्यावहारिकसत्यमेवोच्यते न तु पारमार्थिकसत्यम्, सत्यदादिव्याव-
हारिकपदार्थोक्तिप्रकरणात्; किं च, सत्यं चेत्यत्र परमार्थसत्यग्रहणे
सत्यमभवदित्यत्रापि तस्यैव गृहीतत्वात्परमार्थसत्यद्वयं प्रसज्येत, न
चेष्टापत्तिः; एकस्यैव परमार्थसत्यस्य श्रुत्यादिभिरवगमादिति कथनम् १
- 'इह पुनः' इत्यादिना, उक्तस्यैव व्यावहारिकसत्यस्य विवरणम् ... १
- 'अनृतं च' इत्यादिना, अनृतशब्दार्थकथनम् ... १
- 'किं पुनः' इत्यादिना, प्रश्नपूर्वकम् 'तत्सत्यमभवत्' इत्यस्य विव-
रणम् ... १
- 'यस्मात्' इत्यादिना, यत्सत्यदादिशब्दैरुपात्तम्, यच्चेदं विशिष्यानु-
पात्तम्, तत्सर्वं परमार्थसत्यमभवदिति रीत्या 'यदिदं किं च'
इति वाक्यस्य पूर्वेणैकवाक्यताप्रदर्शनपूर्वकम् 'तत्सत्यमित्याचक्षते'
इत्यस्योपपत्तिप्रदर्शनम् ... १
- 'अस्ति नास्ति' इत्यादिना, वृत्तानुवादपूर्वकं सोऽकामयतेत्यादि-
ग्रन्थस्य प्रकृतप्रश्ननिराकरणे तात्पर्यप्रदर्शनम् ... १
- 'तदेतस्मिन्' इत्यादिना, 'तदप्येष श्लोको भवति' इत्यस्य वि-
वरणम् ... १

सप्तमोऽनुवाकः

.... १८२—१

- 'असदिति' इत्यादिना, 'असद्वा इदमग्रे' इत्यत्रासच्छब्दस्या-
र्थकथनम् ... १
- 'न पुनः' इत्यादिना, शून्यस्य जगज्जन्महेतुत्वासंभवादसच्छब्दस्य
शून्यार्थत्वनिरसनम् ... १
- 'इदमिति' इत्यादिना, 'इदमग्र आसीत्' इत्यस्यार्थकथनम् ... १
- 'ततोऽसतः' इत्यादिना, 'ततो वै सदजायत' इत्यस्यार्थकथनम् ... १
- 'किं ततः' इत्यादिना, प्रश्नपूर्वकम् 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इत्य-
स्यावतरणं विवरणं च ... १
- 'यस्मादेवम्' इत्यादिना, 'तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति' वाक्यस्य वि-
वरणम् ... १
- 'यस्माद्वा' इत्यादिना, 'तदात्मानं स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतम्-

- च्यत इति' वाक्यद्वययोजनपूर्वकं प्रकारान्तरेणापि ब्रह्मण एव
सुकृतशब्दवाच्यत्वमिति कथनम् ... १८३
- 'सर्वथापि' इत्यादिना, यदि प्रसिद्धिबलात्पुण्यं सुकृतशब्दवाच्यम्,
यदि वोक्तरीत्या ब्रह्म उभयथापि सुकृतशब्दवाच्यस्य लोकप्रसिद्ध्या
फलसंबन्धादिकारणत्वं वाच्यम्, तच्चाशुतरविनाशिना जडस्य पुण्य-
कर्मणः स्वतः फलदातृत्वायोगान्नित्ये सर्वज्ञे ब्रह्मणि सत्येव उपप-
द्यत इति सुकृतवाक्यस्य ब्रह्मास्तित्वसाधने उपयोगप्रदर्शनम् ... १८४
- 'तस्मात्' इत्यादिना, उक्तस्योपसंहारः ... १८४
- 'इतश्च' इत्यादिना, न केवलं सुकृतशब्दवाच्यस्य फलसंबन्धादिकारण-
त्वप्रसिद्धेरेव ब्रह्मणोऽस्तित्वम्, किं तु विद्वत्परितोषहेतुरसरूपत्वादपि
ब्रह्मणः सत्त्वमभ्युपेयमिति कथनम् ... १८४
- 'कुतो रसत्वप्रसिद्धिः' इत्यादिना, ब्रह्मणो रसरूपत्वप्रसिद्धौ मानस्य
प्रश्नपूर्वकं प्रदर्शनम् ... १८४
- 'रसो नाम' इत्यादिना, प्रसिद्धरसशब्दार्थकथनमुखेन 'रसं हि'
इत्यादिवाक्यस्यार्थकथनम् ... १८४
- 'नासतः' इत्यादिना, असत आनन्दहेतुत्वायोगाद्ब्रह्मणश्चानन्दकरत्वेन
रसत्वादस्ति ब्रह्मेति ब्रह्मणि रसत्वस्य सत्त्वसाधकत्वकथनम् ... १८५
- 'बाह्यानन्दसाधनरहिताः' इत्यादिना, उक्तस्यैव सदृष्टान्तं स्पष्टतया क-
थनम् ... १८५
- 'तस्मादस्ति' इत्यादिना, ब्रह्मणः सत्त्वसाधनोपसंहारः ... १८५
- 'इतश्च' इत्यादिना, ब्रह्मास्तित्वे हेत्वन्तरस्य प्रश्नपूर्वकं प्रदर्शनम् ... १८५
- 'अयमपि हि' इत्यादिना, वायवीया ऐन्द्रियकाश्च चेष्टाः परार्थाः सं-
हृतैः कार्यकरणैर्निर्वर्त्यमाना दृश्यन्ते, तच्चैकचेतनप्रयोजनसाधनत्वेन
कार्यकरणानां संहननम्, यथा स्तम्भकुड्यादीनां संहननमसंहतं
चेतनं स्वामिनमन्तरेण न संभवति, तथा स्वामिनमसंहतमन्तरेण
न संभवति ; स च स्वामी ब्रह्मैवेति तदस्तित्वसाधनम् ... १८५
- 'तदाह' इत्यादिना, उक्तेऽर्थे 'को हि' इत्यादिवाक्यद्वयस्यावतरणमु-
क्तार्थपरत्वेन विवरणं च ... १८६
- 'तत्कृत एव' इत्यादिना, वैषयिकानन्दहेतुत्वादपि ब्रह्मास्तित्वसा-
धनम् १८६

- ‘कृतः’ इत्यादिना, प्रश्नपूर्वकम् ‘एष ह्येवानन्दयाति’ इति वाक्यस्य
ब्रह्मणो वैषयिकानन्दहेतुत्वे प्रमाणपरत्वेन विवरणम् ... १८६
- ‘स एव’ इत्यादिना, परस्यैवानन्दरूपत्वादानन्दहेतुत्वमयुक्तम्, भेदा-
भावादित्याशङ्क्य, स एवाविद्यया नानात्वेन परिच्छिन्नोऽनुभूयते,
अतो नोक्तशङ्केति कथनम् १८६
- ‘भयाभयहेतुत्वात्’ इत्यादिना विदुषोऽभयप्राप्तिहेतुत्वादविदुषश्च भ-
यप्राप्तिहेतुत्वाद्ब्रह्मास्तीत्यस्तित्वसाधने ‘यदा ह्येवैषः’ इत्यादेस्ता-
त्पर्यमिति तत्तात्पर्यप्रदर्शनम् ... १८६
- ‘सद्वत्त्वाश्रयणे हि’ इत्यादिना, असत् एव भयनिवृत्तिरस्त्वित्याशङ्का-
याम्, लोके सत् एव श्रीरामादेर्भयनिवृत्तिहेतुत्वप्रसिद्धेर्नोक्तशङ्केति
कथनम् ... १८७
- ‘कथम्’ इत्यादिना, ब्रह्मणो विद्वदभयहेतुत्वे प्रमाणत्वेन प्रश्नपूर्वकम्
‘यदा हि’ इत्यादिवाक्यस्यावतरणम् ... १८७
- ‘यदा ह्येव’ इत्यादिना, ‘यदा ह्येवैषः’ इत्यादेर्विवरणम् ... १८७
- ‘अन्यस्य हि’ इत्यादिना, विदुषोऽन्यदर्शनाभावेऽपि कथं भयनिवृत्ति-
रिति शङ्कायाम्, आत्मनोऽन्यस्मादात्मनो भयं युक्तम्, न त्वात्मन
एव, अनुभवविरोधात्; अन्यश्च विदुषो वस्तुतो नास्ति; तस्माद्भ-
यनिवृत्तिरुपपद्यत इति कथनम् ... १८८
- ‘सर्वतो हि’ इत्यादिना, विद्वदभयहेतुत्वादस्ति ब्रह्मेति यदुक्तम्,
तस्य विद्वदनुभवेन साधनम् ... १८८
- ‘कदासौ’ इत्यादिना, उक्तार्थस्य प्रश्नपूर्वकं संक्षेपेण कथनम् ... १८८
- ‘यदा पुनः’ इत्यादिना, ‘यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरम्’ इत्या-
दिवाक्यद्वयस्य व्याख्यानम् ... १८८
- ‘तस्मात्’ इत्यादिना, उक्तार्थस्य संक्षेपेण कथनम् ... १८९
- ‘तदेतदाह’ इत्यादिना, उक्तेऽर्थे ‘तत्त्वेव भयम्’ इत्याद्युत्तरवाक्य-
स्यावतरणं विवरणं च ... १८९
- ‘तस्माद्विद्वान्’ इत्यादिना, समाराध्यः परमेश्वरः तस्याहं दास इति
भेदं विद्वान्कथमस्य इति शङ्कायाम्, यथा चन्द्रभेदं पश्यन्नविद्वानु-
च्यते अतत्त्वदर्शित्वात्तथेति कथनम् ... १८९

‘उच्छेदहेतुदर्शनात्’ इत्यादिना, अविदुषः स्वस्येश्वराद्भेदं पश्यतोऽपि कथं भयसंभावनेति शङ्कायाम्, उच्छेदकारणवस्तुज्ञानादुच्छेद्यत्वेनाभिमतस्य प्राणिवर्गस्य भयं भवति ; उच्छेदकारणं च वस्तु ब्रह्मैव ; अतो नोक्तशङ्केति कथनम् ... १८९

‘अनुच्छेद्यं हि’ इत्यादिना, कस्माद्ब्रह्मैवोच्छेदहेतुरित्याशङ्क्य उच्छेदहेतोरप्युच्छेद्यत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गान्नित्यत्वं वक्तव्यम् ; तच्च ब्रह्मणोऽन्यत्र न संभाव्यते ; अतो ब्रह्मैवोच्छेदहेतुरिति कथनम् ... १८९

‘तन्नासति’ इत्यादिना, भेददर्शिनो भयकारणं ब्रह्मेति वदतो वाक्यसंदर्भस्य ब्रह्मास्तित्वसाधने तात्पर्यमिति संग्रहेणोक्तस्य तात्पर्यस्य प्रपञ्चनम् ... १८९

‘तदेतस्मिन्’ इत्यादिना, ‘तदप्येष श्लोको भवति’ इत्यस्यार्थकथनम् ... १९०

अष्टमोऽनुवाकः ... १९१—२२२

‘भीषा भयेन’ इत्यादिना, ‘भीषास्मात्’ इत्यादिश्लोकस्यार्थकथनम् १९३

‘वातादयो हि’ इत्यादिना, श्लोकस्य भयकारणब्रह्मास्तित्वप्रदर्शने तात्पर्यकथनम् ... १९३

‘यस्माद्ब्रह्मणः’ इत्यादिना, ‘सैषानन्दस्य मीमांसा भवति’ इत्यस्य विवरणम् ... १९३

‘किमानन्दस्य’ इत्यादिना, ब्रह्मस्वरूपतया श्रुत आनन्दो विषयानन्दवजन्यो नित्यो वेति संशयनिवृत्त्यर्थमानन्दमीमांसेति प्रश्नपूर्वकं कथनम् १९३

‘तत्र लौकिकः’ इत्यादिना, ब्रह्मानन्दस्य चेन्मीमांसा प्रस्तुता, किमर्थस्तर्हि मानुषाद्यानन्दोपन्यास इति शङ्कायाम्, लौकिकानन्दः क्वचित्काष्ठां प्राप्तः सातिशयत्वात् परिमाणवदित्यानन्दतारतम्यावधित्वेन निरतिशयस्वाभाविकब्रह्मस्वरूपानन्दानुमानार्थं लौकिकानन्दोपन्यासः ; अतो नोक्तशङ्केति कथनम् ... १९४

‘लौकिकोऽपि’ इत्यादिना, ब्रह्मानन्दस्य योऽयं विषयविशेषादिकृतवृत्तिविशेषोपहितो भागः स एव ब्रह्मानन्दमात्राशब्दितो लौकिकानन्दः, स च हिरण्यगर्भादवर्गाविद्यया तिरस्क्रियमाणे विवेके

- उत्कृष्यमाणायां चाविद्यायाम्, तत्तत्कर्मादिवशात्तारतम्येन निकृष्टः ;
 स एव मनुष्यगन्धर्वाद्युत्तरोत्तरभूमिषु 'ब्रह्मण आनन्दः' इत्यन्तासु
 अविद्याद्यपकर्षतारतम्येन उत्कृष्टः ; तथा च यथोक्ताः सर्वे लौकिका-
 नन्दा यस्य मात्राः समुद्राभस इव विप्रुषः स स्वाभाविकानन्दो
 विद्वत्प्रत्यक्षसिद्धोऽस्तीत्येवं मात्रारूपलौकिकानन्दैर्ब्रह्मानन्दोऽवगम्यत
 इति प्रकारान्तरेण लौकिकानन्दानां ब्रह्मानन्दावगमोपायत्वकथनम् १९४
- 'निरस्ते तु' इत्यादिना, मात्राभूतेन लौकिकानन्दजातेनावगन्तव्यस्य
 ब्रह्मस्वरूपानन्दस्य प्रदर्शनम् ... १९५
- 'एतमर्थम्' इत्यादिना, उक्तार्थप्रतिपादकत्वेन 'युवा स्यात्' इत्या-
 दिश्रुतेरवतरणम् ... १९६
- 'युवा प्रथमवयाः' इत्यादिना, 'युवा स्यात्' इत्यादेर्विवरणम् ... १९६
- 'ते हि' इत्यादिना, मनुष्यगन्धर्वानन्दस्योत्कृष्टत्वे कारणप्रदर्शनम् ... १९६
- 'एवं पूर्वस्थाः' इत्यादिना, यथा मानुषानन्दान्मनुष्यगन्धर्वानन्दस्य
 शतगुणमाधिक्यं साधनबहुत्वकृतचित्तप्रसादादुक्तम्, एवं हिरण्य-
 गर्भपर्यन्तमुत्तरोत्तरभूमौ पूर्वपूर्वापेक्षया शतगुणित आनन्दः साधन-
 बहुत्वकृतचित्तप्रसादविशेषं निमित्तीकृत्यैव प्रवृत्तोऽस्तीत्यतिदेशेन
 कथनम् ... १९७
- 'प्रथममकामहताग्रहणम्' इत्यादिना, यदि प्रथमपर्याय एवाकामहतो
 गृह्येत तदा तस्य सार्वभौमानन्देन तुल्य एवानन्दः स्यात्, ततश्च
 व्याघातः— मानुषानन्दे विरक्तः मानुषानन्दभोगभागी चेति ; अतो
 मनुष्यगन्धर्वानन्देन तुल्यमानन्दं तस्य दर्शयितुं प्रथमपर्याये तदग्र-
 हणमिति तदग्रहणस्य कारणप्रदर्शनम् ... १९७
- 'साधुयुवाध्यायकः' इत्यादिना, 'साधुयुवाध्यायकः' इत्यत्र साधुप-
 दाद्यथोक्तकारित्वरूपमवृजित्वम्, अध्यायकपदेन श्रोत्रियत्वं च
 गृह्यत इति कथनम् ... १९८
- 'ते ह्यविशिष्टे' इत्यादिना, श्रुतिगम्यानां श्रोत्रियत्वादीनामानन्दहेतूना-
 मेकरूपत्वाद्वितीयपर्यायमारभ्य श्रुतानां श्रोत्रियाणां मध्ये कस्यचि-
 न्मनुष्यगन्धर्वानन्दतुल्यानन्दः कस्यचिद्देवगन्धर्वानन्दतुल्यानन्द इ-
 त्यादिलक्षण आनन्दविशेषः किंकृत इति शङ्कायाम्, सर्वत्र श्रोत्रि-
 यत्वावृजित्वे एवाविशिष्टे न त्वकामहतत्वमपि, तत्तु प्रतिपर्यायं

- भिद्यते ; मनुष्यगन्धर्वपर्यायस्थश्रोत्रियस्य मानुषानन्दमात्रे कामा-
भावः, तस्य तदतिरिक्तानन्देषु सर्वत्र साभिलाषत्वात्, एवमुत्तरत्रा-
पि ; तथा च कामस्य विषयबाहुल्यरूपोत्कर्षे सति तन्निवृत्तिरूप-
स्याकामहतत्वस्यापकर्षरूपो विशेषः, कामस्य विषयात्पत्वरूपापकर्षे
सति तन्निवृत्तिरूपस्याकामहतत्वस्योत्कर्षरूपो विशेष इत्यकामहत-
त्वोत्कर्षविशेषाधीनः श्रोत्रियाणामानन्दोत्कर्षविशेष इति साधनेषु
विशेषकथनम् ... १९८
- ‘अतः’ इत्यादिना, यावद्यावदकामहतत्वोत्कर्षस्तावत्तावच्छ्रोत्रियानन्दो-
त्कर्ष इति स्थिते सर्वात्मना कामोपशमे सति सर्वोत्कर्षः परमान-
न्दः प्राप्तो भवतीत्यकामहतत्वग्रहणं तस्य परमानन्दप्राप्तिसाधन-
त्वविधानार्थमिति फलितस्य श्रुतितात्पर्यस्य कथनम् ... १९९
- ‘व्याख्यातम्’ इत्यादिना, ‘ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः’
इत्यादेः प्रथमपर्यायव्याख्यानेनैव गतार्थत्वकथनम् ... १९९
- ‘देवगन्धर्वाः’ इत्यादिना, देवगन्धर्वादिपदानां व्याख्यानम् ... १९९
- ‘समष्टिव्यष्टिरूपः’ इत्यादिना, यस्मिन्हिरण्यगर्भे प्रकृतानन्दविशेषाः
सातिशया विश्राम्यन्ति यदानन्दहेतुर्धर्मस्ताद्विषयकं ज्ञानं च निरव-
धिकम्, यस्य हिरण्यगर्भस्य स्वभूम्यपेक्षया पूर्वभूमीनां निकृष्टत्वेन
तेषु कामासंभवात्स्वभूमेः प्राप्तत्वेन तस्यामपि कामासंभवात्स्वोत्कृ-
ष्टभूमेरभावाच्चाकामहतत्वं च निरवधिकम्, स एष हिरण्यगर्भः
‘स एको ब्रह्मण आनन्दः’ इत्यत्र विद्यमानब्रह्मशब्दवाच्य इति
कथनम् ... २००
- ‘तस्यैष आनन्दः’ इत्यादिना, हिरण्यगर्भानन्दस्य तत्पर्यायस्थश्रो-
त्रियप्रत्यक्षत्वकथनम् २००
- ‘तस्मात्’ इत्यादिना, मनुष्यस्य सतः श्रोत्रियस्य श्रोत्रियत्वादित्रितय-
महिम्ना हिरण्यगर्भानन्दतुल्यानन्दकथनाच्चाप्येतान्यानन्दप्राप्तौ सा-
धनानीति गम्यत इति ‘श्रोत्रियस्याकामहतस्य’ इति वाक्यलभ्य-
स्यार्थस्य कथनम् ... २०१
- ‘तत्र’ इत्यादिना, साधनेष्वकामहतत्वस्य विशेषकथनम् ... २०१
- ‘तस्याकामहतत्वप्रकर्षतश्च’ इत्यादिना, तस्य ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्या-
कामहतश्रोत्रियप्रत्यक्ष आनन्दः ‘एतस्यैवानन्दस्य’ इत्यादिश्रुत्यन्त-

राद्यस्य मात्रा, प्रागुपन्यस्तसार्वभौमाद्यानन्दोऽपि यस्य मात्रा सती
उपाधितो नानात्वमापन्ना मुक्तिदशायामुपाधिविलये पुनर्यत्रैवैकतां
गच्छति, यस्य सिद्धयर्थे मीमांसा चारब्धा, स एषः अद्वितीयः
परमानन्दः स्वाभाविकः अकामहतविद्वत्प्रत्यक्षः सिध्यतीति वाक्य-
स्य परमानन्दसिद्धौ तात्पर्यस्य प्रदर्शनम् ... २०१

‘आनन्दानन्दिनोश्च’ इत्यादिना, विद्वत्परमानन्दयोर्भेदात्कथमद्विती-
यत्वं परमानन्दस्येति शङ्कायाम्, अविद्याकाल एवाविद्यको भेदः
न विद्याकाले, विद्यया अविद्याया निरस्तत्वात्; अतो ब्रह्मानन्दस्य
नाद्वैतहानिरिति कथनम् ... २०१

‘तदेतत्’ इत्यादिना, मीमांसया यन्निरतिशयानन्दरूपं स्वाभाविकम-
द्वितीयं ब्रह्मास्तीति निर्धारितं तदेतन्मीमांसासिद्धमुपसंहियत इत्युक्त-
रवाक्यतात्पर्यकथनम् ... २०२

‘यो गुहायां निहितः’ इत्यादिना, ‘स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये’
इति वाक्यद्वयस्य विवरणम् ... २०२

‘स एकः’ इत्यादिना, ‘स यश्चायं पुरुषे’ इति वाक्यनिर्दिष्टो बुद्धय-
वच्छिन्नजीवरूपानन्दः, ‘यश्चासावादित्ये’ इति वाक्ये आदित्यान्त-
स्थत्वेन निर्दिष्टो मायावच्छिन्नेश्वररूपपरमानन्दश्च वस्तुतोऽभिन्न
एव, उपाधिवशाज्जीवः ईश्वरश्चेति भिन्न इव भासते; तस्मात्
‘स एकः’ इति वाक्येनोपाधिनिरसनद्वारा घटाकाशमहाकाशयो-
रिव जीवेश्वरयोरभिन्नत्वमुपदिश्यत इति ‘स एकः’ इति वाक्य-
स्यार्थकथनम् ... २०३

‘ननु’ इत्यादिना, ‘यश्चायं पुरुषे’ इति सामान्यतः शरीरस्थत्वेना-
त्मनो निर्देशो न युक्तः, किं तु ‘य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः’
‘यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः’ इत्यादिश्रुत्यन्तरे मण्डलस्थस्य दक्षिणा-
क्षिस्थेनैक्यस्य प्रसिद्धत्वादत्रापि तथा निर्देश एव युक्त इति शङ्का ... २०३

‘न’ इत्यादिना, तत्र सोपाधिकस्य ब्रह्मण उपासनाया विवक्षितत्वेन
तदर्थं स्थानविशेषनिर्देशोऽपि नात्र तद्विवक्षितम्, निरुपाधिकब्रह्म-
प्रकरणात्; अतो नोक्तशङ्केति कथनम् ... २०३

‘परो हि’ इत्यादिना, परप्रकरणत्वस्यैव साधनम् ... २०३

‘नन्वानन्दस्य’ इत्यादिना, मीमांस्यत्वेनोपक्रान्तस्थानन्दस्य ‘स यश्चा-

- यम्' इत्यादावद्वितीयत्वेनोपसंहारस्य कर्तव्यत्वादपि पर एवात्र निर्दिश्यत इति कथनम् ... २०४
- 'ननु तदनुरूपः' इत्यादिना, 'स यश्चायं पुरुषे' इत्याद्यविशेषतो निर्देशस्य स्वपक्षे आनुकूल्यप्रदर्शनम् ... २०४
- 'नन्वेवमपि' इत्यादिना, 'तत्त्वमसि' इत्यादाविवेश्वरस्य शब्दान्तरेणैव ग्रहणसंभवादादित्यग्रहणं विफलमिति शङ्का ... २०४
- 'नानर्थकम्' इत्यादिना, आदित्यस्योत्कृष्टोपाधित्वात्तदन्तस्स्थत्वेन परमात्मनो निर्देशे तस्याप्युत्कर्षो निर्दिष्टो भवति, तथा च 'स यश्चायं पुरुषे' इत्यनेन निकृष्टमात्मानमनूद्य 'यश्चासावादित्ये' इत्यनेनोत्कृष्टमीश्वरं चानूद्य 'स एकः' इत्यनेन तयोर्निरुपाधिकपरमानन्दस्वरूपेणैकत्वे बोधिते सति उपाधिकृतोत्कर्षापकर्षयोरपोहो भवतीति तदपोहप्रयोजनकत्वान्नानर्थक्यमिति शङ्कानिरसनम् ... २०४
- 'द्वैतस्य हि' इत्यादिना, आदित्योपाधेरुत्कृष्टत्वकथनम् ... २०५
- 'स चेत्' इत्यादिना, एकत्वज्ञानेनोत्कृष्टनिकृष्टोपाधिद्वयोपमर्दनद्वारा परमानन्दस्वरूपेणैकत्वमापन्नो भवति चेत् तादृशैकत्वलक्षणां गतिगतस्य विदुषः सगुणमुक्तस्येवोत्कर्षो वा संसारिण इवापकर्षो वा न कश्चिदस्ति, किं त्वभयप्राप्तिर्भवतीति आत्मैकत्वविज्ञानेनोत्कर्षाद्यपोहे फलस्य कथनम् ... २०५
- 'अस्ति नास्ति' इत्यादिना, वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरग्रन्थस्यावतरणम् ... २०६
- 'मध्यमः' इत्यादिना, अविद्वान्ब्रह्म गच्छति न वेति मध्यमः प्रश्नोऽवशिष्यत इत्याशङ्क्य, अन्त्यप्रश्नापाकरणादेव सोऽप्यपाकृतो भवतीति कथनम् ... २०६
- 'स यः कश्चित्' इत्यादिना, 'स य एवंवित्' इत्यादेर्विवरणम् ... २०६
- 'अथैवंविददृश्ये' इत्यादिना, क्रमेणानन्दमयात्मोपसंक्रमणानन्तरमानन्दमयं प्रति पुच्छप्रतिष्ठाभूतं सत्यज्ञानानन्तलक्षणं ब्रह्माहमस्मीति पश्यंस्तदेव प्राप्नोतीति फलस्य कथनम् ... २०७
- 'तत्रैतच्चिन्त्यम्' इत्यादिना, एवंवित्स्वरूपस्य संक्रमणस्वरूपस्य च निर्णयार्थं विचारारम्भः ... २०७
- 'किं परस्मात्' इत्यादिना, कोऽयमेवंविदित्युक्तस्य विवरणम् ... २०७

- ‘ किं ततः ’ इत्यादिना, संदिग्धस्यैव विचार्यत्वाद्न पक्षद्वयेऽपि संश-
यहेतुभूतानुपपत्तिः केति प्रश्नः ... २०७
- ‘ यद्यन्यः स्यात् ’ इत्यादिना, एवंवित्परस्मादन्य इति पक्षे ‘ तत्सृष्ट्वा ’
इत्याद्यभेदश्रुतिविरोधः, भेदनिन्दाश्रुतिविरोधश्च; अनन्य इति
पक्षे कर्मकर्तृत्वविरोधः; किं चास्मिन्नेव पक्षे जीवस्य परस्मिन्नन्त-
र्भावे परव्यतिरेकेण जीवाभावादनुभूयमानसंसारित्वं परस्यैव स्यात्,
परस्य जीवेऽन्तर्भावे जीवनियन्तृत्वेन श्रुतिसिद्धस्य परस्याभावः स्या-
दिति पक्षद्वयेऽप्यनुपपत्तेः संशयकारणस्य प्रदर्शनम् ... २०७
- ‘ यद्युभयथा ’ इत्यादिना, पक्षद्वयेऽप्यपरिहार्यदोषं श्रुतवतो मध्यस्थस्य
विचारवैयर्थ्यकथनम् ... २०८
- ‘ अथान्यतरस्मिन् ’ इत्यादिना, यद्यभेदपक्षे यदि वा तृतीये भेदाभेदप-
क्षे दोषाभावस्तदापि विचारवैयर्थ्यमिति तस्यैवोक्तिः ... २०८
- ‘ न ’ इत्यादिना, तेषां पक्षाणामन्यतमस्यादुष्टत्वनिर्धारणार्थं विचारः
कर्तव्यः, विचारं विना निर्धारणासंभवात्; अतो न चिन्तावैयर्थ्य-
मिति विचारारम्भवादिनो वचनम् ... २०८
- ‘ सत्यं प्राप्तः ’ इत्यादिना, तटस्थोक्तानुवादपूर्वकं संग्रहविवरणम् ... २०८
- ‘ सत्यमर्थवती ’ इत्यादिना, पुनरपि मध्यस्थस्यैव चिन्तावैयर्थ्यस्य कथनम् २०८
- ‘ किं न निर्णेतव्यम् ’ इत्यादिना, तटस्थं प्रति विचारारम्भवादिनः प्रश्नः २०९
- ‘ न ’ इत्यनेन, वेदवचनं न भवतीति तटस्थस्योत्तरम् ... २०९
- ‘ कथं तर्हि ’ इत्यनेन, यदि न वेदवचनम्, तर्हि कथं न निर्णेष्यसीति
वदसीति विचारारम्भवादिनो वचनम् ... २०९
- ‘ बहुप्रतिपक्षत्वात् ’ इत्यादिना, अद्वैतस्यैव वेदोक्तत्वात्तत्साधनपरस्त्व-
मेक एव, भेदवादिनः पुनरसंख्याताः; अतस्तेषु जीवत्सु त्वं न
निर्णेष्यसीति ममाशङ्केति तटस्थोक्तिः ... २०९
- ‘ एतदेव ’ इत्यादिना, यन्मामेकत्ववादिनं नानात्ववादिविरोधिनं च त्वं
ब्रूषे, एतदेव मम स्वस्त्ययनं निर्णयसामर्थ्यसूचकम्; अतो जेष्यामी-
त्यादि विचारारम्भवादिनो वचनम् ... २०९
- ‘ स एव ’ इत्यादिना, औपाधिकभेदभिन्नोऽप्येवंवित् स्वतः पर एव
स्यादिति सिद्धान्तस्योपक्रमः ... २०९
- ‘ तद्भावस्य तु ’ इत्यादिना, न हि नष्टस्यानष्टस्य वान्यस्यान्यभावो यु-

- ज्यते, घटे नष्टेऽनष्टे च पटभावानुपलम्भात्; अतः परभावस्यात्र
विवक्षितत्वात् एवंविस्वतः पर एवेति 'एवंविस्वतः पर एव'
इत्यत्र संग्रहविवरणाभ्यां हेतुप्रदर्शनम् २०९
- 'ननु तस्यापि' इत्यादिना, अभेदपक्षेऽप्यनुपपत्तिशङ्का ... २१०
- 'न, अविद्याकृतातदात्मभावापोहार्थत्वात्' इत्यनेन, अविद्याध्यारोपि-
ताब्रह्मत्वव्यावृत्तिरेव ब्रह्मभावापत्तिर्विवक्षिता, अतो नानुपपत्ति-
रिति शङ्कासमाधानम् ... २१०
- 'या हि' इत्यादिना, संग्रहस्य विवरणम् ... २१०
- 'कथमेवमर्थता' इत्यादिना, देवदत्तस्य ग्रामादिप्राप्तिवदत्र मुख्यां
प्राप्तिं विहायामुख्यप्राप्त्यर्थकता फलवाक्यस्य केन हेतुनावगम्यत
इति प्रश्नः ... २१०
- 'विद्यामात्रोपदेशात्' इत्यादिना, परप्राप्तिसाधनत्वेन विद्यामात्रोपदे-
शात्सकार्याविद्यानिवृत्तिरेव विद्याकार्यत्वेन दृष्टत्वाच्चाविद्यानिवृत्ति-
रेव परप्राप्तिरिति गम्यत इत्युत्तरकथनम् ... २१०
- 'मार्गविज्ञानोपदेशवत्' इत्यादिना, मार्गविदाम्प्रोति ग्राममित्युप-
देशात् यथा मार्गविदो गमनक्रियाद्वारा ग्रामप्राप्तिः, अवाप्त्यो ग्रामश्च
मार्गविदो गन्तुः सकाशादन्यः, तथा 'ब्रह्मविदाम्प्रोति परम्' इत्यु-
पदेशादपि ब्रह्मविद्यावतो ब्रह्मविद्याभ्यासद्वारा परप्राप्तिः, प्राप्तव्यं
परं च विद्यावतः सकाशादन्यत्स्यात्; तथा च मुख्यावाप्तिरेव सि-
ध्यतीति संग्रहविवरणाभ्यां शङ्का ... २११
- 'न वैधर्म्यात्' इत्यादिना, प्राप्तव्यं ग्रामं विषयीकृत्य त्वं ग्रामोऽसीति
ज्ञानं न तत्रोपदिश्यते, किं तु तत्प्राप्तिमार्गविषयकं विज्ञानम्, अत्र
तु प्राप्तव्यं ब्रह्म विषयीकृत्य सत्यज्ञानानन्तलक्षणं यद्ब्रह्म तत् त्वमसीति
ज्ञानमेवोपदिश्यते, न तद्व्यतिरेकेण ज्ञानाभ्यासरूपसाधनान्तरस्योप-
देशः; अत उपदेशवैषम्यान्न दृष्टान्तो युक्त इति शङ्कासमाधानम् २१२
- 'उक्तकर्मादि' इत्यादिना, ब्रह्मविषयकज्ञानमात्रश्रवणेऽपि न तन्मात्रं
परप्राप्तिसाधनत्वेनोपदिश्यते, किं तु संहितोपनिषदुक्तकर्मादिसमुच्चि-
तमेव ब्रह्मविज्ञानमुपदिश्यते; अतो ब्रह्मज्ञानमात्रोपदेशोऽसिद्ध
इति शङ्का ... २१२
- 'न नित्यत्वात्' इत्यादिना, मोक्षस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयजन्यत्वेऽनित्यत्व-

- स्वभाववैपरीत्यम्, एवं परमार्थसतोऽपि धर्मादेर्नाशनासत्त्वापत्तौ स्व-
भाववैपरीत्यमापद्यते ; तथा च सदसत्तोरितरेतरापत्तावभ्युपगम्यमा-
नायाम् आकाशादेरपि असत्त्वप्रसङ्ग इति बाधकप्रदर्शनम् ... २१६
- ‘एकत्वपक्षे’ इत्यादिना, जीवेश्वरभेदादिलक्षणस्य सन्निमित्तस्य संसा-
रस्य भ्रान्तिसिद्धत्वाद्विद्यया तन्निवृत्तावभयं विदुषः संभवतीति
स्वमते भयनिवृत्त्यनुपपत्तिदोषो नास्तीति कथनम् ... २१७
- ‘तैमिरिकदृष्टस्य’ इत्यादिना, जीवपरयोरभेदपक्षेऽपि पूर्वमसतः संसा-
रस्याविद्यादिकारणवशात्सत्त्वापत्तिः, विद्यया सतश्चासत्त्वापत्तिरिति
स्वभाववैपरीत्यप्रसङ्गदोषस्तुल्य इति शङ्कायाम्, चन्द्रद्वित्वादिवदनि-
र्वचनीयस्यानादिकालमारभ्य स्थूलसूक्ष्मरूपेणानुवर्तमानस्य संसार-
स्याविद्यादिकारणवशात्सर्गादावात्मलाभोपगमेऽपि नासतः सत्त्वा-
पत्तिः असत् उत्पत्त्यनुपगमात् ; उत्पन्नस्यापि संसारस्यात्मवत्सत्त्वा-
नुपगमाच्च नोक्तशङ्केति कथनम् ... २१७
- ‘विद्याविद्ययोः’ इत्यादिना, आत्मन्यविद्यया भयप्रतीतिर्विद्यया च
तन्निवृत्तिरित्यङ्गीकारे विद्याविद्ययोरालम्ब्यत्वं स्वीकृतं स्यात्, तत-
श्च विद्याविद्योत्पत्तिनाशाभ्यामात्मनो विकारित्वमनित्यत्वं च प्रस-
ज्येतेति शङ्का ... २१७
- ‘न ; प्रत्यक्षत्वात्’ इत्यादिना, विद्याविद्ययोर्दृश्यत्वाच्च दृग्गुणात्मधर्मत्वं
संभवतीति शङ्कानिराकरणम् ... २१७
- ‘विवेकाविवेकौ’ इत्यादिना, विद्याविद्ययोः स्वरूपकथनपूर्वकं प्रत्यक्ष-
त्वहेतोः साधनम् ... २१७
- ‘अविद्या च’ इत्यादिना, विद्याविद्ययोः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वस्य
प्रपञ्चनम् ... २१८
- ‘तस्मात्’ इत्यादिना, विद्याविद्ययोरन्तःकरणधर्मत्वप्रतिपादनपूर्वकमा-
त्मधर्मत्वनिराकरणोपसंहारः ... २१८
- ‘नामरूपयोः’ इत्यादिना, नामरूपयोर्ब्रह्मणश्च मिथो विलक्षणत्वे श्रुति-
प्रदर्शनम् ... २१८
- ‘ते च पुनः’ इत्यादिना, अनाद्यविद्या अन्तःकरणरूपेण परिणमते,
तच्चान्तःकरणं तामससात्त्विकावस्थाभेदेन भ्रान्तिसम्यग्ज्ञानाकारेण
परिणमते ; तस्मिन्प्रतिबिम्बित आत्मा स्वोपाधिधर्मेणैव भ्रान्तः

सम्यग्दर्शीति च व्यवहियते, न तस्य तत्त्वतो विद्याविद्यावत्त्वमिति
सदृष्टान्तं कथनम् ... २१९

‘अभेदे’ इत्यादिना, जीवब्रह्मणोरभेदपक्षे ‘एतमानन्दमयमात्मानमु-
पसंक्रामति’ इत्यत्र कर्मकर्तृत्वानुपपत्तिरिति पूर्वोक्तानुपपत्तिमनूद्य,
अन्नमयादिष्वात्मत्वेन यो भ्रमस्तस्य ब्रह्मात्मैकत्वशानेन निवृत्तिरे-
वात्र संक्रमणं विवक्षितम्, न प्राप्यादिः; अतो न कर्मकर्तृत्वानु-
पपत्तिरिति निरसनम् ... २१९

‘न जलूकावत्’ इत्यादिना, संग्रहविवरणम् ... २१९

‘ननु’ इत्यादिना, किमिति संक्रमणं गौण्या वृत्त्या ज्ञानकृतभ्रान्ति-
निवृत्तिमात्रमिति व्याख्यातम्? प्रसिद्धमेवोपसंक्रमणं किं न स्यात्—
इति शङ्कामनूद्य, यथा एकतृणस्थाया जलूकायास्तृणान्तरप्राप्तिरूपं
संक्रमणम्, यथा वा पक्ष्यादीनां नीडादिप्रवेशरूपं संक्रमणं दृश्यते,
नैवं ब्रह्मविदः शरीरस्थस्य बाह्यादस्माद्धोकादन्नमयसंक्रमणं दृश्यते;
अतः प्रसिद्धसंक्रमणासंभवादेवं व्याख्यातमिति संग्रहविवरणाभ्यां
समाधानम् ... २१९

‘मनोमयस्य’ इत्यादिना, यथा मनो बुद्धिर्वा स्ववृत्तिद्वारेण विषयपर्य-
न्तं गत्वा ततः प्रत्यावृत्त्य स्वात्मानमुपसंक्रामति, तथानन्दमयोऽपि
मनोद्वारा बहिर्भूत्वा ततो निष्क्रम्यात्मानं प्रविशतीति मुख्यसंक्रमण-
संभवान्मुख्यमेव किं न स्यादिति शङ्का ... २१९

‘न; स्वात्मनि’ इत्यादिना, कर्मकर्तृभावस्यैकत्र विरुद्धत्वान्नैवमिति
शङ्कानिरसनम् ... २२०

‘अन्योऽन्नमयम्’ इत्यादिना, एवंविदन्नमयमुपसंक्रामतीति प्रकृत्य
मनोमयो मनोमयमुपसंक्रामतीत्यर्थकल्पने प्रक्रमविरोधाच्च यथा म-
नोमयादावात्मसंक्रमणं नोपपद्यते तथानन्दमयेऽपि नोपपद्यत इति
कथनम् ... २२०

‘तस्मात्’ इत्यादिना, संक्रमणस्य प्राप्यादिरूपत्वनिराकरणोपसंहारः... २२०

‘नापि’ इत्यादिना, स्वात्मनि क्रियाविरोधादानन्दमयसंक्रमणमानन्द-
मयकर्तृकं न भवतीति चेत् तर्हि अन्नमयाद्यन्यतमकर्तृकमस्तिवाति
शङ्कायाम्, अन्नमयादिकोऽन्यतमस्य कर्तृत्वेनाश्रवणान्न तत्कर्तृक-
मिति शङ्कानिरसनम् ... २२०

- ‘पारिशेष्यात्’ इत्यादिना, प्रकृतसंक्रमणशब्दार्थस्योपपन्नत्वकथनम्... २२०
- ‘ज्ञानमात्रे च’ इत्यादिना, वस्तुतः सर्वान्तरस्य ब्रह्मणो जगत्सृष्ट्यानु-
प्रविष्टत्वेन श्रुतस्य बुद्धिसंबन्धाद्योऽयमन्नमयादिष्वात्मत्वभ्रमः स
मुमुक्षोः कोशविवेकक्रमेणात्मतत्त्वसाक्षात्काराद्यतः समूलो विन-
श्यति, अतो विद्याफलत्वेन विवक्षितं संक्रमणमौपचारिकमेव न
मुख्यम्, मुख्यार्थस्यानुपपत्तेरिति संक्रमणमौपचारिकमित्यन्नोपपत्ति-
प्रदर्शनम् ... २२१
- ‘वस्त्वन्तराभावाच्च’ इत्यनेन, विदुषः स्वव्यतिरिक्तवस्त्वभावाच्च
विद्वत्कर्तृकं मुख्यसंक्रमणं संभवतीति मुख्यसंक्रमणासंभवे हेत्वन्तर-
कथनम् ... २२१
- ‘न च’ इत्यादिना, स्वात्मकर्मकमेव तर्हि संक्रमणमस्त्विति शङ्कायाः
सोदाहरणं निराकरणम् ... २२१
- ‘तस्मात्सत्यम्’ इत्यादिना, उपसंहारव्याजेन प्रकरणस्य मुख्यतात्पर्य-
कथनम् ... २२२
- ‘तमेतम्’ इत्यादिना, ‘यतो वाचः’ इति मन्त्रस्य विद्याफलप्रदर्शन-
परत्वेनावतरणम् ... २२२
- ‘सर्वस्यैव’ इत्यादिना, न केवलमयं मन्त्रो विद्याफलपरः, किं तु कृत्स्न-
वल्त्यर्थोपसंहारपरश्चेति तात्पर्यान्तरकथनम् ... २२२

नवमोऽनुवाकः

... २२३—२२९

- ‘यतो यस्मात्’ इत्यादिना, ‘यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य’ इति
श्लोकभागस्य विवरणम् २२३
- ‘मन इति’ इत्यादिना, ‘मनसा सह’ इत्यत्र विद्यमानस्य मनः-
शब्दस्य शब्दजन्यज्ञानार्थकत्वेन विवरणम् ... २२४
- ‘तच्च’ इत्यादिना, ‘मनसा सह’ इत्यत्र सहशब्दोक्तस्य वाङ्मनसयोः
सहभावस्योपपादनम् ... २२४
- ‘तस्माद्ब्रह्मप्रकाशनाय’ इत्यादिना, वाङ्मनसयोः सहैव निवृत्तेः कथनम् २२४
- ‘तं ब्रह्मण आनन्दम्’ इत्यादिना, ‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्’ इत्या-
देर्विवरणम् ... २२५
- ‘मनोमये च’ इत्यादिना, विशुद्धब्रह्मप्रतिपादकोऽयं मन्त्रः कथमत्र-
क्षाणि मनोमये उदाहृतः, कथं वा तत्र भयनिमित्तनिषेधमकृत्वा

भयमात्रनिषेधः कृत इति शङ्कायाम्, मनोमयशब्दवाच्यस्यात्मदा-
दिमनसः ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वेन मनसि ब्रह्मत्वमारोप्य मनोमयेऽयं
मन्त्र उदाहृतः; 'मनो ब्रह्म' इति मनोमयोपासनस्य साक्षाद्भय-
निरसने सामर्थ्याभावान्मनोमयोपासनस्तुत्यर्थं भयमात्रं निषिद्धम्;
इह त्वद्वितीयं ब्रह्मानन्दं प्रमाणेन विजानतो द्वैतावशेषासंभवाद्भय-
कारणमेव नास्तीति भयनिमित्तनिषेधः कृतः; अतो नोक्तशङ्केति
कथनम् ... २२६

'नन्वस्ति' इत्यादिना, 'न विभेति कुतश्चन' इति यदुक्तं तदयु-
क्तम्, भयनिमित्तयोः साध्वकरणपापकरणयोः सत्त्वादित्याक्षेपपरि-
हारपरत्वेनोत्तरवाक्यस्यावतरणं विवरणं च ... २२६

'कस्मात्पुनः' इत्यादिना, विदुषस्तापाभावे हेतुप्रतिपादनपरत्वेन 'स
य एवंविद्भान्' इत्यादिवाक्यस्य प्रश्नपूर्वकमवतरणं विवरणं च ... २२७

'इति' इत्यादिना, 'इत्युपनिषत्' इत्यस्य विवरणम् ... २२८

'परं श्रेयः' इत्यादिना, उपनिषच्छब्दस्य प्रकारान्तरेणार्थकथनम् ... २२८

भृगुवल्ली .... २३०—२६७

प्रथमोऽनुवाकः .... २३०—२३६

'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' इत्यादिना, वृत्तानुवादपूर्वकं भृगुवल्त्यास्तत्पर्य-
कथनम् ... २३०

'आख्यायिका' इत्यादिना, विद्यास्तुत्यर्थमुपाख्यानमित्याख्यायिकाता-
त्पर्यकथनम् ... २३१

'भृगुः' इत्यादिना, 'भृगुर्वै वारुणिः' इत्यादिवाक्यद्वयस्य व्याख्या-
नम् ... २३१

'अधीहि' इत्यादिना, 'अधीहि' इत्यादितृतीयवाक्यस्य मन्त्रात्मकस्य
गुरूपसदने विनियोगप्रदर्शनम् ... २३२

'स च पिता' इत्यादिना, 'तस्मा एतत्' इत्यादिवाक्यद्वयस्य विवर-
णम् ... २३२

'ब्रह्मोपलब्धौ' इत्यादिना, ब्रह्म मां ज्ञापयेति प्रष्टुं भृगवे कथमन्नादि-
संकीर्तनमिति शङ्कायाम्, शाखाग्रे चन्द्र इत्यत्र यथा चन्द्रदर्शने
समीपवर्तिनी शाखा लक्षकत्वेन द्वारं तथान्नमयप्राणमयमनोमयको-

शोपादानकारणान्नप्राणमनांसि चक्षुरादीन्यपि गुहानिहितब्रह्मदर्शने तदुपलक्षकाणि द्वाराणि; अतो नोक्तशङ्केति कथनम्	...	२३२
‘उक्त्वा च’ इत्यादिना, उक्तानुवादपूर्वकम् ‘यतो वा’ इत्यादे- स्तात्पर्यकथनं तद्विवरणं च	...	२३२
‘उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु’ इत्यादिना, विवक्षितस्य लक्षणवाक्यार्थस्य कथनम्	...	२३३
‘तद्ब्रह्म’ इत्यादिना, ‘तद्विजिज्ञासस्व’ इत्यादेर्विवरणम्	...	२३३
‘यदेवं लक्षणम्’ इत्यादिना, ‘तद्विजिज्ञासस्व’ इत्यादेस्तात्पर्यकथनम्	...	२३३
‘श्रुत्यन्तरं च’ इत्यादिना, अन्नादेर्ब्रह्मोपलब्धिद्वारत्वे श्रुत्यन्तरसंमति- प्रदर्शनम्	...	२३३
‘स भृगुः’ इत्यादिना, ‘स तपोऽतप्यत’ इत्यस्यार्थकथनम्	....	२३४
‘कुतः पुनः’ इत्यादिना, तपसो ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वं पित्रा अनुक्तं कुतो भृगुणा निश्चितमिति प्रश्नः	...	२३४
‘सावशेषोक्तेः’ इत्यनेन पित्रानुक्तस्य तपसः ज्ञानसाधनत्वेन ग्रहणे कारणं सावशेषोक्तिरित्युत्तरकथनम्	...	२३४
‘अन्नादि’ इत्यादिना, गुरुकार्थानुवादपूर्वकं हेतुतद्विवरणनिर्देशद्वारा तदुक्तेः सावशेषत्वसाधनम्	...	२३४
‘अतः’ इत्यादिना, सावशेषोक्त्या ब्रह्मविज्ञाने साधनान्तरप्रतिपत्ति- प्रकारप्रदर्शनम्	...	२३५
‘तपोविशेषप्रतिपत्तिः’ इत्यादिना, ब्रह्मज्ञानं प्रति योग्यं साधनान्तरं पितुरपेक्षितमस्तु, तथापि तत्साधनान्तरं तप एव पितुराशयस्थ- मिति कस्मादवगतमित्याशङ्क्य, तपोविशेषस्य ब्रह्मप्रतिपत्तौ साध- कतमत्वात्तप एव साधनान्तरमिति प्रतिपत्तिर्भृगोरिति कथनम्	...	२३५
‘सर्वेषां हि’ इत्यादिना, तपसः साधकतमत्वस्य साधनपूर्वकं संग्रहवि- वरणम्	...	२३५
‘तस्मात्’ इत्यादिना, उक्तस्योपसंहारः	...	२३५
‘तच्च’ इत्यादिना, तपःशब्दार्थस्य विवरणम्	...	२३५
‘मनसश्च’ इत्यादिना, बाह्यान्तःकरणसमाधानं तप इत्यत्र स्मृतिप्रद- र्शनम्	...	२३६

‘स च’ इत्यादिना, ‘स तपस्तप्त्वा’ इत्यस्यानुवादः ... २३६

द्वितीयोऽनुवाकः .... २३७—२३९

‘अन्नं ब्रह्मेति’ इत्यादिना, अन्नस्य यतो वा भूतानीति ब्रह्मलक्षणो-
पेतत्वादन्नं ब्रह्मेति प्रतिपन्नवानिति ‘अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्’ इत्य-
स्य विवरणम् ... २३७

‘कथम्’ इत्यादिना, प्रश्नपूर्वकम् ‘अन्नादयेव’ इत्यादिवाक्यानामन्ने
ब्रह्मलक्षणसत्त्वसाधकत्वेन कथनम् ... २३७

‘तस्मात्’ इत्यादिना, अन्नस्य ब्रह्मत्वसाधनोपसंहारः ... २३७

‘स एवम्’ इत्यादिना, ‘तद्विज्ञाय’ इत्यादेर्व्याख्यानम् ... २३७

‘तपसः पुनः पुनः’ इत्यादिना, असकृत् ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व’
इति वचनस्य तात्पर्यप्रदर्शनम् ... २३७

‘एवं सर्वत्र’ इत्यनेन, प्रथमपर्यायस्थस्य ‘तद्विज्ञाय’ इत्यादिवाक्य-
व्याख्यानस्यान्यत्रातिदेशः ... २३८

‘ऋज्वन्यत्’ इत्यनेन ‘प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्’ इत्यादिवाक्यार्थस्य
स्वयमेव बोद्धुं शक्यत्वान्न तानि वाक्यानि व्याख्यातानीति कथनम् २३८

तृतीयोऽनुवाकः २४०

चतुर्थोऽनुवाकः २४१

पञ्चमोऽनुवाकः २४२

षष्ठोऽनुवाकः .... २४३—२४५

‘एवं तपसा’ इत्यादिना, ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्’ इत्यस्य
विवरणम् ... २४३

‘तस्मात्’ इत्यादिना, फलितस्य प्रकरणार्थस्य कथनम् ... २४४

‘अधुना’ इत्यादिना, ‘सैषा’ इत्यादिवाक्यद्वयस्य तात्पर्यकथनपूर्वकं
व्याख्यानम् २४४

‘य एवम्’ इत्यादिना, ‘य एवं वेद’ इत्यादेर्विवरणम् ... २४४

‘दृष्टं च’ इत्यादिना, अन्नवानित्यादेस्तात्पर्यकथनपूर्वकम् ‘अन्नवान्’
इत्यस्य विवरणम् ... २४५

‘अन्यथा’ इत्यादिना, अश्रुतं प्रभूतत्वविशेषणं कथं निक्षिप्यत इति शङ्कायाम्, प्रभूतत्वविशेषणं विना अन्नसत्तामाले विवक्षिते सर्वोऽपि जन्तुः शरीरस्थित्याक्षितेनान्नेनान्नवानिति विद्यायाः फलविशेषोऽनुक्तः स्यात्; अतो विद्याबलाद्विदुषोऽन्ने विशेषसिद्धयर्थे प्रभूतत्वविशेषणमावश्यकमिति कथनम् ... २४५

‘एवमन्नमत्ति’ इत्यादिना, ‘अन्नादो भवति’ इत्यादेर्विवरणम् ... २४५

सप्तमोऽनुवाकः ... २४६—२४९

‘किं चान्नेन द्वारभूतेन’ इत्यादिना, अन्नस्य ब्रह्मज्ञानहेतुत्वेन गुरुवदनिन्दनमन्नोपासकस्य व्रतमिति ‘अन्नं न निन्द्यात्’ इत्यादिवाक्यद्वयस्य तात्पर्यमिति कथनम् ... २४६

‘व्रतोपदेशः’ इत्यादिना, ब्रह्मविदः कर्तव्याभावात्कथं तस्यानुष्ठेयतया व्रतस्योपदेश इति शङ्कायाम्, अन्नस्य ब्रह्मोपलब्ध्युपायत्वेन स्तुतिभाक्त्वात् स्तुत्यर्थे व्रतोपदेशः; अतो नोक्तशङ्केति कथनम् ... २४६

‘प्राणः’ इत्यादिना, प्राणस्यान्नत्वकथनम् ... २४६

‘शरीरेऽन्तर्भावात्’ इत्यादिना, प्राणस्य कथमन्नत्वमित्याशङ्क्य, यथा मुक्तमन्नं शरीरस्यान्तर्भवति तथा शरीरमध्ये प्राणस्यावस्थानादन्नत्वमिति प्रसिद्धान्नदृष्टान्तेन प्राणस्यान्नत्वसाधनम् ... २४६

‘यद्यस्य’ इत्यादिना, अत्र विवक्षितव्याप्तेः प्रदर्शनम् ... २४६

‘शरीरे च’ इत्यादिना, प्राणो वा अन्नम्’ इत्यत्र हेतुप्रतिपादकस्य ‘शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः’ इति वाक्यस्य ‘प्राणो वा अन्नम्’ इति वाक्येन योजनम् ... २४७

‘तथा’ इत्यादिना, ‘प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम्’ इति वाक्यसंगत्यर्थं श्रतावपेक्षितस्य पूरणम् ... २४७

‘तन्निमित्तत्वात्’ इत्यादिना, प्राणमध्ये शरीरस्यावस्थानाभावात्कथं शरीरस्यान्नत्वमित्याशङ्क्य, प्राणे शरीरस्यान्तर्भावाभावेऽपि प्राणाधीनस्थितिकत्वमात्रेण शरीरस्यान्नत्वं विवक्षितमिति कथनम् ... २४७

‘तस्मात्तदेतत्’ इत्यादिना, ‘तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम्’ इत्यस्य व्याख्यानम् ... २४७

‘स य एवम्’ इत्यादिना, ‘स य एतदन्नमन्ने’ इत्यादेर्विवरणम्... २४७

अष्टमोऽनुवाकः

... २४८—२४९

- ‘अन्नं न परिचक्षीत’ इत्यादिना, शरीरप्राणयोरन्नाद्वात्वेनोपासकस्य
प्राप्तान्नाप्रत्याख्यानं व्रतमिति ‘अन्नं न परिचक्षीत’ इत्यादिवाक्य-
द्वयस्यार्थकथनम् ... २४८
- ‘पूर्ववत्’ इत्यादिना, व्रतोपदेशः पूर्ववत्स्तुत्यर्थं इति कथनम् ... २४८
- ‘तदेव’ इत्यादिना स्तुतिलाभप्रकारस्य प्रदर्शनम् ... २४८
- ‘एवं यथा’ इत्यादिना, ‘प्राणो वा अन्नम्’ इत्यादिवाक्यव्याख्यान-
प्रकारस्य ‘आपो वा अन्नम् । ज्योतिरन्नादम्’ इत्यादिष्वतिदेशः २४८

नवमोऽनुवाकः

.... २५०

- ‘अप्सु ज्योतिः’ इत्यादिना, अपां ज्योतिषां चान्नान्नादत्वेनोपासकस्या-
न्नबहूकरणं व्रतमिति ‘अन्नं बहु कुर्वीत’ इत्यादेरर्थकथनम् ... २५०

दशमोऽनुवाकः

... २५१—२६७

- ‘तथा पृथिव्याकाशोपासकस्य’ इत्यादिना, ‘न कंचन वसतौ’
इत्यादेर्व्याख्यानम् ... २५३
- ‘यस्मात्’ इत्यादिना, बहुन्नसंग्रहे वसत्यर्थमागतानामप्रत्याख्यानरूपं
व्रतमेको हेतुरुक्तः; तत्रैव विद्वदाचाररूपहेत्वन्तरप्रतिपादनपरत्वेन
‘अराध्यस्मै’ इति वाक्यस्य विवरणम् ... २५३
- ‘अपि च’ इत्यादिना, यथावयः यथाश्रद्धं यथोपचारं दत्तमन्नं तथैव
प्राप्नोतीत्यन्नदानविशेषस्य फलविशेषप्रदर्शनपरत्वेन ‘एतद्वै मुखतः’
इत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यवर्णनम् ... २५३
- ‘एतद्वा अन्नम्’ इत्यादिना, ‘एतद्वा’ इत्यादिवाक्यानां विव-
रणम् ... २५३
- ‘इदानीम्’ इत्यादिना, ‘क्षेम इति वाचि’ इत्यादेस्तात्पर्यकथनपूर्वकं
व्याख्यानम् ... २५४
- ‘अथ अनन्तरम्’ इत्यादिना, ‘अथ दैवीः’ इत्यादिवाक्यानां
विवरणम् ... २५५
- ‘एवं पूर्वेष्वपि’ इत्यादिना, ‘क्षेम इति वाचि’ इत्यादौ यत्फलं क्षेमा-
दिक् श्रुतं तद्रूपेण ब्रह्मवोपास्यमित्युक्तम्, क्षेमादिरूपेण ब्रह्मोपास-

नात्क्षेमादिमानेव भवतीति प्रतिष्ठागुणकब्रह्मोपासने दर्शितन्यायस्य पूर्वेष्वप्युपासनेषु प्रदर्शनम्	...	२५५
‘तं यथा’ इत्यादिना, तत्तद्गुणविशिष्टत्वेनोपासनस्य तत्तत्फलं भवतीत्यत्र श्रुत्यन्तरसंमतिप्रदर्शनम्	...	२५६
‘तन्महः’ इत्यादिना, ‘तन्मह इत्युपासीत’ इत्यादीनां विवरणम्...	...	२५६
‘परिमरः परिम्रियन्ते’ इत्यादिना, आकाशस्य परिमरत्वगुणोपपादनाय वायोरादौ संवर्गश्रुत्यवष्टम्भेन परिमरत्वकथनम्	....	२५६
‘स एवायम्’ इत्यादिना, आकाशस्य परिमरत्वसाधनपूर्वकं वाक्यार्थस्य कथनम्	...	२५६
‘परि एनम्’ इत्यादिना, ‘पर्येणं म्रियन्ते’ इत्यादेर्विवरणम्	...	२५६
‘प्राणो वा अन्नम्’ इत्यादिना ‘प्राणो वा अन्नम्’ इत्यारभ्य ‘आकाशोऽन्नादः’ इत्यन्तग्रन्थेन प्राणशरीरादेरन्नात्मादत्वमुक्तम्, तदुक्तेस्तात्पर्यं कथयितुं तस्यानुवादः	...	२५७
‘उक्तं नाम’ इत्यादिना, उक्तमस्तु नाम, किं तेनोक्तेन तव प्रयोजनमिति प्रश्नमनूद्य भोक्तृभोग्यभावादिरूपः सर्वोऽपि संसारः कार्यत्मकोपाधिधर्म एव न त्वात्मधर्मः, आत्मनि तु भ्रान्त्योपचर्यत इति आत्मनो नित्यमुक्तत्वं सिध्यतीत्युत्तरकथनम्	...	२५७
‘नन्वात्मापि’ इत्यादिना, यदि संसारस्य कार्यनिष्ठत्वम् तर्हि जीवात्मनोऽप्यनौपाधिकं संसारित्वं युक्तम्, तस्यापि कार्यत्वादिति शङ्का	...	२५७
‘न’ इत्यादिना, असंसारिणः परस्यैव जीवरूपेण प्रवेशश्रवणेन परजीवयोरेकत्वावगमान्नात्मनः कार्यत्वमिति शङ्कापरिहारः	...	२५७
‘तत्सृष्ट्वा’ इत्यादिना, संग्रहस्य विवरणम्	...	२५७
‘तस्मात्’ इत्यादिना, परजीवयोरेकत्वस्योपसंहारः	...	२५८
‘सृष्ट्वा’ इत्यादिना, क्त्वाश्रुतिबलादपि जीवपरयोरेकत्वमिति संग्रहविवरणाभ्यां कथनम्	...	२५८
‘प्रविष्टस्य’ इत्यादिना, बुद्ध्यादिकार्येषूपपादानतया सृष्टिसमय एव सिद्धस्य परस्य जीवरूपभावान्तरात्मना परिणतिरेव प्रवेशः, अतो न प्रवेशश्रवणेन जीवस्य कार्यत्वहानिरिति शङ्का	...	२५८

- ‘न’ इत्यादिना, अस्य चोद्यस्य निरासपूर्वकं परस्य बुद्धिसंबन्धाद्बु-
त्वादिरूपेण भानमेव प्रवेशपदार्थ इति प्रवेशपदस्यार्थान्तरपरत्वेन
व्याख्यातत्वान्नोक्तशङ्केति कथनम् ... २५८
- ‘अनेन जीवेन’ इत्यादिना, जीवरूपविकारात्मनैव परस्य प्रवेशः
न त्वविकृतस्य, अन्यथा ‘जीवेन’ इति विशेषणवैयर्थ्यापत्तेरिति
छान्दोग्यश्रुतिमवलम्ब्य शङ्का ... २५८
- ‘न’ इत्यादिना, जीवस्य विकारत्वे वाक्यशेषे तस्य ब्रह्मैक्योपदेशवि-
रोधान्नोक्तशङ्केति कथनम् ... २५८
- ‘भावान्तरापन्नस्य’ इत्यादिना, भ्रान्त्या देहादिभावमापन्नस्य जीवस्य
ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यैव ब्रह्मदृष्टिरुपदिश्यते संसारित्वापोहार्था, अतः
‘तत्त्वमसि’ इत्युपदेशस्यान्यार्थत्वान्न जीवस्य पारमार्थिकमसंसारि-
ब्रह्मात्मत्वमिति शङ्का ... २५८
- ‘न’ इत्यादिना’ अबाधिततत्पदमुख्यसामानाधिकरण्यविरोधात्तत्त्वम-
सीति वाक्यस्य संपदुपासनापरत्वं कल्पयितुं न शक्यत इति समा-
धानम् ... २५८
- ‘दृष्टम्’ इत्यादिना, संसारित्वग्राहकप्रत्यक्षविरोधादबाधितत्वमसिद्ध-
मिति शङ्का ... २५९
- ‘न उपलब्धुः’ इत्यादिना, आत्मनः संसारोपलब्धत्वाच्च संसारधर्मक-
त्वम्, उपलभ्यमानस्य नीलपीतादेरुपलब्धधर्मत्वाददर्शनादिति समा-
धानम् ... २५९
- ‘संसारधर्मविशिष्टः’ इत्यादिना, अहं सुखी दुःखीति संसारधर्मविशिष्ट
आत्मानुभूयते, तादृशानुभवविरोधान्न शाब्दमसंसारित्वज्ञानं प्रमाण-
मिति शङ्का ... २५९
- ‘न धर्माणाम्’ इत्यादिना, धर्माणां ... व्यवतिरेकेण कर्मकर्तृत्ववि-
रोधान्नैतद्युक्तमिति समाधानम् ... २५९
- ‘उष्णप्रकाशयोः’ इत्यादिना, अभेदे कर्तृकर्मभावानुपपत्तिरित्यत्र दृष्टा-
न्तप्रदर्शनम् ... २५९
- ‘त्रासादिदर्शनात्’ इत्यादिना, प्रत्यक्षविरोधाभावेऽपि संसारित्वग्राहका-
नुमानविरोधो भवतीति शङ्का ... २५९

- ‘न त्रासादेः’ इत्यादिना, त्रासादेस्तदनुमेयदुःखादेश्च दृश्यत्वेन द्रष्टृष-
मत्वासंभवान्नानुमानविरोध इति समाधानम् ... २५९
- ‘कापिल’ इत्यादिना, ब्रह्मात्मैक्यं प्रतिपादयतः शास्त्रस्य तर्कशास्त्र-
विरोधादप्रामाण्यमिति शङ्का ... २६०
- ‘न तेषाम्’ इत्यादिना, कापिलादिशास्त्रस्य पौरुषेयस्य मूलप्रमाणशू-
न्यत्वेन वेदवत्स्वतः प्रामाण्यायोगाद्वेदविरोधे च तस्यैवाप्रामाण्यमिति
न तद्विरोधाच्छ्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्ग इति शङ्कानिराकरणम् ... २६०
- ‘श्रुत्युपपत्तिभ्याम्’ इत्यादिना, श्रुत्या उपपत्त्या आत्मनः परेणैकत्वाच्च
आत्मनोऽसंसारित्वं सिद्धमित्युपपादितार्थस्योपसंहारः ... २६०
- ‘कथम्’ इत्यादिना, आत्मनो ब्रह्मणा सहैकत्वे प्रमाणत्वेनोत्तरग्रन्थस्य
प्रश्नपूर्वकमवतरणम् ... २६०
- ‘स यश्चायं पुरुषे’ इत्यादिना, आनन्दवल्लीस्थस्य ‘स यश्चायम्’
इत्यादेर्व्याख्यानस्यात्रातिदेशः ... २६०
- ‘अन्नमयादिक्रमेण’ इत्यादिना, अन्नमयादिक्रमेणोपसंक्रम्येत्यस्य व्यव-
हितेन ‘साम गायत्रास्ते’ इत्यनेन संबन्धकथनम् ... २६०
- ‘सत्यं ज्ञानमित्यस्याः’ इत्यादिना, इमाल्लोकानित्युत्तरग्रन्थस्य पूर्व-
ग्रन्थेन संगतिं वक्तुं पूर्वग्रन्थे वृत्तस्यानुवादः ... २६०
- ‘सोऽश्रुते’ इत्यादिना, फलवचनार्थस्य विस्तरेणानुक्तत्वकथनम् ... २६१
- ‘के ते किंविषयाः’ इत्यादिना, आकाङ्क्षापूर्वकमिमाल्लोकानित्यादि-
ग्रन्थस्यावतरणम् ... २६१
- ‘तत्र’ इत्यादिना, उत्तरग्रन्थस्य भृगुवल्लीपूर्वग्रन्थेनापि संगतिं वक्तुं
भृगुवल्त्यां वृत्तस्यार्थस्यानुवादः ... २६१
- ‘एकत्वे पुनः’ इत्यादिना, स्वस्य ब्रह्मणा एकत्वे साक्षात्कृते सति
कामयितव्यस्य सर्वस्यात्मव्यतिरेकेणाभावात्कामान्प्रति कामित्वानुप-
पत्तौ कथं युगपद्ब्रह्मस्वरूपेण सर्वान्कामानेवंवित्समश्नुत इति फल-
वचनमुपपद्यत इति फलवचने अनुपपत्तेरुद्भावनम् ... २६१
- ‘उच्यते’ इत्यादिना, अविद्यालेशवशेन प्रपञ्चावभासमनुभवन्विद्वान्
सर्वस्यात्माहमिति मन्यमानोऽणिमाद्यैश्वर्यभुजां योगिनां यत्कामा-
न्नित्वं कामरूपित्वं चास्ति, तन्ममैवेति पश्यन्युगपत्सर्वान्विषयान-

- न्दान्नुत इत्युपचर्यते; अतो न फलवचने उक्तानुपपत्तिरिति
तात्पर्येण समाधानम् ... २६२
- ‘कथम्’ इत्यादिना, सर्वात्मत्वापत्तौ मानत्वेनोत्तरवाक्यस्य प्रश्नपूर्वक-
मवतरणम् ... २६२
- ‘पुरुषादित्यस्य’ इत्यादिना, ‘इमाँल्लोकान्’ इत्यादेर्व्याख्यानम् ... २६२
- ‘कः पुनः’ इत्यादिना, प्रश्नपूर्वकम् ‘अहमन्नम्’ इत्यादेरवतरणं
विवरणं च ... २६३
- ‘त्रिरुक्तिः’ इत्यादिना, अहमन्नमित्यादावभ्यासलितयस्य तात्पर्यकथनम् २६४
- ‘अहमस्मि भवामि’ इत्यादिना, ‘अहमस्मि’ इत्यादिवाक्यानां व्या-
ख्यानम् ... २६४
- ‘अत्राह’ इत्यादिना, अन्नभूतं मामदत्त्वा भक्षयन्तमहमपि भक्षयामी-
त्युक्तत्वेन मुक्तेनादनीयो यो नास्तिकस्तस्य मुक्तोऽप्यदनीयो भवति,
तस्यान्नभूतत्वात्; तथा च नास्तिकैर्व्याघ्रादिभिरिवाद्यस्य मुक्तस्य
संसारादपि तीव्रतरं दुःखं प्रसज्येत; अतस्तदपेक्षया संसार एव
श्रेयानिति मुमुक्षोः शङ्का ... २६४
- ‘मा भैषीः’ इत्यादिना, सर्वकामाशनशब्दितस्यान्नान्नादभावलक्षणस्य
सर्वात्मभावस्याविद्याकल्पितत्वादयं विद्वानविद्याकृतमन्नान्नादादिल-
क्षणं सर्वे विद्यया बाधित्वा ब्रह्मत्वमापन्नो वर्तते, अतो विद्वद्बुद्ध्या
वस्तुतो भयहेतोरभावान्न तस्य भयलेशोऽप्यस्तीति संग्रहविवरणाभ्यां
शङ्कापरिहारः ... २६५
- ‘एवं तर्हि’ इत्यादिना, उक्तरीत्या मुक्तो यदि ब्रह्मभावमापन्नस्तर्हि
इदम् ‘अहमन्नमहमन्नादः’ इति वचनं केनाभिप्रायेण प्रवृत्तमिति
प्रश्नः ... २६५
- ‘उच्यते’ इत्यादिना, ब्रह्मकारणकः अन्नान्नादादिलक्षणः प्रपञ्चः व्यव-
हियमाणोऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण वस्तुतो नास्तीति निश्चित्य स्थितस्य
विदुषो विद्याफलभूतब्रह्मभावस्य स्तुत्यर्थमन्नादिवचनमित्यन्नादिभा-
वस्य संव्यवहारमात्रविषयत्वसाधनपूर्वकमन्नादिवचनस्य स्तुत्यभि-
प्रायकत्वकथनम् ... २६५
- ‘अतः’ इत्यादिना, उक्तस्योपसंहारः ... २६६

‘अहं विश्वम्’ इत्यादिना, ‘अहं विश्वं भुवनम्’ इत्यादेर्विवरणम् ...	२६६
‘इतीयम्’ इत्यादिना, ‘इत्युपनिषत्’ इत्यस्यार्थकथनम् ...	२६६
‘तामेताम्’ इत्यादिना, ‘य एवं वेद’ इत्यस्य विवरणम्	२६६

क्रमेण भाष्यवाक्यानां वनमालानुसारतः ।

प्रायेण लिखितो भावः कचिदन्यानुसारतः ॥

प्रमादो यदि विधेयत बोधनीयो दयालुभिः ।

इति प्रार्थयतेऽत्यन्तं जी रामस्वामिनामकः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ उदाहरणस्थानसूचिका ॥

उदाहृतवाक्यानि. श्रुत्यादीनां नामानि. तेषामध्यायखण्डादीनामङ्काः.

अकुर्वन्विहितं कर्म	मनुस्मृतिः	११. ४४.
अथ यत्रान्यत्पश्यति	छान्दोग्योपनिषत्	७. २४. १.
अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने	बृहदारण्यकोपनिषत्	३. ८. ८.
अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य	छान्दोग्योपनिषत्	६. ३. २.
अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति	बृहदारण्यकोपनिषत्	१. ४. १०.
अपाणिपादो जवनो	श्वेताश्वतरोपनिषत्	३. १९.
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा	ईशोपनिषत्	२.
असन्नेव स भवति	बृहदारण्यकोपनिषत्	२. ३. ६.
आत्मैवेदं सर्वं	छान्दोग्योपनिषत्	७. २५. ९.
उदरमन्तरं कुरुते	छान्दोग्योपनिषत्	६. २. १.
ऋचेऽक्षरे परमे व्योमन्	तैत्तिरीयब्राह्मणम्	३. १०. ९.
एकमेवाद्वितीयं	छान्दोग्योपनिषत्	६. २. १.
एतस्मिन्त्वल्वक्षरे	बृहदारण्यकोपनिषत्	३. ८. ११.
एतस्यैवानन्दस्यान्यानि	”	४. ३. ३२.
एतेनैवायतेनेनैकतरमन्वेति	प्रश्नोपनिषत्	५. २.
कथमसतः सजायेत	छान्दोग्योपनिषत्	६. २. २.
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि	भगवद्गीता	१३. २.
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसः	भारते मोक्षधर्मः	२०४. ८.
तं यथा यथोपासते	मुद्गलोपनिषत्	३.
ततः शेषेण	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्	२. २. ३.
तत्केन कं पश्येत्	बृहदारण्यकोपनिषत्	४. ५. १५.
तत्त्वमसि	छान्दोग्योपनिषत्	६. ८. ७.
तत्सत्यम्	”	६. ८. ७.

तत्स्रष्टा तदेवानुप्राविशत्	बृहदारण्यकोपनिषत्	१. ४. १०.
तद्य इह रमणीयचरणाः	छान्दोग्योपनिषत्	५. १० ७.
तद्यथा शङ्कुना	"	२. २३. ३.
तपसा कल्मषं हन्ति	मनुस्मृतिः	१२. १०४.
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति	कठोपनिषत्	६. १६.
त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्	तैत्तिरीयसंहिता	२. ५. ७.
न हि विशातुर्विशतेः	बृहदारण्यकोपनिषत्	४. ३. ३०.
नामरूपयोर्निर्वहिता	छान्दोग्योपनिषत्	८. १४. १.
पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यशः	तैत्तिरीयसंहिता	६. १. १.
पुरुषे त्वेवाविस्तरामात्मा	ऐतरेयोपनिषत्	२. ३. २. ५.
प्रब्रजिष्यन्वा अरे	बृहदारण्यकोपनिषत्	४. ५. २.
प्राणस्य प्राणमुत	बृहदारण्यकोपनिषत्	४. ४. ८.
बुद्धा कर्माणि कुर्वीत	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्	२. २१ ५.
ब्रह्मैवेदं सर्वं	नृसिंहतापनीयोपनिषत्	२.
मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मा	छान्दोग्योपनिषत्	
मनसश्चेन्द्रियाणां च	भारते मोक्षधर्मः	२५०. ४.
महद्यज्ञं प्रथमजं वेद	बृहदारण्यकोपनिषत्	५. ४. १.
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति	कठोपनिषत्	२. १०.
यत्र नान्यत्पश्यति	छान्दोग्योपनिषत्	७. २४. १.
यत्र नान्यद्विजानाति स भूमा	"	"
यत्र हि द्वैतमिव भवति	बृहदारण्यकोपनिषत्	४. ५. १५.
यस्य ज्ञानमयं तपः	मुण्डकोपनिषत्	१. १. ९.
यावद्धयस्मिञ्शरीरे	कौषीतक्युपनिषत्	३. २.
यो वै स बहिर्धा	छान्दोग्योपनिषत्	३. १२. ७.
वाचारम्भणं विकारो	"	६. १. ४.
विद्वान्यजते	तैत्तिरीयसंहिता	१. ७. १.
विद्वान्याजयति	"	३. २. १.
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः	मनुस्मृतिः	२. १६५.
श्रोतव्यः	बृहदारण्यकोपनिषत्	२. ४. ५.
श्रोतव्यो मन्तव्यो	"	"
स एकधा	छान्दोग्योपनिषत्	७. १६. २.

(३)

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म	छान्दोग्योपनिषत्	६. ८. ७.
स यदि पितृलोककामः	”	८. २. १.
स यो ह वै तत्परमम्	मुण्डकोपनिषत्	३. २. १.
सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति	तैत्तिरीयारण्यकम्	३. २. ११.
सूर्यद्वारेण ते विरजा	मुण्डकोपनिषत्	२. ११.
सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्य	तलवकारोपनिषत्	३. ८.
स्त्रीभिर्वा यानैर्वा	छान्दोग्योपनिषत्	८. १२. ३.

यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः ।

व्याख्याताः सर्ववेदान्तास्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥

तैत्तिरीयकसारस्य मयाचार्यप्रसादतः ।

विस्पष्टार्थरूचीनां हि व्याख्येयं संप्रणीयते ॥ ३ ॥

नित्यान्यधिगतानि कर्माणि उपात्तदुरितक्षयार्थानि, काम्यानि च

गुरुभक्तेर्विद्याप्राप्तावन्तरङ्गसाधनत्वं ख्यापयितुं गुरुन्प्रणमति—यै-
रिति । इमे क्रमेण व्याख्येयत्वेन बुद्धिस्थाः । पदानि च वाक्यानि च प्रमा-
णानि च पदवाक्यप्रमाणानि । ‘सोऽकामयत’ इत्यादौ ब्रह्मसत्त्वसाधकतया
विवक्षितान्यनुमानानि प्रमाणानि । तेषां पदवाक्यप्रमाणानां विवेचनपूर्वकं
व्याख्याता इत्यर्थः । यद्वा पदं व्याकरणं तत्साधुत्वविचाररूपत्वात्, वाक्यं
मीमांसा वेदवाक्यविचाररूपत्वात्, प्रमाणं न्यायशास्त्रं प्राधान्येन प्रत्यक्षा-
दिप्रमाणविचारात्मकत्वात्; ततश्च पदवाक्यप्रमाणैः साधनभूतैर्व्याख्याता
इत्यर्थः ॥ २ ॥

चिकीर्षितं निर्दिशति—तैत्तिरीयकेति । ननु व्युत्पन्नस्य पदेभ्य एव
पदार्थस्मृतिसंभवात्पदस्मारितपदार्थानां यथायोग्यं संबन्धस्यैव वाक्यार्थस्याव-
गन्तुं शक्यत्वात्सूत्रकारेण वेदान्ततात्पर्यस्य निरूपितत्वाच्च व्यर्थः पृथग्व्या-
ख्यारम्भ इत्याशङ्क्याह—विस्पष्टार्थेति । मन्दमतीनां स्वत एव निःशे-
षपदार्थस्मरणासंभवादुपनिषद्गतनिःशेषपदार्थानां निःसंशयज्ञानं येभ्यो रोचते
तेषामुपकारायेत्यर्थः ॥ ३ ॥

उपनिषदः कर्मकाण्डेन नियतपौर्वापर्यसूचितं संबन्धं विशिष्य ख्या-
पयितुं कर्मकाण्डार्थं कीर्तयति—नित्यानीति । पूर्वस्मिन्ग्रन्थे नित्यानि क-
र्माणि संचितदुरितक्षयार्थत्वेनाधिगतानि; तैश्च नित्यैरिह जन्मनि जन्मा-
न्तरेषु वानुष्ठितैः क्षीणपापस्य शुद्धान्तःकरणस्य कर्मानुष्ठानप्रयोजकाविद्याका-
मंपरिहारद्वारा मुक्तिसिद्धये इदानीमुपनिषदि ब्रह्मविद्या प्रस्तूयते निरूप्यते
इत्यर्थः । तथा च कर्मणां ब्रह्मविद्यां प्रति चित्तशुद्धिद्वारा साधनत्वात्तत्प्रति-

फलार्थिनां पूर्वस्मिन्नग्रन्थे ; इदानीं कर्मोपादानहेतुपरिहाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयते । कर्महेतुः कामः स्यात्, प्रवर्तकत्वात् । आप्तकामानां हि कामाभावे स्वात्मन्यवस्थानात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । आत्मकामत्वे चाप्तकामता । आत्मा च ब्रह्म । तद्विदो हि परप्राप्तिं वक्ष्यति । अतः अविद्या-

पादकयोरपि कर्मकाण्डोपनिषदोः साध्यसाधनभावः संबन्ध इत्यर्थः । ननु कर्मकाण्डस्य चेतपापक्षयद्वारा विद्यायां विनियोगः, तर्हि पशुस्वर्गादिसाधनभूतानां काम्यकर्मणां तत्रोक्तिरसंगता तेषां विद्यासाधनत्वायोगादित्याशङ्क्याह— काम्यानि चेति । अयं भावः— काम्यानां फलार्थत्वेऽपि फलाभिसंधिं विना कृतानां तेषां विद्यासाधनत्वमप्यस्त्येव, विविदिषावाक्येन नित्यकाम्यसाधारण्येन कर्मणां विद्यायां विनियुक्तत्वात् ‘अनाश्रितः कर्मफलम्’ इत्यादिस्मृतिष्वपि तथोक्तत्वाच्च ; कर्मकाण्डे फलार्थिनां काम्यकर्मविधानमपि विद्योपयोग्येवेति । कर्मोपादानहेतुपरिहारायेत्यत्र निर्दिष्टः कर्मप्रवृत्तिहेतुः क इति जिज्ञासायामाह— कर्महेतुरिति । अत्र यद्यप्यविद्यापि कर्मोपादानहेतुः, तथा च वक्ष्यति— ‘तस्मादविद्यादिकर्मोपादानहेतुनिवृत्तौ’ इति, तथाप्यविद्यायाः कामद्वारा कर्महेतुत्वात्कामो हेतुरित्युक्तम् । कामस्यैव प्राधान्येन कर्महेतुत्वं भगवता व्याख्येनाप्युक्तम्— ‘यद्यद्वि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम्’ इति । कामस्य कर्महेतुत्वेऽन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणयति— प्रवर्तकत्वादिति । कामे सति प्राणिनां प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । आप्तकामानां हीति । अनुपपत्तिपदमभावपरम् । ततश्च आप्तकामानां प्राप्तस्वरूपानन्दानां स्वात्मनि स्वरूपानन्देऽवस्थानाद्धेतोः कामाभावे प्रवृत्त्यभावदर्शनादित्यर्थः । तेषां प्रवृत्त्यभावः प्रसिद्ध इति हि-शब्दार्थः । नन्वाप्तकामत्वे को हेतुः ? तत्राह— आत्मकामत्वे चेति । आत्मैव काम आनन्दो यस्य साक्षात्कृतः स आत्मकामः, तस्य भाव आत्मकामत्वम्, तस्मिन्सत्याप्तकामता भवतीत्यर्थः । ननु ब्रह्मविद्यैवाप्तकामताहेतुः नात्मानन्दसाक्षात्कारवत्त्वम् ; तत्राह—आत्मा च ब्रह्मेति । ‘अयमात्मा ब्रह्म’ इति श्रुतेरिति भावः । ब्रह्मविद आत्मानन्दप्राप्तौ मानमाह—तद्विदो हीति । हि यस्मात्परस्य स्वरूपानन्द-

निवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं परप्राप्तिः, 'अभयं प्रतिष्ठां विन्दते' 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इत्यादिश्रुतेः ॥

काम्यप्रतिषिद्धयोरनारम्भात् आरब्धफलयोश्चोपभोगेन क्षयात् नित्यानुष्ठानेन च प्रत्यवायाभावात् अयन्नत एव स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः ;

स्य प्राप्तिं ब्रह्मविदः 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति श्रुतिर्वक्ष्यति, तस्माद्ब्रह्मविदाप्त-
काम इत्यर्थः । नन्वात्मानन्दस्य नित्यप्राप्तत्वाद्विद्यया तत्प्राप्तिश्रुतिरनुपपन्ना ;
नेत्याह— अत इति । आत्मस्वरूपत्वेऽप्यविद्यावृत्तत्वाद्विद्यया तदावरणनिवृत्तौ
स्वात्मानन्दे यदभेदेनावस्थानं तदत्र परप्राप्तिर्विवक्षिता ; अतो न विद्यावैयर्थ्यश-
ङ्केति भावः । ब्रह्मविदः परप्राप्तावेवान्यदपि वाक्यद्वयं पठति—अभयमिति ।
ब्रह्मण्यभयं यथा भवति तथा प्रतिष्ठां स्वात्मभावेनावस्थानं यदा विन्दते
तदैवाभयं गतो भवतीत्यर्थः । आनन्दमयं परमात्मानमुपसंक्रामति प्राप्नो-
तीत्यर्थः । इदं च वृत्तिकारमताभिप्रायेणोदाहृतम्, स्वमते आनन्दमयस्य
जीवत्वादिति बोध्यम् ॥

ननु जीवस्य शरीरेऽवस्थानं बन्धहेतुः, 'न ह वै सशरीरस्य सतः
प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' इति श्रुतेः ; आत्यन्तिकेन शरीरसंबन्धाभावेन युक्ते
स्वस्वरूपेऽवस्थानं मोक्षः, 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति
श्रुतेः ; स चात्यन्तिकः शरीरसंबन्धाभावो ब्रह्मात्मैकत्वविद्यां विना कर्मभिरेव
सिध्यति, किं विद्येति मीमांसकः शङ्कते—काम्येति । काम्यं कर्म देवादिश-
रीरहेतुः, प्रतिषिद्धं कर्म तिर्यगादिशरीरहेतुः, नित्यनैमित्तिकानुष्ठानं प्रत्यवा-
योत्पादनद्वारा नारक्यादिजन्महेतुः । तथा च मुमुक्षुणा सर्वात्मना काम्यप्र-
तिषिद्धयोरनारम्भात्सम्यङ्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानेन प्रत्यवायानुत्पादाच्च न भावि-
जन्मप्राप्तिः, आरब्धफलयोश्च पुण्यपापयोरुपभोगेनैव नाशान्न ततोऽपि भाविज-
न्मप्राप्तिशङ्का ; तथा च विद्यासंपादनयत्नं विना मुमुक्षोरेव वर्तमानस्यात्यन्ति-
कशरीरसंबन्धाभावशङ्कितः स्वात्मन्येवावस्थानलक्षणो मोक्षः सिध्यतीत्यर्थः ।

अथवा, निरतिशयायाः प्रीतेः स्वर्गशब्दवाच्यायाः कर्महेतुत्वात्कर्म-
भ्य एव मोक्ष इति चेत्, न ; कर्मानेकत्वात् । अनेकानि हि आ-
रब्धफलानि अनारब्धफलानि च अनेकजन्मान्तरकृतानि विरुद्धफ-
लानि कर्माणि संभवन्ति । अतः तेष्वनारब्धफलानामेकस्मिन्नेव
जन्मन्युपभोगेन क्षयासंभवात् शेषकर्मनिमित्तशरीरारम्भोपपत्तिः ।
कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्च 'तद्य इह रमणीयचरणाः—' 'ततः शेषेण—'

अत्र च शरीरसंबन्धस्य कर्मनिमित्तकत्वात् 'निमित्तापाये नैमित्तिकापायः' इति
न्यायेन शरीरसंबन्धाभावरूपमोक्षस्य कर्मसाध्यत्वोक्तिरिति मन्तव्यम् । मीमांसक
एव प्रकारान्तरमाह— अथवेति । यानि कर्माणि स्वर्गसाधनत्वेन श्रुतानि
तान्येव मोक्षसाधनम्, स्वर्गशब्दवाच्यस्य निरतिशयसुखस्य स्वरूपानन्दल-
क्षणान्मोक्षादन्यत्वासंभवात् 'यन्न दुःखेन संभिन्नं न च प्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्' इत्यर्थवादेन निरतिशयप्रीतेः स्व-
र्गशब्दवाच्यत्वावगमात् त्रिविष्टपादिजनितसुखे दुःखासंभिन्नत्वादिविशेषणाना-
मसंभवात् । तथा च निरतिशयप्रीतिरूपस्य मोक्षस्य कर्महेतुत्वावगमात्क-
र्मभ्य एव मोक्षः सिध्यति, किं विद्यासंपादनयत्नेनेत्यर्थः । तत्राद्यं मतं निरा-
करोति— न ; कर्मानेकत्वादिति । कर्मणामनेकत्वसंभवान्न विद्यां विना मो-
क्षसिद्धिरित्यर्थः । संग्रहं विवृणोति— अनेकानि हीति । कर्मानेकत्वप्रसि-
द्धिद्योतनार्थो हि-शब्दः । तेषु कर्मसु यान्यनारब्धफलानि तेषामुपभोगेन क्ष-
यासंभवात्तानि शेषकर्माणि तन्निमित्तशरीरारम्भ एवंवृत्तस्याप्युपपद्यत इत्य-
र्थः । नन्वनेकजन्मान्तरकृतानां सर्वेषामेव कर्मणां संभूय वर्तमानजन्मारम्भ-
कत्वसंभवादनारब्धफलानि कर्माणि न सन्त्येव ; नेत्याह— विरुद्धफला-
नीति । स्वर्गनरकादिरूपविरुद्धफलवतां ज्योतिष्टोमब्रह्महत्यादीनां संभूयैकजन्मा-
रम्भकत्वासंभवेनैकस्मिन्जन्मन्युपभोगेन तेषां क्षयासंभवात्सन्त्येव शेषकर्मा-
णीत्यर्थः । संचितकर्मसद्भावे मानमाह— कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्चेति । तत्तत्र
स्वर्गादवरोहतां मध्ये ये इहास्मिँल्लोके रमणीयचरणाः पुण्यकर्माणः ते रम-
णीयां ब्राह्मणादियोनिं प्रतिपद्यन्त इति श्रुत्यर्थः । प्रेत्य स्वकर्मफलमनुभूय ततः

इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः । इष्टानिष्टफलानामनारब्धानां क्षयार्थानि नित्यानि इति चेत्, न ; अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । नित्याकरणानिमित्तस्य प्रत्यवायस्यासुखरूपस्य आगामिनः परिहारार्थानि नित्यानीत्यभ्युपगमात् न अनारब्धफलकर्मक्षयार्थानि । यदि नाम अनारब्धफलकर्मक्षयार्थानि नित्यानि, तथाप्यशुद्धमेव क्षयेयुः, न शुद्धम्, विरोधाभावात् । न हि इष्टफलस्य कर्मणः शुद्धरूपत्वान्नित्यैर्विरोध उपपद्यते । शुद्धाशुद्धयोर्हि विरोधो युक्तः । न च कर्महेतूनां कामानां ज्ञानाभावे निवृत्त्यसंभवादशेषकर्मक्षयोपपत्तिः । अनात्मविदो हि कामः, न आत्म-

शेषेण जन्म प्रतिपद्यन्त इति स्मृतिरपि स्वर्गादवरोहतां शेषकर्मसद्भावं दर्शयतीत्यर्थः । ननु संचितकर्मणां सत्त्वेऽपि तेषां नित्यानुष्ठानेन क्षयान्न तैर्भावजन्मप्राप्तिरिति शङ्कते— इष्टानिष्टेति । नित्यानां संचितकर्मक्षयफलकत्वं भीमांसकस्य स्वाभ्युपगमविरुद्धमिति दूषयति— नेति । असुखरूपस्येति । दुःखसाधनस्येति यावत् । आगामिन इति । नित्याकरणानन्तरमेव प्रसक्तस्येत्यर्थः । नित्यानां तदभ्युपगमेऽपि परस्य नाभिमतसिद्धिरित्याह— यदि नामेति । नित्यान्यनारब्धफलकर्मक्षयार्थानि सन्तु नामेत्यर्थः । ‘धर्मेण पापमपनुदति’ इति शास्त्राच्छुद्धयशुद्धिरूपयोः सुकृतदुष्कृतयोरेव विरोधाच्च नित्यानि पापमेव नाशयेयुः, न संचितपुण्यमपि ; अतस्तत्पुण्यनिमित्तं भाविजन्म मुमुक्षोरवश्यंभावीत्यर्थः । विरोधाभावमेव साधयति— न हीत्यादिना । यदुक्तं काम्यप्रतिषिद्धयोरनारम्भादिति, तत्र जन्मारभ्य प्रायणपर्यन्तं सर्वात्मना प्रतिषिद्धवर्जनं पुरुषेण कर्तुमशक्यम् अतिनिपुणानामपि सूक्ष्मापराधदर्शनात्, काम्यवर्जनमपि सर्वात्मना कर्तुमशक्यमित्याह— न चेति । आत्मज्ञानं हि कामानामशेषतो निवर्तकम्, ‘रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते’ इति स्मरणात् ; ज्ञानाभावे च सति कामावश्यंभावात् काम्यानुष्ठानमपि कदाचिन्मुमुक्षोः प्रसज्यते, तद्वशाच्च जन्मापि स्यादित्यर्थः । अशेषकर्मक्षयोपपत्तिर्न चेत्यन्वयः । ननु आत्मज्ञानं न कामानां निवर्तकम् आत्मविदोऽपि कामदर्शनादिति ; नेत्याह— अनात्मविदो हीति । फलविष-

विदः, फलविषयत्वात् । स्वात्मनि च कामानुपपत्तिः, नित्यप्राप्तत्वात् । स्वस्यायमात्मा परं ब्रह्मेत्युक्तम् । नित्यानां च अकरणमभावः, ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरित्यतः पूर्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यमाणायाः प्रत्यवाय-क्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति शतृप्रत्ययस्य नानुपपत्तिः— ‘अकुर्वन्विहितं कर्म’ इति । अन्यथा हि अभावाद्भावोत्पत्तिरिति सर्वप्रमाण-

यत्वादिति । आत्मव्यतिरिक्तं किञ्चिदपि वस्तुतो नास्तीति मन्यमानस्यात्मविदः स्वव्यतिरिक्तफलाभावादिति भावः । तर्हि स्वात्मन्येवानन्दरूपे तस्य कामोऽस्तु; नेत्याह— स्वात्मनि चेति । नन्वात्मविदः प्राप्तस्वरूपानन्दस्यापि परब्रह्म-प्राप्तौ कामोऽस्ति; नेत्याह— स्वस्येति । विदुष इत्यर्थः । नित्यानुष्ठानेन च प्रत्यवायाभावादिति वदता त्वया यदि प्रत्यवायस्य नित्याकरणजन्यत्वं विवक्षितम्, तदा तदपि न संभवतीत्याह—नित्यानां चेति । प्रत्यवायानुपपत्तिरिति । प्रत्यवायोत्पत्तिर्न संभवतीत्यर्थः । ननु ‘अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति’ इति वचनगतशतृप्रत्ययादकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वमवगम्यते; अकरणात्प्रत्यवायोत्पत्त्यनुपगमे च शतृ-प्रत्ययानुपपत्तिरिति; नेत्याह— इत्यत इति । वक्ष्यमाणरीत्या अकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वादित्यर्थः । ‘लक्षणहेत्वोः क्रियायाः’ इति सूत्रेण हेताविव लक्षणेऽपि शतुर्विधानादत्र लक्षणार्थ एव स इत्यर्थः । नन्वकरणेन प्रत्यवायक्रिया कथं लक्ष्यते? उच्यते— यदि यथावन्नित्यानुष्ठानमभविष्यत्तदा संचितदुरितक्षयोऽभविष्यत्, न चायं नित्यमकार्षात्; ततः प्रत्यवायी भविष्यतीत्येवं नित्याकरणेन पूर्वजन्मसु संचितेभ्यो दुरितेभ्यः प्राप्यमाणा दुःखरूपा प्रत्यवाय-क्रिया शिष्टैर्लक्ष्यत इति । ननु लक्षणे हेतौ च साधारणाच्छतृप्रत्ययादकरणस्य प्रतीतं हेतुत्वमेव कस्मान्नोपेयते? तत्राह— अन्यथेति । अकरणस्य हेतुत्वे स्वीकृते सत्यभावाद्भाव उत्पद्यत इति प्रसज्जेत अकरणस्याभावरूपताया उक्तत्वादित्यर्थः । तत्रेष्टापत्तिं वारयति— सर्वेति । अभावश्च भावधर्माश्रयत्वायोग्यत्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धम्, अभावस्य कारणत्वरूपभावधर्माश्रयत्वस्वीकारे तु प्रत्यक्षादप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः । न चैवमकरणस्य कथं

व्याकोप इत्यतः अयन्नतः स्वात्मन्यवस्थानमित्यनुपपन्नम् । यच्चोक्तं निरतिशयप्रीतेः स्वर्गशब्दवाच्यायाः कर्मनिमित्तत्वात्कर्मभ्य एव मोक्ष इति, तन्न; नित्यत्वान्मोक्षस्य । न हि नित्यं किंचिदारभ्यते लोके, यदारब्धं तदनित्यमिति । अतो न कर्मरभ्यो मोक्षः । विद्यासहितानां कर्मणां नित्यारम्भसामर्थ्यमिति चेत्, न; विरोधात् । नित्यं चारभ्यत इति विरुद्धम् । यद्विनष्टं तदेव नोत्पद्यत इति प्रध्वंसाभाववन्नित्योऽपि

ज्ञापकत्वं कथं वानुपलब्धेरभावज्ञापकत्वमिति वाच्यम्, अकरणानुपलब्ध्यो-
क्तातयोरेव ज्ञापकत्वाभ्युपगमेन स्वरूपतस्तयोर्ज्ञानहेतुत्वाभावादित्यन्यत्र विस्त-
रः । मीमांसकस्याद्यप्रकारनिराकरणमुपसंहरति— इत्यत इति । उक्तप्रका-
रेण ब्रह्मज्ञानं विना यथावर्णितचरितस्यापि मुमुक्षोर्मोक्षासंभवादित्यर्थः । अथ
वेत्याद्युक्तमप्यनूद्य निराकरोति— यच्चोक्तमित्यादिना । किं केवलकर्मणां
मोक्षारम्भकत्वम्, विद्यासहितानां वा ? नाद्य इत्याह—तन्नेति । ननु नित्यत्वे-
ऽपि कर्मसाध्यत्वं तस्य किं न स्यादिति; नेत्याह— न हीति । लोके
यन्नित्यमात्मादि तत्किंचिदपि नारभ्यते, यद्धि घटाद्यारब्धं तदनित्यमिति व्या-
प्तिदर्शनादित्यर्थः । द्वितीयकल्पमनूद्य निराकरोति—विद्यासहितानामिति । वि-
द्यारूपसहकारिमहिम्ना कर्मरभ्यस्यापि मोक्षस्य नित्यत्वं भविष्यतीति शङ्का-
भिमानः । विरुद्धमिति । विद्यारूपसहकारिमहिम्ना तावत्कर्मसाध्ये मोक्षे
कश्चिदतिशयो भविष्यति, 'यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति'
इति श्रुतेः । स चातिशयो न नित्यत्वरूपः, 'यत्कृतकं तदनित्यम्' इति व्याप्ति-
विरोधात् 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते'
इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च; किं तु तदतिरिक्त उत्कर्षरूप एव वक्तव्य इति भावः ।
किं च निरतिशयप्रीतेरात्मस्वरूपत्वेनारभ्यत्वायोगाच्च न विद्यासहितानां केवला-
नां वा कर्मणां मोक्षः फलम् । न च स्वर्गकामश्रुतिविरोधः, तत्र निरतिशय-
प्रीतिवाचकस्य स्वर्गशब्दस्य कर्मयोग्यतानुसारेण विषयजनितसुखविशेषे लाक्ष-
णिकत्वोपपत्तेः । एतच्च बृहदारण्यकषष्ठाध्यायवार्त्तिके प्रपञ्चितम्, तत्रैव द्रष्ट-
व्यम् । शङ्कते— यद्विनष्टमिति । यद्धटादि विनष्टं तत्पुनर्नोत्पद्यत इति दर्श-

मोक्ष आरभ्यत एवेति चेत्, न ; मोक्षस्य भावरूपत्वात् । प्रध्वंसाभावोऽप्यारभ्यत इति न संभवति ; अभावस्य विशेषाभावाद्विकल्पमात्रमेतत् । भावप्रतियोगी ह्यभावः । यथा ह्यभिन्नोऽपि भावो घटपटादिभिर्विशेष्यते भिन्न इव घटभावः पटभाव इति, एवं निर्विशेषोऽप्यभावः क्रियागुणयो-

नात् घटादिविनाशरूपस्य प्रध्वंसाभावस्य नित्यत्वं निश्चीयते, तस्यानित्यत्वे तु विनष्टस्य घटादेः पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः स्यात् ; ध्वंसप्रागभावानधिकरणकालस्य प्रतियोगिकालत्वनियमादित्यर्थः । ततः किम् ? तत्राह—प्रध्वंसाभाववदिति । प्रध्वंसाभावस्य कार्यत्वमुपेत्य यद्भावकार्यं तदनित्यमिति व्याप्तिर्विवक्षिता ; निरतिशयप्रीतिरूपा च मुक्तिर्भावरूपैव तवापि संमता, अतो न मुक्तेर्नित्यत्वं सिध्यतीति दूषयति—नेति । परमार्थतस्तु प्रध्वंसस्य कार्यत्वं नास्तीत्याह—प्रध्वंसाभावोऽपीति । प्रध्वंसाभावोऽप्यारभ्यत इति न संभवति, नैरुक्तैर्जनेर्भावपदार्थधर्मत्वप्रतिपादनविरोधेनाभावस्य भावरूपजन्माश्रयत्वायोगेन च प्रध्वंसाभावे जन्मरूपविशेषाभावाभ्युपगमादित्यर्थः । कथं तर्हि वादिनां प्रध्वंसाभावे जन्माश्रयत्वज्ञानमित्याशङ्क्य भ्रान्तिमात्रमेतदित्याह—विकल्पमात्रमेतदिति । ननु प्रध्वंसाभावस्य प्रतियोगिजन्यत्वाभावे तत्प्रतियोगिकत्वं न स्यादित्याशङ्क्य प्रागभावात्यन्ताभावयोरिव तस्य तत्प्रतियोगिकत्वं संभवतीत्याशयेनाह—भावप्रतियोगी ह्यभाव इति । अभावस्य भावप्रतियोगिकत्वं घटभावः पटभाव इति व्यवहारसिद्धमिति हि-शब्दार्थः । नन्वभावे भावप्रतियोगिकत्वविशेषाभ्युपगमे तत्र जनिरूपविशेषोऽपि परमार्थोऽस्त्विति न शङ्कनीयम्, भावप्रतियोगिकत्वस्यापि तत्र परमार्थत्वासिद्धेरित्येतत्सदृष्टान्तमाह—यथा हीति । भावः सत्त्वम्, तच्च सर्वानुगतं सद्रूपं वस्तुतो निर्विशेषं ब्रह्मैव नान्यत् ; तद्यथा एकमपि घटसत्त्वं पटसत्त्वमिति रीत्या भिन्नमिव घटादिभिर्विशेष्यते घटादिप्रतियोगिकत्वेन कल्प्यते, तथा घटो नास्ति पटो नास्तीति प्रतीयमानाभावोऽप्येक एव, समवायसत्ताजात्यादिवत् लाघवात् ; स चाभावः सर्वविशेषरहितोऽपि भावेषु घटादिषु मुद्राभिघातादिजनितक्रियायोगाद्धटादिप्रतियोगिकत्वेन जातत्वेन च वादिभिर्भ्रान्त्या परिकल्प्यते, द्वावभा-

गाद्रव्यादिवद्विकल्प्यते । न ह्यभाव उत्पलादिवद्विशेषणसहभावी । विशेषणवत्त्वे भाव एव स्यात् । विद्याकर्मकर्तुर्नित्यत्वात् विद्याकर्मसंतानजनितमोक्षस्य नित्यत्वमिति चेत्—गङ्गास्रोतोवत् ; न, कर्तृत्वस्य दुःखस्वरूपत्वात्, कर्तृत्वोपरमे च मोक्षविच्छेदात् । तस्मादविद्यादिकर्मोपादानहेतुनिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः । स्वयं चात्मा ब्रह्म । तद्विज्ञानादविद्या-

वावित्यादिव्यवहारात् संख्यागुणयोगमभावस्य मत्वा द्रव्यत्वेनाभावः केनचित्परिकल्प्यते । एतदुक्तं भवति— यथा ह्यभावस्य द्रव्यान्तर्भावमाशङ्कमानस्याभावे गुणाश्रयत्वद्रव्यत्वभ्रान्तिः, तथा वादिनामपि तत्र वस्तुतो भावप्रतियोगिकत्वजन्माश्रयत्वादिरस्तीति भ्रान्तिरिति । अभावस्य वस्तुतो जन्मादिरूपभावधर्माश्रयत्वे बाधकमाह— न ह्यभाव इत्यादिना । भावधर्माश्रयस्य भावत्वनियमप्रसिद्धिद्योतनार्थो हि-शब्दः । विशेषणसहभावीति । विशेषणाश्रय इत्यर्थः । नन्वेकस्याभावस्य जन्मादिकल्पनास्पदस्य ब्रह्मतुल्ययोगक्षेमस्याङ्गीकारे द्वैतापत्तिरिति चेत्, नायं दोषः ; भावाद्वैताभिप्रायेणास्य भाष्यस्य प्रवृत्त्युपपत्तेः । वस्तुतस्तु अयमभावो न ब्रह्मातिरिक्तः, ब्रह्माणि कल्पितघटादिप्रतियोगिकत्वात्कल्पितप्रतियोगिकाभावस्याधिष्ठानानतिरेकादिति मन्तव्यम् । साध्यस्य मोक्षस्य स्वरूपेण नित्यत्वायोगेऽपि प्रवाहनित्यत्वं संभवतीति शङ्कते— विद्याकर्मकर्तुरिति । कर्तुरात्मनो नित्यत्वादात्मा संततं विद्याकर्मणी कुर्वन्नेवास्ते ; तथा च विद्याकर्मलक्षणसाधनसंतानजनितो मोक्षोऽपि संततोऽवतिष्ठते । प्रवाहनित्यत्वे दृष्टान्तमाह— गङ्गेति । नेति । मुक्तिकालेऽपि साधनानुष्ठानत्वरूपस्य कर्तृत्वस्यानुवृत्त्युपगमे मुक्त्युच्छेदः, तस्य दुःखात्मकत्वात् ; एतद्दोषपरिहाराय तदा तदुपरमोपगमे च मोक्षस्यापि विच्छेदादनित्यत्वं तदवस्थमेवेत्यर्थः । तस्मादिति । मोक्षस्य साध्यत्वे नित्यत्वभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः । काम आदिपदार्थः । कर्मोपादानहेतोरविद्यादेर्निवृत्तौ सत्यामित्यर्थः । ननु ब्रह्मात्मनावस्थानं मोक्षः 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः, न त्वात्मन्यवस्थानमिति शङ्कां निराकरोति— स्वयं चेति । नन्वविद्यादिनिवृत्तिरेव कर्मसाध्या अस्तु, तथा च कर्मभिरेव मोक्ष इति ; नेत्याह— तद्विज्ञानादिति । कर्मणाम-

निवृत्तिरिति । अतो ब्रह्मविद्यार्थोपनिषदारभ्यते । उपनिषदिति विद्यो-
च्यते, तच्छीलानां गर्भजन्मजरादिनिशातनात्, तदवसादनाद्वा ब्रह्मणो
वा उपनिगमयितृत्वात्; उप निषण्णं वा अस्यां परं श्रेय इति । तदर्थ-
त्वाद्ग्रन्थोऽप्युपनिषत् ॥

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्व-
र्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरु-

विद्यानिवर्तने सामर्थ्याभावादिति भावः । इति-शब्दो विचारसमाप्त्यर्थः । एवं
कर्मणां मुक्तिहेतुत्वं निरस्य आदौ ब्रह्मविद्या प्रस्तूयत इति यदुक्तं तदेवोपसं-
हरति— अतो ब्रह्मविद्यार्थेति । ब्रह्मविद्याया एव मुक्तिसाधनत्वादित्यर्थः ।
ब्रह्मविद्यायामुपनिषच्छब्दप्रसिद्धिरपि विद्याया एव निःश्रेयससाधनत्वे प्रमाणमि-
त्याशयेनोपनिषच्छब्दार्थमाह— उपनिषदिति । अत्र सामीप्यवाचिना उ-
पोपसर्गेण प्रतीचो ब्रह्मसामीप्यमुच्यते । तच्च सामीप्यं तयोरभेदरूपं विव-
क्षितम् । नि-शब्दो निश्चयार्थः । तथा च उपसर्गद्वयेन तयोरभेदनिश्च-
यरूपा विद्योच्यते । विशरणावसादनगतयो धात्वर्थाः । किंप्रत्ययश्चात्र कर्तरि
विवक्षितः । ततश्च प्रत्यग्रहैक्यगोचरा विद्या विदुषामनर्थं शातयति
अवसादयति वा तान्ब्रह्म गमयतीति वा उपनिषत्पदेन सफला ब्रह्मविद्यो-
च्यत इत्यर्थः । एतदेव विवृणोति— तच्छीलानामिति । ब्रह्मविद्याभ्यास-
शीलवतामित्यर्थः । शातनं शिथिलीकरणम्, तेषां गर्भादीनामवसादनं
नाशनम् । उपनिगमयितृत्वात् प्रत्यक्तया प्रापयितृत्वादित्यर्थः । एवमुपनिषत्प-
दस्य ‘षट् विशरणगत्यवसादनेषु’ इति वैयाकरणप्रसिद्धिमनुसृत्यार्थत्रयं
दर्शितम् । इदानीं स्वयमर्थान्तरमाह— उप निषण्णं वेति । उप
सामीप्येन विषयतया अस्यां विद्यायां ब्रह्मस्वरूपं परं श्रेयो नितरामबा-
धिततया स्थितमित्यर्थः । उपनिषत्पदस्य ग्रन्थे प्रसिद्धिं षटयति— तद-
र्थत्वादिति विद्याप्रयोजनकत्वाद्ग्रन्थोऽप्युपनिषत्पदेन निरूढलक्षणया व्यव-
हियत इत्यर्थः । अत्र व्याख्येयस्य ग्रन्थस्य ब्रह्मविद्यार्थत्वोक्त्या तस्य माना-

विद्यासंयोजनेन । तदेव ब्रह्म वक्तारम् आचार्यं च वक्तृत्वसामर्थ्यसंयो-
जनेन अवतु । अवतु माम् अवतु वक्तारम् इति पुनर्वचनमादरार्थम् ।
शान्तिः शान्तिः शान्तिः इति त्रिवचनम् आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदै-
विकानां विद्याप्राप्त्युपसर्गाणां प्रशमनार्थम् ॥

इति प्रथमानुवाकभाष्यम् ॥

उक्तप्रकारेण ब्रह्मवदनक्रियया स्तुतमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । नमस्कृतं
चेत्यपि द्रष्टव्यम्, तस्यापि पूर्वं कृतत्वात् । आध्यात्मिकेति । ज्वरशिरोरोगा-
दय आध्यात्मिकाः, चोरव्याघ्राद्युपद्रवा आधिभौतिकाः, यक्षराक्षसाद्युपद्रवा
आधिदैविका इति विभागः ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यव्याख्यायां वनमालाख्यायां
श्रीक्षाबल्लयां प्रथमोऽनुवाकः ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अर्थज्ञानप्रधानत्वादुपनिषदः ग्रन्थपाठे यत्रोपरमो मा भूदिति शी-
क्षाध्याय आरभ्यते—

शिक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रा
बलम् । साम संतानः । इत्युक्तः शिक्षाध्यायः ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

शिक्षा शिक्ष्यते अनयेति वर्णाद्युच्चारणलक्षणम्; शिक्ष्यन्त इति

शिक्षाध्यायारम्भस्य तात्पर्यमाह— अर्थज्ञानेत्यादिना । यत्रोपरम
इति । अध्ययनकाले स्वरादिष्वौदासीन्यमित्यर्थः । स्वरवर्णादिव्यत्यासे च
सत्यन्यथार्थावबोधः प्रसज्येत; ततश्चानर्थप्रसङ्गः स्यात् ‘मन्त्रो हीनः स्वरतो
वर्णतो वा’ इत्यादिशास्त्रादिति भावः । नन्वेवं सति कर्मकाण्डेऽप्ययमध्यायो
वक्तव्य इति चेत्, सत्यम्; अत एवोभयसाधारण्यायायं काण्डयोर्मध्ये
पठितः । ननु तर्हि भाष्ये उपनिषद्द्रव्यमनर्थकम्; नानर्थकम्, उपनिषत्पाठे
यत्राधिक्यद्योतनार्थत्वोपपत्तेः । तथा हि— कर्मकाण्डे कचिदन्यथार्थज्ञानपूर्व-
कान्यथानुष्ठानस्य प्रायश्चित्तेन समाधानं संभवति, ‘अनाज्ञातं यदाज्ञातम्’
इत्यादिमन्त्रलिङ्गात् । ज्ञानकाण्डे तु सगुणनिर्गुणवाक्यानामन्यथार्थावबोधे
सति ~~सत्यगुणसनानुष्ठानतत्त्वज्ञानयोरलाभात्पुरुषार्थसिद्धिरेव~~ स्यात्, प्राय-
श्चित्तेनात्र समाधानः ~~गथावद्ब्रह्मबोधायोपनिषत्पाठे यत्राधिक्यं~~
कर्तव्यमिति द्योतनार्थत्वेनोपनिषद्द्रव्यमिति ॥

शिक्षाशब्दस्य द्वेधा व्युत्पत्तिं दर्शयति— शिक्ष्यत इ-
णपदम् ‘अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः, इचुयशानां तालु, ऋदुरषाणां मूधा,
लतुलसानां दन्ताः’ इत्यादिशास्त्रपरम् । नन्वेवं सति वर्णाद्युच्चारणलक्षणं शि-

वा शिक्षाः वर्णादयः । शिक्षैव शिक्षा । दैर्घ्यं छान्दसम् । तां शिक्षां व्याख्यास्यामः विस्पष्टम् आ समन्तात्कथयिष्यामः । चक्षिङः ख्यावादिष्टस्य व्याङ्पूर्वस्य व्यक्तवाक्कर्मण एतद्रूपम् । तत्र वर्णः अकारादिः । स्वरः उदात्तादिः । मात्राः ह्रस्वाद्याः । बलं प्रयत्नविशेषः । साम वर्णानां मध्यमवृत्त्योच्चारणं समता । संतानः संततिः, संहितेत्यर्थः । एष शिक्षितव्योऽर्थः, शिक्षा यस्मिन्नध्याये सोऽयं शिक्षाध्यायः, इति एवम् उक्तः उदितः । उक्त इत्युपसंहारार्थः ॥

इति द्वितीयानुवाकभाष्यम् ॥

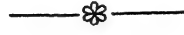
क्षयतेऽनयेति व्युत्पत्तिरयुक्ता, तल्लक्षणस्य शिक्षाशब्दितेऽध्याये शिक्षणादर्शनादित्याशङ्क्य व्युत्पत्त्यन्तरं दर्शयति— शिक्ष्यन्त इति । वेदनीयत्वेनोपदिश्यन्त इत्यर्थः । चक्षिङ इति । ‘चक्षिङः ख्याव्’ इति सूत्रेण ख्यावादिष्टो यस्य तस्येदं रूपम्, न तु ‘ख्या प्रकथने’ इत्यस्य, तस्यार्धधातुके प्रयोगाभावादित्यर्थः । व्यक्ता वाक्कर्म क्रिया अर्थो यस्य तस्येत्यर्थः । मध्यमवृत्त्येति । अतिद्रुतत्वादिकं विनेत्यर्थः ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यव्याख्यायां वनमाळाख्यायां

शिक्षावल्ल्यां द्वितीयोऽनुवाकः ॥

तृतीयोऽनुवाकः ॥

सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् । अथातः
संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः । पञ्चस्व-
धिकरणेषु । अधिलोकमधिज्योतिषमधिविद्यमधि-
प्रजमध्यात्मम् । ता महासंहिता इत्याचक्षते ।
अथाधिलोकम् । पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौरुत्तररू-
पम् । आकाशः संधिः ॥ १ ॥

अधुना संहितोपनिषदुच्यते । तत्र संहिताद्युपनिषत्परिज्ञाननिमित्तं
यत् यशः प्राप्यते, तत् नौ आवयोः शिष्याचार्ययोः सहैव अस्तु ।
तन्निमित्तं च यत् ब्रह्मवर्चसं तेजः, तच्च सहैवास्तु इति शिष्यवचन-
माशीः । शिष्यस्य हि अकृतार्थत्वात्प्रार्थनोपपद्यते ; नाचार्यस्य, कृता-

अथातः संहिताया इत्यादेस्तात्पर्यमाह— अधुनेति । वर्णानामत्यन्त-
सामीप्यं संहिता, तद्विषयोपनिषदुपासनमिदानीमुच्यत इत्यर्थः । शं नो मित्र
इत्याशीर्वादः कृत्स्नोपनिषच्छेषः । संहितोपनिषच्छेषमाशीर्वादान्तरं प्रथम-
माह— तत्रेति । उपनिषत्परिज्ञानमुपासनविषयकं ज्ञानम् ; तच्च शिष्यस्या-
चार्योपदेशजनितमाचार्यस्य च तदुपदेशप्रयोजकम्, तन्निमित्तकं यश इत्यर्थः ।
तेज इति । मुख्यकान्त्यादिरूपमुपनिषत्परिज्ञाननिमित्तकमित्यर्थः । ननु सहैवा-
स्त्विति केन प्रार्थ्यते ? तत्राह— शिष्यवचनमिति । तत्र विनिगमकमाह— शि-
ष्यस्य हीति । तस्याकृतार्थत्वं प्रसिद्धमिति हि-शब्दार्थः । नन्वाचार्योऽप्यकृतार्थ

र्थत्वात् । कृतार्थो ह्याचार्यो नाम भवति । अथ अनन्तरम् अध्ययनलक्षणविधानस्य पूर्ववृत्तस्य, अतः यतोऽत्यर्थं ग्रन्थभाविता बुद्धिर्न शक्यते सहसार्थज्ञानविषयेऽवतारयितुमित्यतः, संहितायाः उपनिषदं संहिताविषयं दर्शनमित्येतत्, ग्रन्थसंनिकृष्टामेव व्याख्यास्यामः, पञ्चसु अधिकरणेषु आश्रयेषु, ज्ञानविषयेष्वित्यर्थः । कानि तानीत्यत आह— अधिलोकं लोकेष्वधि यदर्शनम्, तदधिलोकम्; तथा अधिज्योतिषम् अधिविद्यम् अधिप्रजम् अध्यात्ममिति । ताः एताः पञ्चविषया उपनिषदः लोकादिमहावस्तुविषयत्वात्संहिताविषयत्वाच्च महत्यश्च ताः संहिताश्च महा-

एव शिष्यसापेक्षत्वादिति; नेत्याह— कृतार्थो हीति । न ह्याचार्यस्य स्वप्रयोजनसिद्धयर्थं शिष्यापेक्षास्ति, किं तु केवलं तदनुग्रहार्थमेवाचार्यप्रवृत्तिरिति भावः । नन्वेवमाचार्यस्य शिष्येण किमर्थं यशआदि प्रार्थ्यते? स्वार्थमेवेति ब्रूमः, यशस्विनः शिष्या हि लोके यशस्विनो भवन्ति; यशस्विनां च लाभपूजादिकं फलं प्रसिद्धम्; अतः स्वार्थमेव शिष्यो गुरोर्यशः प्रार्थयत इत्यनवद्यम् । पूर्ववृत्तस्यानन्तरमिति संबन्धः । वस्तुपासनं हित्वा प्रथमतः शब्दोपासनविधाने हेतुरतःशब्देनोक्त इत्याह— यतोऽत्यर्थमिति । ज्ञानमुपासनम्, तदेव विषयः, तस्मिन्नित्यर्थः । ग्रन्थसंनिकृष्टामेवेति । संहितारूपग्रन्थप्रधानामेवेति यावत् । नन्वधिकरणेष्विति सप्तम्या लोकादिषु संहितादृष्टिविधिरिह विवक्षित इति प्रतीयते; तथा सति लोकानामेव संहितादृष्ट्योपास्यत्वं स्यात्; तच्चोपक्रमोपसंहारविरुद्धम्, 'अथातः संहितायाः' इत्युपक्रमे 'य एवमेता महासंहिता व्याख्याता वेद' इत्युपसंहारे च संहिताया एवोपास्यत्वावगमादित्याशङ्क्याह— ज्ञानविषयेष्वित्यर्थ इति । अधिकरणपदस्य विषयपरत्वोक्तिरुपलक्षणम्; सप्तमी तृतीयार्थपरेत्यपि द्रष्टव्यम् । तथा च लोकाद्यात्मना संहितैवोपास्येति लभ्यते, अतो न विरोध इति भावः । लोकेष्वधीति । लोकविषयकमिति यावत् । एवमुत्तरत्रापि । अत्र विधित्सितानामुपासनानां स्तावकं ता महासंहिता इति वाक्यम् । तद्व्याचष्टे— ता एता इति ।

संहिताः इति आचक्षते कथयन्ति वेदविदः । दर्शनक्रमविषयाः अथ-
शब्दाः । अथ तासां यथोपन्यस्तानां मध्ये अधिलोकं दर्शनमुच्यते ।
पृथिवी पूर्वरूपम् , पूर्वो वर्णः पूर्वरूपम् , संहितायाः पूर्ववर्णे पृथिवी-
दृष्टिः कर्तव्येत्युक्तं भवति । तथा द्यौः उत्तररूपम् । आकाशः अन्तरिक्ष-
लोकः संधिः मध्यं पूर्वोत्तररूपयोः, संधीयेते अस्मिन्पूर्वोत्तररूपे इति ॥

वायुः संधानम् । इत्यधिलोकम् । अथाधि-
ज्योतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तररू-
पम् । आपः संधिः । वैद्युतः संधानम् । इत्यधि-
ज्योतिषम् । अथाधिविद्यम् । अचार्यः पूर्वरूपम् ॥

अन्तेवास्युत्तररूपम् । विद्या संधिः । प्रवचन-
संधानम् । इत्यधिविद्यम् । अथाधिप्रजम् । माता
पूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा संधिः । प्रजन-
न- संधानम् । इत्यधिप्रजम् ॥ ३ ॥

अथाधिलोकमथाधिज्योतिषमित्यादिवाक्यस्थाशब्दानामर्थमाह— दर्शनक्र-
मेति । अत्रोपासनस्यैकत्वेन कर्तुरेकत्वालोकादिभेदेन प्रयोगभेदाच्चावश्यंभा-
विनि क्रमे तद्विधानार्था अथशब्दा इत्यर्थः । तत्राद्योऽथशब्द आरम्भार्थः,
इतरे तन्निरूपितक्रमार्था इति भावः । उपनिषदः कथं कर्तव्या इत्याकाङ्क्षा-
यामाह— तासामित्यादिना । ननु संहितायाः पूर्ववर्णः पृथिवीति कथं
सामानाधिकरण्यं तयोर्भेदादित्याशङ्क्याह— पूर्ववर्ण इति । मनो ब्रह्म इत्या-
दिवदत्र सामानाधिकरण्यमिति भावः । मध्यमिति । पूर्वोत्तररूपे संधीयेते
अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यत्संधिशब्दवाच्यं पूर्वोत्तररूपयोर्मध्यम्, तत्रान्त-
रिक्षलोकदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ॥

अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा
हनुरुत्तररूपम् । वाक्संधिः । जिह्वा संधानम् । इत्य-
ध्यात्मम् । इतीमा महासंहिताः । य एवमेता
महासंहिता व्याख्याता वेद । संधीयते प्रजया
पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्गेण लोकेन ॥

वायुः संधानम् । संधीयते अनेनेति संधानम् । इति अधिलोकं
दर्शनमुक्तम् । अथाधिज्योतिषम् इत्यादि समानम् । इतीमा इति उक्ता
उपप्रदर्श्यन्ते । यः कश्चित् एवम् एताः महासंहिताः व्याख्याताः वेद

वायुरिति । संधीयेते पूर्वोत्तररूपे अनेनेति व्युत्पत्त्या संधानशब्दवाच्यं
यत्संहितारूपम्, तत्र वायुदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । इदं च कचिदुदाहृत्य प्रदर्श्य-
ते— ‘इषे त्वा’ इत्यत्र षकारस्योपरि योऽयमेकारः सोऽयं पृथिवीरूपः ;
यश्चोपरितनस्तकारः स द्युलोकः ; तयोर्वर्णयोर्मध्यदेशोऽन्तरिक्षलोकः ; तस्मि-
न्देशे संहितानिमित्तो द्विर्भावेनापादितो योऽन्यस्तकारः स वायुरिति ।
समानमिति । अथाधिज्योतिषम्, अग्निः पूर्वरूपम्, आदित्य उत्तररूपम्,
आपः संधिः, वैद्युतः संधानम्, इत्यधिज्योतिषम् । ज्योतिःशब्देनात्र जह-
लक्षणया आपः संगृहीताः । विद्युदेव वैद्युतः । अथाधिविद्यम्, आचार्यः
पूर्वरूपम्, अन्तेवास्युत्तररूपम्, विद्या संधिः, प्रवचनं संधानम्, इत्यधिवि-
द्यम् । इत्यधिविद्यमित्यत्र विद्याशब्देन आचार्यादयो जहलक्षणयैव संगृहीता
इति बोध्यम् । विद्याशब्दश्चाध्येतव्यग्रन्थपरः । ग्रन्थस्याध्ययनमध्यापनं वा प्रव-
चनम् । अथाधिप्रजम्, माता पूर्वरूपम्, पितोत्तररूपम्, प्रजा संधिः, प्रजननं
संधानम्, इत्यधिप्रजमित्यत्र प्रजाशब्दो मात्रादीनपि पूर्ववत्संगृह्णाति । प्रजननं
प्रजाया उत्पत्तिः । अथाध्यात्मम्, अधरा हनुः पूर्वरूपम्, उत्तरा हनुरुत्त-
ररूपम्, वाक्संधिः, जिह्वा संधानम्, इत्यध्यात्मम् । अत्रात्मा देहः, तदव-
यवविषयमुपासनमध्यात्ममित्यर्थः । एतेषु समानं योजनमित्यर्थः । उपप्रदर्श्य-

उपास्ते; वेदेत्युपासनं स्यात्, विज्ञानाधिकारात्, 'इति प्राचीनयोग्यो-
पास्त्व' इति च वचनात् । उपासनं च यथाशास्त्रं तुल्यप्रत्ययसंतति-
रसंकीर्णा च अतत्प्रत्ययैः शास्त्रोक्तालम्बनविषया च । प्रसिद्धोपासन-
शब्दार्थो लोके— 'गुरुमुपास्ते' 'राजानमुपास्ते' इति । यो हि गुर्वा-
दीन्संततमुपचरति, स उपास्त इत्युच्यते । स च फलप्राप्तेत्युपासनस्य ।
अतोऽत्रापि य एवं वेद, संधीयते प्रजादिभिः स्वर्गान्तैः । प्रजादिफलं
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

इति तृतीयानुवाकभाष्यम् ॥

न्त इति । उपसंद्ध्यन्त इति यावत् । वेदेत्यस्य ज्ञानवाचित्वात्कथं ज्ञानावृत्ति-
रूपोपासनपरत्वमित्याशङ्क्य तत्साधयति— वेदेत्युपासनं स्यादित्यादिना ।
विज्ञानाधिकारादिति । उपास्तिप्रकरणादित्यर्थः । तत्र मानमाह— इति
प्राचीनेति । यथाशास्त्रमित्यनेन यत्राहं ग्रहश्चोदितस्तत्राहं ग्रहेण, अन्यत्र तं विनेति
विवक्षितम् । तुल्यत्वमेकविषयकत्वम् । अतत्प्रत्ययैरिति । ध्येयान्यगोचरैः
प्रत्ययैरित्यर्थः । एकवस्तुगोचरा विच्छेदरहिता प्रत्ययसंततिरुपासनमिति नि-
ष्कर्षः । ननु सकृत्प्रत्यय एवोपासनमस्तु, किं तदावृत्त्येत्याशङ्क्य क्रियावृत्तावे-
वोपासनशब्दः प्रसिद्धो लोके, न सकृत्क्रियायाम्, अतोऽत्र वेदेत्यनेन प्रत्यय-
क्रियावृत्तिरेव लक्षणीयेत्याशयेनाह— प्रसिद्धश्चेत्यादिना । ननु तत्रापि
सकृदुपचारक्रियैवोपासनम्; नेत्याह— यो हीति । पृथिवी पूर्वरूपमित्यादि-
वेदनमात्रात्फलासंभवादप्युपासनमेवात्र विधेयम्, उपासनस्य तु योग्यतया
वक्ष्यमाणं फलं संभवति, लोकेऽप्युपासनस्य फलवत्त्वसिद्धेरित्याशयेनाह—
स चेति । गुर्वाद्युपासक इत्यर्थः । अतोऽत्रापीति । गुर्वाद्युपासनस्य लोके
फलवत्त्वदर्शनात् अत्रापि संहिताविषयेऽपि, य एवं लोकादिदृष्ट्या संहिता
उपास्त इत्यर्थः । संधीयत इति । संबध्यत इत्यर्थः । अत्र फलकामिना क्रियमा-
णमुपासनं कामितफलाय भवति, फलाभिसंधिरहितेन तु क्रियमाणं तदेव विद्या-
साधनं भवतीति ब्रह्मविद्यासंनिध्याज्ञानबलात्कल्प्यत इति मन्तव्यम् ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यव्याख्यायां वनमालाख्यायां

श्रीक्षावल्लीयां तृतीयोऽनुवाकः ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ॥

यश्छब्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्य-
मृतात्संबभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृत-
स्य देव धारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् ।
जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् ।
ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे गो-
पाय । आवहन्ती वितन्वाना ॥ १ ॥

कुर्वाणाचीरमात्मनः । वासाँसि मम गा-
वश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह ।
लोमशां पशुभिः सह स्वाहा । आमायन्तु ब्रह्म-
चारिणः स्वाहा । विमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा
प्रमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्म-
चारिणः स्वाहा । शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥

यशो जनेऽसानि स्वाहा । श्रेयान् वस्यसोऽसा-
नि स्वाहा । तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा । स मा
भग प्रविश स्वाहा । तस्मिन्सहस्रशाखे । निभगाहं

त्वयि मृजे स्वाहा । यथापः प्रवता यन्ति । यथा
मासा अहर्जरम् । एवं मां ब्रह्मचारिणः । धातरा-
यन्तु सर्वतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि
प्र मा पद्यस्व ॥ ३ ॥

यश्छन्दसामिति मेधाकामस्य श्रीकामस्य च तत्प्राप्तिसाधनजपहो-
माबुच्येते, 'स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु' 'ततो मे श्रियमावह' इति च लि-
ङ्गदर्शनात् । यः छन्दसां वेदानाम् ऋषभ इव ऋषभः, प्राधान्यात् । विश्व-
रूपः सर्वरूपः, सर्ववाग्व्याप्तेः 'तद्यथा शङ्कुना' इति श्रुत्यन्तरात् । अत एव
ऋषभत्वमोङ्कारस्य । ओङ्कारो ह्यत्रोपास्य इति ऋषभादिशब्दैः स्तुतिन्या-
यैव ओङ्कारस्य । छन्दोभ्यः वेदेभ्यः, वेदा ह्यमृतम्, तस्मात् अमृतात्

ननु यश्छन्दसामित्यादयो मन्त्राः किमर्थमास्नायन्ते? तत्राह— मेधे-
ति । मेधाकामस्य मेधाप्राप्तिसाधनं जप उच्यते, श्रीकामस्य श्रीप्राप्तिसाधनं
होम उच्यत इति विभागः । एवं तात्पर्यवर्णने कारणमाह— स मेन्द्र इत्या-
दिना । ऋषभ इति । गवां मध्ये प्रधानत्वाद्यथा ऋषभः श्रेष्ठः, तथा
वेदानां मध्ये प्रणवः श्रेष्ठः प्राधान्यादित्यर्थः । ननु कथमोङ्कारस्य सर्वरू-
पत्वमित्याशङ्क्याह— सर्ववाग्व्याप्तेरिति । शब्दमात्रे कृत्स्नस्याभिधेयस्या-
न्तर्भावम् 'तस्य वाक्तन्तिः' इत्यादिश्रुत्युक्तं सिद्धं कृत्वा तस्य सर्वशब्दा-
त्मकत्वे प्रमाणमाह— तद्यथेति । 'तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृ-
णान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक्संतृणानि' इति श्रुत्यन्तरम् । तस्य चायमर्थः—
यथा लोके अश्वत्थपर्णानि शङ्कुशब्दवाच्येन स्वगतशलाकाविशेषेण व्याप्तानि,
तद्वदोङ्कारेण सर्वा शब्दास्तिका वाग्व्याप्तेति । अत एवेति । विश्वरूपत्वाच्च
तस्य श्रेष्ठत्वमित्यर्थः । नन्वोङ्कारस्यात्र स्तुतिरन्याद्या; नेत्याह— ओङ्कारो
ह्यत्रेति । अस्यां संहितोपनिषदोङ्कारस्य 'ओमिति ब्रह्म' इत्यत्रोपासनं
प्रसिद्धमिति हि-शब्दार्थः । ओङ्कारस्य सर्ववेदेषु प्राधान्यं कुत इत्याशङ्क्य

अधि संबभूव ; लोकदेववेदव्याहृतिभ्यः सारिष्टं जिघृक्षोः प्रजापतेस्तपस्यतः
ओंकारः सारिष्टत्वेन प्रत्यभादित्यर्थः । न हि नित्यस्य ओंकारस्य
अञ्जसैवोत्पत्तिरवकल्पते । सः एवंभूत ओंकारः इन्द्रः सर्वकामेशः पर-
मेश्वरः मा मां मेधया प्रज्ञया स्पृणोतु प्रीणयतु, बलयतु वा, प्रज्ञाबलं

तद्धेतुप्रदर्शनपरं छन्दोभ्य इति वाक्यं व्याचष्टे— वेदेभ्य इत्यादिना ।
अमृतादिति वेदविशेषणम् 'वेदा ह्यमृताः' इति श्रुत्यन्तरात्, एकवचनं च
छान्दसमित्याशयेनाह— वेदा ह्यमृतमिति । वेदानाममृतत्वं नित्यत्वम्,
तच्चावान्तरप्रलये नाशाभावरूपं विवक्षितम् । न त्वात्यन्तिकं नित्यत्वमस्ति
वेदानाम्; कल्पादौ सृष्टिश्रवणात्, महाप्रलये नाशाभ्युपगमाच्च । इदं च देव-
ताधिकरणे विस्तरेण निरूपितं तत्रैव द्रष्टव्यम् । संबभूवेत्यस्यार्थमाह—
लोकदेवेति । सारिष्टमिति । सारतममित्यर्थः । तथा च श्रुतिः— 'प्रजापति-
र्लोकानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या संप्राप्तवत्तामभ्यतपत्तस्या अभित-
प्ताया एतान्यक्षराणि संप्राप्तवन्त भूर्भुवः सुवरिति तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य
ओंकारः संप्राप्तवत्' इति । अभ्यतपत् सारजिघृक्षया पर्यालोचितवानित्यर्थः ।
त्रयो वेदास्त्रयी विद्या । यद्यप्यस्यां श्रुतौ लोकानन्तरं देवा न श्रूयन्ते, तथापि
'प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानां रसान्प्राबृहद्भि पृथिव्या वायु-
मन्तरिक्षादादित्यं दिवः स एतास्तिस्त्रो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानानां
रसान्प्राबृहत्' इत्यत्र देवा अपि श्रूयन्त इत्यभिप्रेत्य देवग्रहणमिति मन्तव्यम् ।
प्राबृहत् गृहीतवान्, सारत्वेन ज्ञातवानित्यर्थः । ननु संबभूवेति पदं जन्मपरत्वे-
नैव कुतो न व्याख्यायते? तत्राह— न हीति । नित्यस्येति । अवान्तरप्रल-
यावस्थायिन इत्यर्थः । प्रणवस्य वेदान्तर्भूतत्वेन वेदसमानयोगक्षेमश्च वेदेभ्यः
सकाशान्मुख्यं जन्म न हि संभवतीत्याशयः । परमेश्वर इत्यस्य विवरणं सर्व-
कामेश इति । ननु मेधाप्रदानेन यत्प्रीणनं तात्कालिकप्रीतिसंपादनं न तद्वि-
द्याकामस्य विवक्षितं प्रयोजनमित्यस्वरसादाह— बलयतु वेति । अत्र विद्या-
कामस्यापेक्षां दर्शयति— प्रज्ञाबलं हीति । प्रज्ञात्र मेधाशब्दार्थः । सा च

हि प्रार्थ्यते । अमृतस्य अमृतत्वहेतुभूतस्य ब्रह्मज्ञानस्य, तदधिकारात् ; हे देव, धारणः धारयिता भूयासं भवेयम् । किं च, शरीरं मे मम विचर्षणं विचक्षणं योग्यमित्येतत्, भूयादिति पुरुषविपरिणामः । जिह्वा मे मधुमत्तमा मधुमती, अतिशयेन मधुरभाषिणीत्यर्थः । कर्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां भूरि बहु विश्रुवं व्यश्रवम्, श्रोता भूयासमित्यर्थः । आत्मज्ञानयोग्यः कार्यकरणसंघातोऽस्त्विति वाक्यार्थः । मेधा च तदर्थमेव हि प्रार्थ्यते । ब्रह्मणः परमात्मनः कोशः असि, असेरिव उपलब्ध्यधि-

ग्रन्थतदर्थधारणशक्तिः, सैव बलम् । प्रज्ञाबलस्य च 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः' इति श्रुतिसिद्धं विद्यासाधनत्वं द्योतयितुं हि-शब्दः । तदधिकारादिति । अमृतशब्दमुख्यार्थस्य ब्रह्मणो धारणासंभवादमृतशब्देन मुख्यार्थादन्यदेव किञ्चिल्लक्षणीयम् ; तच्चामृतशब्दितब्रह्मप्राप्तिसाधनं ब्रह्मज्ञानमेव वक्तव्यम्, तत्साधनप्रज्ञाप्राप्त्यर्थेन तस्यैव बुद्धिस्थित्वादित्यर्थः । पुरुषविपरिणाम इति । उत्तमपुरुषत्वेन पूर्वत्र प्रयुक्तस्य भूयासमित्यस्य भूयादिति प्रथमपुरुषत्वेनात्र व्यत्यासः कर्तव्य इत्यर्थः । मधुरभाषिणीति । भूयादित्यनुषङ्गः । ननु चक्षुरादेरपि ज्ञानं प्रत्यानुकूल्यं कुतो न प्रार्थ्यते ? प्रार्थ्यत एवेत्याशयेन शरीरं मे विचर्षणमित्यादेर्विवक्षितमर्थमाह— आत्मज्ञानेति । कार्यं स्थूलशरीरम्, करणानि चक्षुरादीनि, तेषां संघातः समुदाय इत्यर्थः । ननु संघातनिष्ठा योग्यता चेदात्मज्ञानाय प्रार्थ्यते, किमर्थं तर्हि मेधा प्रार्थ्यते ? तत्राह— मेधा चेति । रोगादिप्रतिबन्धरहितस्य जितेन्द्रियस्यापि मेधां विनात्मज्ञानासंभवात्सापि प्राधान्येनात्मज्ञानार्थमेव प्रार्थ्यत इत्यर्थः । आत्मज्ञानं प्रति प्रज्ञायाः प्रकृष्टसाधनत्वद्योतनार्थो हि-शब्दः । अत्राचेतनस्याप्योकारस्य ब्रह्माभेदेन प्रार्थितदाने सामर्थ्यमवगन्तव्यम् । ननु कथं तस्य ब्रह्माभेदः ? तत्प्रतीकत्वादिति ब्रूमः । कथं तस्य तत्प्रतीकत्वम् ? तत्राह— ब्रह्मणः परमात्मन इति । नन्वसि प्रति प्रसिद्धकोशस्येव ब्रह्म प्रति प्रणवस्य स्वसिन्नन्तर्भावयितृत्वरक्षकत्वादेरभावात् मुख्यं कोशत्वमस्ति ; तत्राह— उपलब्धीति ।

ष्ठानत्वात् ; त्वं हि ब्रह्मणः प्रतीकम् ; त्वयि ब्रह्मोपलभ्यते । मेधया लौ-
किकप्रज्ञया पिहितः आच्छादितः स त्वं सामान्यप्रज्ञैरविदिततत्त्व इत्य-
र्थः । श्रुतं श्रवणपूर्वकमात्मज्ञानादिकं विज्ञानं मे गोपाय रक्ष तत्प्रा-
प्त्यविस्मरणादिना । जपार्था एते मन्त्रा मेधाकामस्य । होमार्थास्त्वधुना
श्रीकामस्य मन्त्रा उच्यन्ते— आवहन्ती आनयन्ती ; वितन्वाना विस्ता-
रयन्ती, तनोतेस्तत्कर्मत्वात् ; कुर्वाणा निर्वर्तयन्ती, अचीरम् अचिरं
क्षिप्रमेव ; चिरं वा कुर्वाणा आत्मनः मम ; किमित्याह— वासांसि

यथासिः कोशे उपलभ्यते तथा ओंकारे ब्रह्मोपलभ्यते ; ततश्चोपलब्धिस्थानत्व-
साम्यात्कोशशब्दो गौण ओंकार इत्यर्थः । तदेव साम्यं विवृणोति—त्वं हीति ।
तस्य ब्रह्मप्रतीकत्वे श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थो हि-शब्दः । प्रतीकमिति । दृष्ट्या-
लम्बनमित्यर्थः । ब्रह्मदृष्टिफलमाह— त्वयीति । उपलब्धिः साक्षात्कारः ।
ननु यद्योंकारः प्रार्थितफलदाने समर्थस्तर्हि किमिति स सर्वैर्नोपास्यत इति
शङ्कावारणार्थं मेधया पिहित इति वाक्यम् । तद्व्याचष्टे— मेधयेत्यादिना ।
ननु शास्त्राजनिता प्रज्ञा लौकिकप्रज्ञा, तस्याः कथं पीठादेरिव पिधायकत्वमि-
त्याशङ्क्यात्र विवक्षितं पिधानं कथयति— स त्वमिति । उक्तलौकिकप्रज्ञामा-
त्रयुक्ताः सामान्यप्रज्ञाः ; स त्वं सामान्यप्रज्ञैरविदितमहिमासि ; तस्मात्त्वं न
सर्वैरुपास्यत इत्यर्थः । श्रवणपूर्वकमात्मज्ञानादिलक्षणं विज्ञानं श्रुतम्, तत्प्रा-
प्त्यविस्मरणादिना गोपायेति योजना । प्रथमादिपदेन मननजनितं ज्ञानं संगृ-
ह्यते । द्वितीयादिपदेन रागादिलक्षणप्रतिबन्धनिवृत्तिः संगृह्यते । तदुक्तं वार्त्ति-
के— ‘रागद्वेषादिहेतुभ्यः श्रुतं गोपाय मे प्रभो’ इति । तत्कर्मत्वादिति ।
तनोतेर्धातोस्तदर्थकत्वादित्यर्थः । ममेति । ममान्नपानादिकं सर्वमानयन्ती सर्व-
दा संपादयन्ती तथा संपादितं सर्वं विस्तारयन्ती वर्धयन्ती वर्धितं सर्वं
चिरं दीर्घकालं कुर्वाणा वर्तयन्ती, यथा विनष्टं न भवति तथा कुर्वतीति
यावत् । अचिरमिति च्छेदः संभावनामात्रेण । दैर्घ्यं छान्दसम् । किमि-
त्याहेति । किमावहन्तीत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः । अत्रावहन्तीत्यादिपदत्रयं श्रियो

वस्त्राणि, मम, गावश्च गाथेति यावत्; अन्नपाने च सर्वदा; एवमादीनि कुर्वाणा श्रीर्या, ताम्, ततः मेधानिर्वर्तनात्परम्, आवह आनय; अमेधसो हि श्रीरनर्थायैवेति । किंविशिष्टां च? लोमशाम् अजाव्यादियुक्ताम् अन्यैश्च पशुभिः सह युक्ताम् आवहेति । अधिकारादोंकार एव संबोध्यते । स्वाहाकारो होमार्थमन्त्रान्तज्ञापनार्थः । आ मा यन्तु । आयन्तु मामिति व्यवहितेन संबन्धः, ब्रह्मचारिणः । यशः यशस्वी जने जनेषु असानि भवानि । श्रेयान् प्रशस्यतरः, वस्यसः वसीयसः वसुमत्तराद्वा; तेषु मध्ये श्रेयानसानीत्यर्थः । किं च, तं ब्रह्मणः

विशेषणम् । नन्वावहन्तीत्यादिपदत्रयस्य प्रथमान्तस्य, द्वितीयान्तस्य श्रीपदस्य च कथं विशेषणविशेष्यभावेनान्वय इत्याशङ्क्याध्याहारेण योजयति— श्रीर्या तामिति । तामावहेत्युत्तरेणान्वयः । ततो मे श्रियमित्यत्र तत इत्यस्य व्याख्या मेधानिर्वर्तनात्परमिति । ननु मेधानिष्पत्त्यनन्तरमेव किमिति श्रीः प्रार्थ्यते? तत्राह— अमेधसो हीति । प्रज्ञाहीनस्यापात्रव्ययादिना धनादिकमनर्थायैवेत्येतत्प्रसिद्धम्; अतो मेधानन्तरमेव श्रीः प्रार्थ्यत इत्यर्थः । किंविशिष्टां चेति । पुनश्च किंविशिष्टामित्यर्थः । अजादीनां लोमशत्वात्तद्रूपा श्रीर्लोमशेति भावः । श्रियमावहेति कः संबोध्यते? तत्राह— अधिकारादिति । संनिधानादित्यर्थः । ओंकारस्य प्रार्थितश्रीप्रदाने योग्यतासूचनार्थो हि-शब्दः । मेधाविनः श्रीयुक्तस्य विद्याप्रदानाय शिष्यप्राप्तिप्रार्थनामन्त्र आ मा यन्त्विति । तं व्याचष्टे— आयन्तु मामिति । स्वस्याचार्यत्वप्रयुक्तकीर्तिप्रार्थनामन्त्रो यशो जन इति । तं व्याचष्टे— यशस्वीति । ‘वस निवासे’ ‘वस आच्छादने’ इति धातुद्वयादुप्रत्ययः शीलार्थः । वेश्मसु वसनशीलः पराच्छादनशीलो वा वसुः, अतिशयेन वसुर्वसीयान्, तस्माद्वसीयसः । ईलोपश्लान्दसः । यद्वा धनवाचिना वसुशब्देन वसुमाल्लक्ष्यते; तथा च अतिशयेन वसुमान्वसुमत्तरः, तस्मादित्यर्थ इत्याशयेनाह— वसुमत्तराद्देति । तेष्विति । वसीयःसु वसुमत्तरेषु वेत्यर्थः । विद्यातत्साधनप्रार्थनानन्तरं विद्याफलप्रार्थनां दर्शयति— किं चेति । नन्वत्र विदुषो ब्रह्मरूपे

कोशभूतं त्वा त्वां हे भग भगवन् पूजावन्, प्रविशानि । प्रविश्य चान-
न्यस्त्वदात्मैव भवानीत्यर्थः । सः त्वमपि मा मां भग, प्रविश ; आवयोरेक-
त्वमेवास्तु । तस्मिन् त्वयि सहस्रशाखे बहुभेदे, निमृजे शोधयामि अहं पा-
पकृत्याम् । यथा आपः प्रवता प्रवणवता निम्नवता देशेन यन्ति गच्छन्ति,
यथा च मासाः अहर्जरम्, संवत्सरोऽहर्जरः, अहोभिः परिवर्तमानो लो-
काञ्जरयतीति ; अहानि वा अस्मिन् जीर्यन्ति अन्तर्भवन्तीत्यहर्जरः ; तं
यथा मासाः यन्ति, एवं मां ब्रह्मचारिणः हे धातः सर्वस्य विधातः,
माम् आयन्तु आगच्छन्तु सर्वतः सर्वदिग्भ्यः । प्रतिवेशः श्रमापनयन-
स्थानमासन्नं गृहमित्यर्थः । एवं त्वं प्रतिवेश इव त्वच्छीलानां सर्व-
पापदुःखापनयनस्थानमसि । अतो मां प्रति प्रभाहि प्रकाशयात्मानम्,
प्र मा पद्यस्व प्रपद्यस्व च माम् । रसविद्धमिव लोहं त्वन्मयं त्वदा-
त्मानं कुर्वित्यर्थः । श्रीकामोऽस्मिन्विद्याप्रकरणे अभिधीयमानो धनार्थः ;

प्रणवे मुख्यप्रवेशासंभवादहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानमेव तस्य तस्मिन्प्रवेशत्वेन विव-
क्षणीयम् । तस्य चामृतस्य देव धारणो भूयासमित्यनेनैव प्रार्थितत्वात्पुनरुक्तिः
स्यादित्याशङ्क्य तात्पर्यमाह— प्रविश्य चेति । वाक्यद्वयस्य विवक्षितमर्थं
संक्षिप्याह— आवयोरिति । भेदहेतुमज्ञानं नाशयेत्यर्थः ; तयोरेकत्वस्य स्वतः
सिद्धत्वादिति मन्तव्यम् । बहुभेद इति । शिवविष्णवाद्यनेकमूर्त्युपेते त्वयि
पापं नाशयामि, त्वन्मूर्तिभजनेन पापं नाशयामीति यावत् । यदुक्तं ब्रह्म-
चारिणो मामायन्त्विति, तदेव दृष्टान्तेन प्रपद्यति— यथेति । अतो
मामिति । त्वन्निष्ठायाः संसारश्रमापनयनस्थानत्वात्तदपनयाय मां प्रति
स्वात्मानं तत्त्वतः प्रकाशयेत्यर्थः । आदरसूचनार्थमुक्तज्ञानं पुनः प्रार्थयित्वा
मुक्तिमपि तदर्थमेव पुनः प्रार्थयते— प्रपद्यस्व चेति । रसविद्धो लोहो रस-
मयो भवति, तद्वन्मां त्वन्मयं कुर्वित्यर्थः । विद्यासंनिधौ श्रुतस्य श्रीकामस्य
प्रणाख्या विद्यायामुपयोगं दर्शयति— श्रीकामोऽस्मिन्नित्यादिना । विद्या

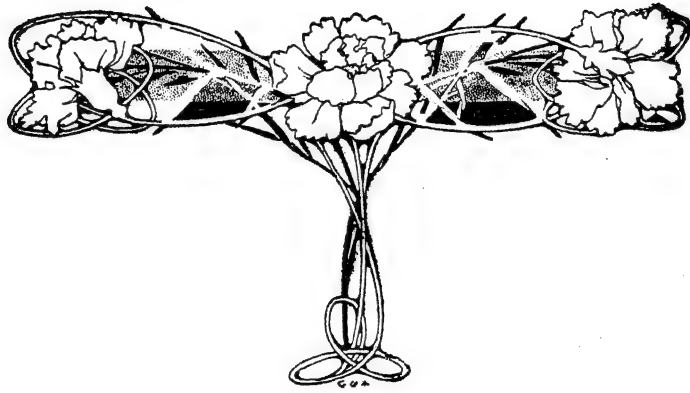
धनं च कर्मार्थम्; कर्म च उपात्तदुरितक्षयार्थम्; तत्क्षये हि विद्या प्रकाशते । तथा च स्मृतिः— ‘ज्ञानमुत्पद्यते पुंसः क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि’ इति ॥

इति चतुर्थानुवाकभाष्यम् ॥

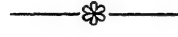
प्रकाशत इति । प्रकाशतेऽभिव्यज्यते, उत्पद्यत इति यावत् । यथा आदर्शतले निर्मले प्रतिबिम्बं स्फुटं पश्यति, तथा पापक्षयेण निर्मलादर्शतलतुल्येऽन्तःकरणे ब्रह्मात्मानं पश्यतीति स्मृतेरुत्तरार्थः ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यव्याख्यायां वनमालाख्यायां

शीक्षावलीयां चतुर्थोऽनुवाकः ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ॥

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्त्रो व्याहृतयः ।
तासामु ह स्मैतां चतुर्थीम् । माहाचमस्यः प्रवेद-
यते । मह इति । तद्ब्रह्म । स आत्मा । अङ्गान्यन्या
देवताः । भूरिति वा अयं लोकः । भुव इत्यन्त-
रिक्षम् । सुवरित्यसौ लोकः ॥ १ ॥

मह इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका
महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः ।
सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा
वाव सर्वाणि ज्योतींषि महीयन्ते । भूरिति
वा ऋचः । भुव इति सामानि । सुवरिति य-
जूंषि ॥ २ ॥

मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा मही-
यन्ते । भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः । सुव-
रिति व्यानः । मह इत्यन्नम् । अन्नेन वाव सर्वे
प्राणा महीयन्ते । ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा । च-

तस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । ता यो वेद । स वेद
ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति ॥ ३ ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

संहिताविषयमुपासनमुक्तम् । तदनु मेधाकामस्य श्रीकामस्य चानुक्रान्ता मन्त्राः । ते च पारम्पर्येण विद्योपयोगार्था एव । अनन्तरं व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणः अन्तरुपासनं स्वाराज्यफलं प्रस्तूयते । भूर्भुवः सुवरितीत्युक्तोपप्रदर्शनार्थः । एतास्तिस्त्र इति प्रदर्शितानां परामर्शार्थः । परामृष्टाः स्मर्यन्ते वै इत्यनेन । तिस्र एताः प्रसिद्धा व्याहृतयः स्मर्यन्ते तावत् । तासाम् इयं चतुर्थी व्याहृतिर्मह इति ; तामेतां चतुर्थीं महाचमसस्यापत्यं

वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरानुवाकद्वयतात्पर्यमाह— संहिताविषयमित्यादिना । संहितोपासनं फलाभिसंधिं विनानुष्ठितं चित्तशुद्धिद्वारा विद्योपयोगार्थमिति सूचयति— ते चेति । च-शब्दोऽप्यर्थः । संहितोपासनवत्तेऽपीत्यर्थः । अन्तरिति । व्याहृतीनां श्रद्धागृहीतत्वात्तत्परित्यागेनोपदिश्यमानं ब्रह्म न बुद्धिमारोहति । अतो व्याहृतिशरीरस्य ब्रह्मणो हृदयान्तरुपासनमुपदिश्यत इत्यर्थः । तात्पर्यमुक्त्वाक्षरव्याख्यानाय प्रतीकमादत्ते— भूर्भुवः सुवरिति । इतीत्युक्तेति । भूर्भुवःसुवरिति वाक्येनोक्तानां व्याहृतीनां पाठक्रमलब्धक्रमानुवादार्थः श्रुतावितिशब्द इत्यर्थः । प्रदर्शितानामिति । प्रदर्शितक्रमोपेतानां व्याहृतीनां स्वरूपानुवादार्थ एतास्तिस्त्रो व्याहृतय इति शब्द इत्यर्थः । ननु क्रमतः स्वरूपतश्च ताः किमर्थं परामृश्यन्ते ? तत्राह— परामृष्टा इति । स्मृतिं विवृणोति— तिस्र एता इति । स्मर्यन्ते तावदिति । तावच्छब्दः प्राथम्यार्थः । कर्मकाण्डे कर्माङ्गत्वेन प्रसिद्धव्याहृतयः इह प्रथमं स्मर्यन्ते वै-शब्देन तासु क्रमेणोपासनविधानार्थमित्यर्थः । सोमपानार्थं मह्यं चमसो यस्य स महाचमस इति वेदभाष्यकाराः । अपत्यमिति । गोत्रापत्यमित्यर्थः । तथा च वास्तिके दर्शितम्— ‘महाचमसगोत्रत्वाद्गोत्रार्थस्तद्धितो भवेत्’ इति । प्रवेदयत इति

माहाचमस्यः प्रवेदयते, उ ह स्म इत्येतेषां वृत्तानुकथनार्थत्वात् विदितवान् ददर्शेत्यर्थः । माहाचमस्यग्रहणमार्षानुस्मरणार्थम् । ऋष्यनुस्मरणमप्युपासनाङ्गमिति गम्यते, इहोपदेशात् । येयं माहाचमस्येन दृष्टा व्याहृतिः मह इति, तत् ब्रह्म । महद्भि किल ब्रह्म ; महती च व्याहृतिः । किं पुनस्तत् ? स आत्मा, आप्नोतेर्व्याप्तिकर्मणः आत्मा ; इतराश्च व्याहृतयो लोका देवा वेदाः प्राणाश्च मह इत्यनेन व्याहृत्यात्मना आदित्यच-

लटो भूतार्थपरत्वेन व्याख्याने हेतुमाह— उ ह स्म इत्येतेषामिति । ऋषे-
श्चतुर्थव्याहृतिविषयकं वेदनं योगप्रभावजनितं प्रत्यक्षमेवेति मत्वाह— ददर्शेत्यर्थ इति । आर्षेति । ऋषिसंबन्धनुस्मरणमार्षम्, तस्यानुस्मरणस्य कर्तव्यताद्योतनार्थमित्यर्थः । ननु तस्योपासनाङ्गत्वे सति कर्तव्यता सिध्यति, तदेव कुत इति ; तत्राह— ऋष्यनुस्मरणमपीति । इहोपदेशादिति । उपासन-
प्रकरणे ऋषेः संकीर्तनादित्यर्थः । उत्तरत्रोपदेक्ष्यमाणाया गतेरपि चिन्तनमुपासनाङ्गत्वेन कर्तव्यमिहोपदेशाविशेषादित्यपेक्ष्यः । तद्ब्रह्मेति । तच्चतुर्थव्याहृतिस्वरूपं ब्रह्मेति चिन्तयेदित्यर्थः । इतरव्याहृतित्यागेन चतुर्थव्याहृतिस्वरूपे ब्रह्मदृष्टिविधाने नियामकमाह— महद्भि किल ब्रह्म महती च व्याहृतिरिति । महत्त्वं व्यापकत्वम्, तच्च ब्रह्मणः श्रुतिषु प्रसिद्धमिति द्योतनार्थो हि किलेति निपातौ । चतुर्थव्याहृतेरितरव्याहृत्यपेक्षया व्यापकत्वं वक्ष्यति । तथा च व्यापकत्वसाम्येन चतुर्थव्याहृतिस्वरूपे ब्रह्मदृष्टिविधिरिति भावः । चतुर्थव्याहृतेर्व्यापकत्वं निरूपयितुं पृच्छति— किं पुनस्तदिति । मह इति व्याहृतिस्वरूपं ब्रह्मेत्युक्तम्, तद्व्याहृतिस्वरूपं पुनरपि किं कीदृशमित्यक्षरार्थः । अत्रोत्तरं स आत्मेति श्रुतिः । विधेयापेक्षया पुंलिङ्गनिर्देशः, स चतुर्थव्याहृतिस्वरूपमात्मा इतरव्याहृत्यपेक्षया व्यापकमित्यर्थः । ननु चेतने रूढस्यात्मशब्दस्य कथं व्यापकत्वमर्थः ? योगेनेत्याह— आप्नोतेरिति । व्याप्तिः कर्म क्रिया अर्थो यस्य ; ततश्च व्याप्तिवाचकादाप्नोतेः सकाशाभिष्पन्नोऽयमात्मशब्दो व्यापकत्वबोधक इत्यर्थः । मह इति व्याहृतेरात्मश्रुत्युक्तमितरव्याहृत्यपेक्षया व्यापकत्वमुपपादयति— इतराश्चेत्यादिना यतोऽत

ब्रह्मान्नभूतेन व्याप्यन्ते यतः, अतः अङ्गानि अवयवाः अन्या देवताः ।
ताग्रहणमुपलक्षणार्थं लोकादीनाम् । मह इत्येतस्य व्याहृत्यात्मनो

न्तेन । च-शब्दोऽवधारणे । नन्वितरव्याहृतयो मह इत्यनेन व्या-
हृत इत्युक्तम्, इतरव्याहृतिषु मह इत्यस्याक्षरानुवृत्तेरदर्शनादित्याश-
नाह— आदित्यचन्द्रब्रह्मान्नभूतेनेति । मह इति व्याहृत्यात्मन आ-
दिभूतत्वमित्थं श्रूयते— ‘मह इत्यादित्यः, मह इति चन्द्रमाः, मह
ब्रह्म, मह इत्यग्नम्’ इति । मह इति ब्रह्मेत्यत्र ब्रह्मोकार इति
प्रति । नन्वादित्यादीनां लोकादिवेव व्याप्तिः, न व्याहृतिषु, अनुपल-
त्तुः; ततश्च कथमादित्यचन्द्रब्रह्मान्नभूतेन मह इत्यनेन इतरा व्याहृतयो
प्यन्त इत्याशङ्क्य तासामादित्यादिव्याप्यतासिद्धयर्थं लोकाद्यात्मकतामाह—
‘का देवा वेदाः प्राणाश्चेति । इतरव्याहृतयो लोकदेववेदप्राणात्मिका इत्य-
र्थः । तासामित्थं लोकाद्यात्मकत्वं श्रूयते— ‘भूरिति वा अयं लोकः,
इत्यन्तरिक्षम्, सुवरित्यसौ लोकः; भूरिति वा अग्निः, भुव इति वायुः,
रित्यादित्यः; भूरिति वा ऋचः, भुव इति सामानि, सुवरिति यजूंषि;
रिति वै प्राणः, भुव इत्यपानः, सुवरिति व्यानः’ इति । अत्र पृथिव्यन्तरि-
लोकानामादित्यव्याप्यता प्रसिद्धा, अग्निवाय्वादित्यदेवतानां चन्द्रव्याप्यता
सिद्धैव, चन्द्रसूर्ययोः स्वदीप्त्या सर्वलोकव्यापकत्वात्; वागात्मकानां वेदाना-
मारव्याप्यता ‘तद्यथा शङ्कुना’ इत्यादिश्रुतिसिद्धा, प्राणानामन्नरसद्वारान्न-
प्यता प्रसिद्धा; तथा च लोकदेववेदप्राणात्मिका इतरव्याहृतयो यत आदि-
न्द्रब्रह्मान्नभूतेन मह इत्यनेन व्याहृत्यात्मना व्याप्यन्ते, अतो मह इति व्या-
हृतेतरापेक्षया व्यापकत्वमित्यर्थः । इत्थं स आत्मेति वाक्यं व्या-
ख्य अनन्तरवाक्यमादत्ते— अङ्गानीति । नन्वन्या व्याहृतयो यथा
रूपत्वेन श्रुतास्तथा लोकारूपत्वेनापि श्रुताः; ततश्च कथमग्न्या-
वतारूपाणामेव तासामङ्गत्ववचनम्? तत्राह— देवताग्रहणमिति ।
पदमजहलक्षण्या लोकादीनामपि ज्ञापनार्थम्; अतो नोक्तदोष इत्य-
। लोकाद्युपलक्षणे कृते सति फलितम् ‘अङ्गान्यन्या देवताः’ इति

देवा लोकादयश्च सर्वे अवयवभूताः यत आदित्यादिभिर्लोका-
दयो महीयन्त इति । आत्मना ह्यङ्गानि महीयन्ते । महानं वृद्धिः

वाक्यार्थं दर्शयति— मह इत्येतस्येत्यादिना इतीत्यन्तेन । अत्रेति-
शब्दोऽत इत्यर्थे, यत इत्युपक्रमात्; तथा च यत आदित्यादिभिर्लो-
कादयो महीयन्ते अतः सर्वे देवा लोकादयश्च मह इत्येतस्य व्या-
हृत्यात्मनोऽवयवभूता इति योजना । अत्र दृष्टान्तमाह— आत्मना हीति ।
प्रसिद्धशरीरस्य मध्यभागोऽत्रात्मशब्दार्थः । तेन हस्तपादाद्यङ्गानि महीयन्ते ।
शरीरमध्यभागगतान्नादिना अङ्गानां वृद्धिः प्रसिद्धेति हि-शब्दार्थः । अयं भा-
वः—यथा देवदत्तस्य मध्यमभागं प्रति पादादीन्यङ्गानि मध्यमभागाधीनवृद्धि-
भाक्त्वात्, मध्यमभागश्चाङ्गी तद्वृद्धिहेतुत्वात्, तथा लोकाद्यात्मिका इतरव्या-
हृतयः पादादिरूपाङ्गाणि, आदित्याद्यात्मकं चतुर्थव्याहृतिस्वरूपमङ्गीति कल्प्यते;
मह इत्याद्याद्यात्मनेतरवृद्धिहेतुत्वेन वृद्धिहेतुत्वसाम्यात्, इतरव्याहृतीनां
च लोकाद्यात्मना तदधीनवृद्धिभाक्त्वेन प्रसिद्धाङ्गवृद्धिभाक्त्वसाम्यात्; त-
त्रापि प्रथमा व्याहृतिः पादौ, द्वितीया बाहू, तृतीया शिर इति विभागः; तथा
च व्याहृतिचतुष्टयं मिलित्वा शरीरं संपद्यते; तस्मिन्व्याहृतिमये शरीरे यद-
ङ्गित्वेन कल्पितं चतुर्थव्याहृतिस्वरूपं तत्र तद्ब्रह्मेति वाक्येन ब्रह्मदृष्टिर्विहिता;
तथा च वक्ष्यति— मह इत्यङ्गिनि ब्रह्मणीति । आदित्यादीनां च लोकादि-
वृद्धिहेतुत्वमित्थं श्रूयते— ‘आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते, चन्द्र-
मसा वाव सर्वाणि ज्योतींषि महीयन्ते, ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा मही-
यन्ते, अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते’ इति । अयमर्थः— लोकास्तावदा-
दित्येन प्रकाशिताः सन्तः प्राणिनां व्यवहार्यत्वलक्षणां वृद्धिं प्राप्नुवन्ति; अग्नि-
वाय्वादित्यदेवतारूपाणि ज्योतींषि चन्द्रमसा वर्धन्त इत्येतत् ‘प्रथमां पिबते
वद्भिः’ इत्यादिशास्त्रसिद्धम्, चन्द्रकलापानेन तेषां वृद्धेरावश्यकत्वात्; ब्रह्मणा
प्रणवेन सर्वे वेदा वर्धन्ते वेदवृद्धेः प्रणवपूर्वकाध्ययनाधीनत्वात्, तथा च
वक्ष्यति ‘ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह’ इति; अन्नेन प्राणा वर्धन्त इत्येतत्प्र-
सिद्धम्, श्रुतिश्चात्र भवति ‘शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नात्’ इति । भूरिति वा अयं

उपचयः । महीयन्ते वर्धन्त इत्यर्थः । अयं लोकः अग्निः ऋग्वेदः प्राण इति प्रथमा व्याहृतिः भूरिति ; एवमुत्तरा एकैकशचतुर्धा भवन्ति । मह इति ब्रह्म ब्रह्मेत्योङ्कारः, शब्दाधिकारे अन्यस्यासंभवात् । उक्तार्थमन्यत् । ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्थेति । ता वै एताः भूर्भुवःसुवर्मह इति चतस्रः एकैकशः चतुर्धा चतुःप्रकाराः । धा-शब्दः प्रकारवचनः । चतस्रश्चतस्रः सत्यः चतुर्धा भवन्तीत्यर्थः । तासां यथाक्लृप्तानां पुनरुपदेशस्तथैवोपासननियमार्थः । ताः यथोक्ता व्याहृतीः यः वेद, स वेद विजानाति । किम् ? ब्रह्म । ननु, 'तद्ब्रह्म स आत्मा' इति ज्ञाते ब्रह्म-

लोक इत्यादावैकैका व्याहृतिश्चतुःप्रकारा ज्ञातव्येति तात्पर्यमाह— अयं लोक इत्यादिना । भूरिति । चतुर्धा भवतीति शेषः । एवमुत्तरा इति । अन्तरिक्षं वायुः सामान्यपान इति द्वितीया व्याहृतिर्भुव इति, सुवलोक आदित्यो यजूंषि व्यान इति तृतीया व्याहृतिः सुवरिति, आदित्यश्चन्द्रमा ओङ्कारोऽन्नमिति चतुर्थी व्याहृतिर्मह इति ; एवमेता उत्तरा व्याहृतयः प्रत्येकं चतुर्धा भवन्तीत्यर्थः । मह इति ब्रह्मेत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थपरत्वं वारयति— ब्रह्मेत्योङ्कार इति । भूरिति वा ऋच इत्यादिना वेदावयवभूतशब्दसंनिधाने मुख्यार्थग्रहणायोगात्, चतुर्थ्यव्याहृतौ पूर्वमेव मुख्यब्रह्मदृष्टेरुक्तत्वेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । धा-शब्दस्य प्रकारवचनत्वे सति चतस्रश्चतुर्थेति वाक्यस्य फलितमर्थं क्रियाध्याहारपूर्वकं दर्शयति— चतस्रश्चतस्रः सत्य इति । स्वरूपेण चतस्रो व्याहृतयो द्रष्टव्यलोकादिभेदेन प्रत्येकं चतस्रः सत्य इत्यर्थः । ननु व्याहृतिषु प्रत्येकं पदार्थचतुष्टयदृष्टिवाक्येभ्य एव तासां प्रत्येकं चतुर्धात्वक्लृप्ति-सिद्धेः चतस्रश्चतुर्थेति वाक्यं पुनरुक्तमिति ; नेत्याह— तासां यथाक्लृप्तानामिति । भूरिति वा अयं लोक इत्यादिवचनानां व्याहृतिस्तुतिपरत्वशङ्कानिरासेन तथैवोपासनकर्तव्यतावश्यकत्वद्योतनार्थ इत्यर्थः । चतस्रश्चतस्रो व्याहृतय इति वाक्यं तु निरूपितानां तासामुपसंहारार्थमिति भावः । ज्ञातस्य ब्रह्मणः पुनर्ज्ञानोपदेशे पौनरुक्त्यं स्यादिति शङ्कते— नन्विति । तद्ब्रह्मेति वाक्ये

णि, न वक्तव्यमविज्ञातवत् 'स वेद ब्रह्म' इति; न; तद्विशेष-
विवक्षुत्वाददोषः । सत्यं विज्ञातं चतुर्थव्याहृत्यात्म ब्रह्मेति; न तु तद्वि-
शेषो हृदयान्तरुपलभ्यत्वमनोमयत्वादिः शान्तिसमृद्धमित्येवमन्तो विशेष-
णविशेष्यरूपो धर्मपूगो विज्ञायत इति; तद्विवक्षु हि शास्त्रमविज्ञातमिव
ब्रह्म मत्वा 'स वेद ब्रह्म' इत्याह । अतो न दोषः । यो हि वक्ष्यमाणेन
धर्मपूगेण विशिष्टं ब्रह्म वेद, स वेद ब्रह्म इत्यभिप्रायः । अतो वक्ष्यमा-

ब्रह्ममात्रमवगतं न तु तदुपजातम्, 'स वेद ब्रह्म' इति वाक्ये तु वक्ष्य-
माणगुणविशिष्टत्वेन ज्ञातव्यत्वमुपदिश्यते । तथा च वक्ष्यमाणगुणविशिष्टत्वेन
पूर्वमज्ञातत्वात् पौनरुक्त्यमिति परिहरति— नेति । न च वक्ष्यमाणगुणाना-
मपि वक्ष्यमाणानुवाकेनैवावगन्तुं शक्यत्वादिकं वचनं व्यर्थमेव स्यादिति वा-
च्यम्; एतदनुवाकावगते चतुर्थव्याहृत्यात्मके ब्रह्मणि वक्ष्यमाणगुणवत्त्वावगम-
स्यैतद्वचनाधीनत्वेन वैयर्थ्याप्रसक्तेरिति भावः । संग्रहं विवृणोति— सत्य-
मित्यादिना । न तु तद्विशेषो विज्ञायत इति संबन्धः । तस्य ब्रह्मणो विशेष-
मेव विवृणोति— हृदयान्तरित्यादिना । योऽयमुत्तरानुवाकोपक्रमे दर्शितो
हृदयान्तरुपलभ्यमानत्वमनोमयत्वादिर्हिरण्यमयत्वान्तो गुणपूगः यच्च तदुपसंहारे
प्रदर्शित आकाशशरीरत्वाविशान्तिसमृद्धमित्येवमन्तो धर्मपूगः, स न ज्ञायत
इत्यर्थः । विशेषणविशेष्यरूप इत्यत्र विशेष्यपक्षमविवक्षितार्थम्; अत एव
धर्मपूगस्य विशेषणत्वमात्रमेव वक्ष्यति— धर्मपूगेण विशिष्टं ब्रह्मेति । यद्वा
अत्र विशेषणानां पाठक्रमानुसारेण क्रमविशिष्टतया चिन्तनमभिप्रेत्य विशेषण-
विशेष्यरूपत्वमुक्तम्; तच्च पूर्वापरीभूतत्वरूपम् । अत एव 'इति प्राचीनयोग्य'
इत्यत्र इतिशब्देन प्रकारवाचिना क्रमविशिष्टतयैव गुणानामुपासनं प्रतीयत इति
बोध्यम् । ननु तद्वद्वा स आत्मेत्यत्रास्तु तद्विशेषाज्ञानम्; ततः किम्! तत्राह
—तद्विवक्षिवति । एवं पौनरुक्त्यदोषं परिहृत्य स वेद ब्रह्मेति वाक्य-
स्यार्थं कथयति— यो हीति । ननु लोकादिदृष्टिपरिगृहीतव्याहृतिशरीरब्रह्मो-
पासनविधायकस्यास्यानुवाकस्य वक्ष्यमाणेनानुवाकेनैकवाक्यतां विना कथं तत्त्व-
गुणानामत्रान्वय इत्याशङ्क्य वक्ष्यमाणगुणाकर्षकात्स वेद ब्रह्मेति वाक्या-

णानुवाकेनैकवाक्यता अस्य, उभयोर्ह्यनुवाकयोरेकमुपासनम् । लिङ्गाच्च ।
 'भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति' इत्यादिकं लिङ्गमुपासनैकत्वे । विधायकाभा-
 वाच्च । न हि वेद उपासीतेति वा विधायकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । व्या-
 हृत्यनुवाके 'ता यो वेद' इति तु वक्ष्यमाणार्थत्वान्नोपासनाभेदकः ।
 वक्ष्यमाणार्थत्वं च तद्विशेषविवक्षुत्वादित्यादिनोक्तम् । सर्वे देवाः अस्मै
 एवं विदुषे अङ्गभूताः आवहन्ति आनयन्ति बलिम्, स्वराज्यप्राप्तौ सत्या-
 मित्यर्थः ॥

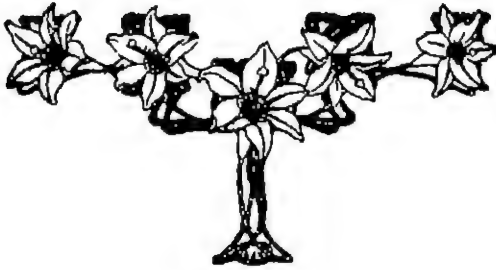
इति पञ्चमानुवाकभाष्यम् ॥

देवानयोरेकवाक्यत्वं कल्प्यत इत्याशयेनाह— अतो वक्ष्यमाणेति । नन्वनुवा-
 कद्वये उपासनैक्यं विना कथमेकवाक्यत्वम्, अर्थैक्यनिबन्धनत्वादेकवाक्य-
 ताया इत्याशङ्क्य, तदपि वक्ष्यमाणगुणाकर्षकवाक्यबलादेव कल्प्यत इत्या-
 शयेनाह— उभयोरिति । लिङ्गाच्चोपासनमेकमेवेत्युक्तमेव विवृणोति—
 भूरित्यग्नौविति । व्याहृत्यनुवाकोक्तानामग्न्यादिदृष्टीनां वक्ष्यमाणानुवाके फ-
 लकथनलिङ्गाद्व्याहृतिशरीरब्रह्मोपासनमुभयप्रैकमिति गम्यत इत्यर्थः । वि-
 धायकाभावाच्चेति । उपासनभेदकविध्यभावादित्यर्थः । तमेव विवृणोति—
 न हीति । ननु व्याहृत्यनुवाकस्थः 'ता यो वेद' इति विधिरेव तद्भेदकोऽस्तु ;
 नेत्याह— ता यो वेदेति त्विति । इतिशब्दो वेदेति विधिं परामृशति ;
 तथा च 'ता यो वेद' इत्ययं विधिर्नोपासनभेदक इति योजना । अयं
 भावः— 'ता यो वेद' इत्यत्र व्याहृतिशरीरस्य ब्रह्मणः प्रधानविद्याविधिरु-
 त्तरानुवाके गुणविधिरिति प्रकारेणोपासनैक्येऽपि 'ता यो वेद' इति विधि-
 संभवाच्च तस्य विद्याभेदकत्वमिति । ननु तर्हि 'स वेद ब्रह्म' इति विधिर्भे-
 दकोऽस्तु ; नेत्याह— वक्ष्यमाणार्थत्वान्नोपासनभेदक इति । 'स वेद ब्रह्म'
 इति वाक्यं व्याहृत्यनुवाकस्थे ब्रह्मोपासने वक्ष्यमाणगुणाकर्षणार्थत्वाच्च विशै-
 क्यविरोधि, किं तु तदनुकूलमेवेत्यर्थः । हेत्वसिद्धिं पूर्वोक्तार्थस्मारणेन निरा-
 चष्टे— वक्ष्यमाणार्थत्वं चेति । विदुषे देवाः कदा बलिं प्रयच्छन्तीत्याका-
 ङ्क्षायां स्वाराज्यप्राप्त्यनन्तरमित्याशयेनाह— स्वाराज्येति । स्वयमेव राजा स्व-

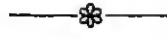
राट्, तस्य भावः स्वाराज्यम्, अङ्गदेवताधिपतित्वमिति यावत् । तत्प्राप्त्यन-
न्तरमेवाङ्गदेवताभिर्बल्युपहरणमुचितम्; अत एवार्थक्रमानुसारेण 'सर्वेऽस्मै
देवाः' इति वाक्यम् 'आप्नोति स्वाराज्यम्' इति वाक्यानन्तरं पठनीयम् ।
एतच्चाग्रे स्फुटं वक्ष्यति— स्वयमेव राजाधिपतिर्भवत्यङ्गभूतानां देवतानां यथा
ब्रह्म देवाश्च सर्वेऽस्मै बलिमावहन्तीति-। एतेनानुवाकयोः पृथक्फलश्रवणादु-
पासनभेद इति शङ्कापि निरस्ता भवति फलभेदश्रवणस्यैवासिद्धेरिति ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यव्याख्यायां वनमालाख्यायां

श्रीक्षावह्यां पञ्चमोऽनुवाकः ॥

षष्ठोऽनुवाकः ॥

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पु-
रुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्मयः । अन्तरेण
तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते । सेन्द्रयो-
निः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोह्य शीर्ष-
कपाले । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव इति
वायौ ॥ १ ॥

सुवरित्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति
स्वाराज्यम् । आप्नोति मनसस्पतिम् । वाक्पतिश्च-
क्षुष्पतिः । श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एतत्ततो भव-
ति । आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्म प्राणारामं
मन आनन्दम् । शान्तिसमृद्धममृतम् । इति प्रा-
चीनयोग्योपास्व ॥ २ ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

भूर्भुवःसुवःस्वरूपा मह इत्येतस्य व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणोऽङ्गा-

वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरानुवाकतात्पर्यमाह-- भूर्भुवरित्यादिना । मह इति

न्यन्या देवता इत्युक्तम् । यस्य ता अङ्गभूताः, तस्यैतस्य ब्रह्मणः साक्षा-
दुपलब्ध्यर्थमुपासनार्थं च हृदयाकाशः स्थानमुच्यते, सालग्राम इव वि-
ष्णोः । तस्मिन्निह तद्ब्रह्म उपास्यमानं मनोमयत्वादधिर्मेविशिष्टं साक्षादु-
पलभ्यते, पाणाविवापलकम् । मार्गश्च सर्वात्मभावप्रतिपत्तये वक्तव्य
इत्यनुवाक आरभ्यते— स इति व्युत्क्रम्य अयं पुरुष इत्यनेन संब-
ध्यते । य एषः अन्तर्हृदये हृदयस्यान्तः । हृदयमिति पुण्डरीकाकारो
मांसपिण्डः प्राणायतनोऽनेकनाडीसुषिर ऊर्ध्वनालोऽधोमुखो विशस्यमाने
पशौ प्रसिद्ध उपलभ्यते । तस्यान्तः य एष आकाशः प्रसिद्ध एव
करकाकाशवत्, तस्मिन् सोऽयं पुरुषः, पुरि शयनात्, पूर्णत्वात्,
पूर्णा वा भूरादयो लोका येनेति पुरुषः ; मनोमयः, मनो ज्ञानं मनुतेर्ज्ञा-

व्याहृत्यपेक्षया अन्या भूर्भुवःसुषःस्वरूपा व्याहृतयो देवतादिरूपाश्चतुर्थव्याह-
त्यात्मकस्य ब्रह्मणोऽङ्गानीत्युक्तमित्यर्थः । एतस्येति । स इति तच्छब्देनास्मि-
न्ननुवाके समाकृष्टस्येत्यर्थः । पुरुषपदापेक्षया स इति पुंलिङ्गनिर्देश इति न त-
द्विरोधः । उपासनार्थं साक्षादुपलब्ध्यर्थं चेत्यर्थक्रमः उपासनफलत्वात्साक्षात्का-
रस्य । उपासनार्थं स्थानविशेषोपदेशे दृष्टान्तमाह— सालग्राम इवेति । साक्षा-
दुपलब्ध्यर्थमित्युक्तं प्रपञ्चयति— तस्मिन्हीति । उपासकानामिदं प्रसिद्धमिति
द्योतनार्थो हि-शब्दः । व्युत्क्रम्येति । संनिहितमाकाशमुल्लङ्घ्येत्यर्थः । हृदयस्व-
रूपमाह— पुण्डरीकेति । प्राणायतन इति । ‘हृदि प्राणः’ इति प्रसिद्धे-
रिति भावः । अनेकेति । अनेकनाड्याश्रयभूतानि सुषिराणि यस्येति विग्रहः ।
पुण्डरीकाकारत्वाधोमुखत्वोर्ध्वनालत्वविशिष्टे मांसखण्डे मानमाह— विशस्य-
मान इति । ‘पञ्चकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखम्’ इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धो
यथोक्तमांसखण्डो विशस्यमाने पशौ प्रत्यक्षत उपलभ्यत इत्यर्थः । प्रसिद्ध
एवेति । ‘योऽयमन्तर्हृदय आकाशः’ इत्यादिश्रुतिष्विति शेषः । करकाकाशो
यथा प्रसिद्ध इति दृष्टान्तयोजना । पुरि हृदये शरीरे वा शयनावस्थाना-
त्पुरुषः, पूर्णत्वाद्वा पुरुषः, भूरादयः पूर्णा येन स पुरुष इति वा । मननं

नकर्मणः, तन्मयः तत्प्रायः, तदुपलभ्यत्वात् । मनुते अनेनेति वा मनः
अन्तःकरणम्; तदभिमानी तन्मयः, तल्लिङ्गो वा । अमृतः अमरणधर्मा ।
हिरण्मयः ज्योतिर्मयः । तस्यैवंलक्षणस्य हृदयाकाशे साक्षात्कृतस्य विदुष
आत्मभूतस्य इन्द्ररूपस्य ईदृशस्वरूपप्रतिपत्तये मार्गोऽभिधीयते— हृदया-
दूर्ध्वं प्रवृत्ता सुषुम्ना नाम नाडी योगशास्त्रेषु प्रसिद्धा । सा च अन्तरेण
मध्ये तालुके तालुकयोर्गता । यथैष तालुकयोर्मध्ये स्तन इव अव-
लम्बते मांसखण्डः, तस्य च अन्तरेणेत्येतत् । यत्र च केशान्तः
केशानामन्तः अवसानं मूलं विवर्तते विभागेन वर्तते, मूर्धप्रदेश

मन इति भावव्युत्पत्तिमाश्रित्याह— मनो ज्ञानमिति । मननं ज्ञानमित्यत्र
हेतुमाह— मनुतेरिति । ज्ञानं कर्म क्रिया वाक्यभूता यस्य तस्मान्मनुतेर्धा-
तोर्निष्पन्नो मनःशब्दो यतो ज्ञानवाचीत्यर्थः । पुरुषस्य मनोविकारत्वाभावा-
दाह— तत्प्राय इति । मनःप्रधान इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह— तदुपलभ्यत्वा-
दिति । तेनोपासनसंस्कृतेन मनसोपलभ्यमानत्वादित्यर्थः । तल्लिङ्गो वेति ।
अस्मदादिमनसा अस्मदादिभिरनिवार्येण तन्नियन्तृतया ब्रह्मानुमानसंभवादिति
भावः । ज्योतिर्मय इति । स्वप्रकाश इत्यर्थः । व्यावृत्तिशरीरे ब्रह्माणि मनोम-
यत्वादिगुणवत्यहंप्रहमभिप्रेत्य विदुष आत्मभूतस्येत्युक्तम्, अहंप्रहं विना तद्भा-
वायोगात् तद्भावं विना च स्वाराज्यप्राप्त्ययोगात्; अतः स्वाराज्यप्राप्तिवच-
नानुरोधेन विदुषो ब्रह्मभावो ब्रह्मण्यहंप्रहश्च कल्प्यत इति भावः । तथा च
श्रुतिः— ‘देवो भूत्वा देवानप्येति’ इति । इहैव भावनया देवभावं प्राप्य देह-
पातोत्तरकालं देवभावं प्राप्नोतीति तदर्थः । इन्द्ररूपस्येति । ‘सेन्द्रयोनिः’ इति
वाक्यशेषवर्धनादिन्द्ररूपत्वमुक्तम् । ‘शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धा-
नमभि निःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति’ इति श्रुत्यन्तरमनुसृत्याह— हृद-
यादूर्ध्वमिति । श्रुतिप्रसिद्धायां शताधिकायां नाड्यां नामान्तरेण योगशास्त्रप्र-
सिद्धिं कथयति— सुषुम्नोति । स्तन इवेति । आस्यान्तरिति शेषः । तेनेति ।
तस्येत्यर्थः । तस्य चान्तरेण अन्तर्देशं प्राप्यमाणा शीर्षकपाले व्यपोष्य या

इत्यर्थः; तं देशं प्राप्यमाणा तेनान्तरेण व्यपोह्य विभज्य विदार्य श्रीर्ष-
कपाले शिरःकपाले, निर्गता या, सा इन्द्रयोनिः इन्द्रस्य ब्रह्मणः योनिः
मार्गः, स्वरूपप्रतिपत्तिद्वारमित्यर्थः । तथा एवं विद्वान्मनोमयात्मदर्शी
मूर्ध्नो विनिष्क्रम्य अस्य लोकस्याधिष्ठाता भूरिति व्याहृतिरूपो योऽग्निः
महतो ब्रह्मणोऽङ्गभूतः, तस्मिन् अग्नौ प्रतितिष्ठति, अग्न्यात्मना इमं लोकं
व्याप्नोतीत्यर्थः । तथा भुव इति द्वितीयव्याहृत्यात्मनि वायौ, प्रतिति-
ष्ठतीत्यनुवर्तते । सुवरिति तृतीयव्याहृत्यात्मनि आदित्ये । मह इत्यङ्गिनि
चतुर्थव्याहृत्यात्मनि ब्रह्मणि प्रतितिष्ठतीति । तेष्व्वात्मभावेन स्थित्वा आ-
प्नोति ब्रह्मभूतं स्वाराज्यं स्वराज्भावं स्वयमेव राजा अधिपतिर्भवति अ-

निर्गतेति योजना । विनिष्क्रम्य प्रतितिष्ठतीति संबन्धः । लोकस्येति । ऋग्वे-
दस्य प्राणस्य चेत्यर्थः । इमं लोकमिति । ऋग्वेदं प्राणं चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
प्रथमव्याहृतौ लोकाग्निऋग्वेदप्राणानां चतुर्णां दृष्टत्वेन लोकाग्निभाववदृग्वेद-
प्राणभावस्यापि वक्तव्यत्वात् । न च प्रधानब्रह्मोपासनफलवचनेन 'मह इति
ब्रह्मणि' इत्यनेन सर्वात्मकब्रह्मभावे कथिते सति विदुष ऋग्वेदप्राणभावस्यापि
सिद्धत्वात् पृथक्तद्भावो वक्तव्य इति वाक्यम्; तथा सति लोकाग्निभाव-
स्यापि तत एव सिद्धत्वेन 'अग्नौ प्रतितिष्ठति' इति श्रुतिवचनमग्न्या-
त्मनेमं लोकं व्याप्नोतीति भाष्यवचनं चानर्थकं स्यात् । एतेन भूरिति
व्याहृतौ ऋग्वेदप्राणदृष्टगोर्ब्रह्मोपासनं प्रत्यङ्गतया प्रधानफलेनैव फल-
वत्त्वाच्छ्रुतौ भाष्ये च पृथक्तद्भाववचनाभाव इति शङ्कापि निरस्ता, तस्यां
लोकाग्निदृष्टगोरप्यङ्गत्वेन तत्फलस्याप्यवक्तव्यत्वापत्तेः । यदि चाङ्गानां प्रधान-
फलेनैव फलवत्त्वेऽप्यङ्गस्तुत्यर्थं पृथक्फलवचनमपेक्षितमित्युच्येत, तदा ऋग्वे-
दादिदृष्टावपि तदर्थं पृथक्फलं वक्तव्यम्; एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यमिति संक्षेपः ।
आत्मभावेन स्थित्वेति । अत्र क्रमकथनं पाठक्रममाश्रित्य । वस्तुतस्तु क्रमो
न विवक्षितः, विदुषः सर्वात्मकब्रह्मभाव एवाग्न्यादिभावस्यान्तर्भावेण क्रमाभा-
वादिति मन्तव्यम् । ब्रह्मभूतमिति । 'मह इति ब्रह्मणि' इति वाक्योक्तब्रह्म-

ब्रह्मभूतानां देवतानां यथा ब्रह्म ; देवाश्च सर्वे अस्मै अङ्गिने बलिमावा
अङ्गभूताः यथा ब्रह्मणे । आप्नोति मनसस्पतिम्, सर्वेषां हि मः
पतिः, सर्वात्मकत्वाद्ब्रह्मणः ; सर्वैर्हि मनोभिस्तन्मनुते । किं च, वा
तिः सर्वासां वाचां पतिर्भवति । तथैव चक्षुस्पतिः चक्षुषां पतिः ।
त्राणां च विज्ञानानां च पतिः, सर्वात्मकत्वात् । सर्वप्राणिनां कः
स्तद्भान्भवतीत्यर्थः । किं च, ततोऽप्यधिकतरमेतद्भवति । किं तत् ?
च्यते— आकाशशरीरम् आकाशः शरीरमस्य, आकाशवद्वा सूक्ष्मं ।
रमस्येत्याकाशशरीरम् । किं तत् ? प्रकृतं ब्रह्म । सत्यात्म, सत्यं ।

भावप्रयुक्तमित्यर्थः । उपासकः सर्वेषां हि मनसां पतिर्भवतीत्यत्र हि-शब्दस्य
हेतुमाह— सर्वात्मकत्वाद्ब्रह्मण इति । ब्रह्मभूतस्य विदुषः सर्वजीवात्मक
वित्यर्थः । ननु ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वे सिद्धे तद्भावमापन्नस्य विदुषः सर्वात्म
स्यात्, तदेव कुत इत्यत्राह— सर्वैर्हीति । तद्ब्रह्म सर्वैरुपाधिभूतैर्मनोभिः
सजीवभावं सन्मनुते चक्षुरादिद्वारा रूपादिकमनुभवति । ब्रह्मणो जीव
मानत्वेन प्रवेशवाक्यादिसूचनार्थो हि-शब्दः । न केवलमुपासकः
मनसां पतिः, किं तु वागादीनामपीत्याह— किं चेति । सर्वात्मक
दिति । विदुष इति शेषः । ननु त्वगादिपतित्वमपि कुतो नोर
त्याशङ्क्य आप्नोति मनसस्पतिमित्यादेर्विवक्षितमर्थमाह— सर्वप्राणिनामि
तद्भानिति । नियम्यनियामकभावसंबन्धो मत्वर्थः । न केवलमेतावदेव वि
फलं भवति, किं त्वितोऽपि बहु फलं भवतीत्याह— किं च ततोऽपी
शरीरमस्येति । शरीरपदं स्वरूपपरम् ; ततश्च आकाशमधिष्ठानभूतस्य वा
कल्पितं स्वरूपमित्यर्थः । सूक्ष्ममिति । जलादिभिर्दुःखादिभिश्च संश्लेषायोग्य-
त्वं सूक्ष्मत्वम् ; तदाह भगवान्— 'यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्य-
ते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते' इति । सत्यमिति । सद्भूतत्र-
यलक्षणं मूर्तम्, तद्वाग्व्याकाशात्मकममूर्तम्, तदुभयं सच्च त्वञ्च सत्यमिति
व्युत्पत्त्या सत्यशब्दवाच्यम्, तदात्मा कल्पितं रूपमस्येत्यर्थः । सत्यशब्दस्य

मूर्तम् अवितथं स्वरूपं वा आत्मा स्वभावो यस्य, तदिदं सत्
 प्राणारामम्, प्राणेष्वारमणमाक्रीडा यस्य तत्प्राणारामम्; प्राणा-
 आरामो यस्मिन्, तत्प्राणारामम् । मनआनन्दम्, आनन्दभूतं
 कृदेव यस्य मनः, तन्मनआनन्दम् । शान्तिसमृद्धम्, शान्तिरू-
 पं शान्तिश्च तत्समृद्धं च शान्तिसमृद्धम्; शान्त्या वा समृद्धवदुप-
 इति शान्तिसमृद्धम् । अमृतम् अमरणधर्मः; एतच्चाधिकतरविशेषणं
 मनोमय इत्यादौ द्रष्टव्यमिति । एवं मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टं :

परमार्थवस्तुनि रूढिमाश्रित्याह— अवितथमिति । प्राणेष्विति । स
 चिन्निद्रयेष्वित्यर्थः । इदं च व्याख्यानं ब्रह्मणो जीवभावाभिप्रायम् ।
 ब्रह्मपरत्वेनापि व्याचष्टे— प्राणानां वेति । यस्मिन्निति । यस्मिन्
 नियन्त्ररूपे सतीत्यर्थः । मनआनन्दमिति पदं ब्रह्मणो जीवभावाभि-
 व्याचष्टे— मन इत्यादिना । शान्तिश्चेति । सर्वद्वैतनिवृत्तिरूपमि-
 अज्ञानतत्कार्यध्वंसस्याधिष्ठानब्रह्मानतिरेकादिति भावः । समृद्धं चेति ।
 गात्रभावेन ऋद्धिं व्याप्तिं गतं समृद्धम्, सर्वव्यापकमित्यर्थः ।
 वेति । सर्ववृत्त्युपरमलक्षणया समाधिशब्दितया शान्त्या समृद्धवत्
 न्वरूपेण योगिभिरुपलभ्यत इत्यर्थः । एतच्चेति । ननु फलत्वेनोक्त-
 कतरविशेषणस्य कथमुपास्यगुणान्तर्भाव उच्यते? नैष दोषः, 'तं यथा
 पासते' इति श्रुत्या फलत्वेनावगतस्यापि विशेषणजातस्य ध्येयत्वाव-
 विशिष्यात्र व्यवहितसंनिहितसकलगुणपूगलक्षणप्रकारपरामर्शनेतिपदेन
 तरविशेषणस्याप्युपास्तिं प्रति विषयतया समर्पणाच्च । न चैवम् '६
 स्वाराव्यम्' इत्यादौक्तानां सर्वदेवाधिपतित्वसर्वदेवपूज्यत्वसर्वकरणप-
 नामपि फलरूपाणामुपास्यगुणत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्; इष्टत्वात्
 त्संप्रहार्थ एवैतच्चेत्यत्र चकार इति संक्षेपः । ननु उपासनस्य
 स्वेन रूपेणोक्तावप्यनुष्ठानसिद्धेः आचार्योक्तिकल्पनं मुधा, नेत्याह—

ब्रह्म हे प्राचीनयोग्य, उपास्व इत्याचार्यवचनोक्तिरादरार्थः । उक्त एवोपासनशब्दार्थः ॥

इति षष्ठानुष्ठाकभाष्यम् ॥

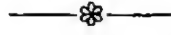
रार्थेति । उपासनानुष्ठाने आदरातिशयसिद्ध्यर्थेत्यर्थः । उक्त एवेति । उपासनं च यथाशास्त्रमित्यादाविति शेषः । नन्वत्र किमपरं ब्रह्मोपास्यं किं वा परं ब्रह्मेति ? किमत्र संशयकारणम् ? परं चापरं च ब्रह्मेत्यादावुभयत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगदर्शनमेव । अत्र केचिदपरमेव ध्येयमिति वदन्ति । तथाहि— प्राणारामत्वमनआनन्दत्वयोः सूत्रात्मनि हिरण्यगर्भे स्वारक्षान्मनोमयपदस्य मनोभिमानीति भाष्यदर्शनेन भाष्यकारस्यापि तत्रानुमत्यवगमाच्च, अन्येषामपि विशेषणानां तस्मिन्नेव यथाकथंचितुपपादनसंभवाच्चापरमेवात्र विवक्षितमिति । अन्ये तु परमीश्वररूपमेवात्र ब्रह्म ध्येयमिति वदन्ति । तथा हि— परं ब्रह्मेवात्र विवक्षितम्, ब्रह्मशब्दस्य तत्र मुख्यत्वात्; नापरम्, तत्र तस्यामुख्यत्वात्; तदुक्तं सूत्रकारेण 'सामीप्यात् तद्व्यपदेशः' इति । परब्रह्मसामीप्यादेव सूत्रात्मनि ब्रह्मशब्दप्रयोगो न मुख्यवृत्त्येति तदर्थः । तथा भूमृतत्वं परस्यैव ब्रह्मणो लिङ्गम् । न च 'सैवानस्तमिता देवता' इत्यादावपरस्यापि नाशराहित्यरूपममृतत्वं श्रूयत इति वाच्यम्; तस्यावान्तरप्रलये नाशाभावश्रवणेऽपि महाप्रलये नाशश्रवणेन मुख्यामृतत्वासंभवात् । न च 'प्राणारामं मनआनन्दम्' इति लिङ्गद्वयानुरोधेनापेक्षिकमेवामृतत्वमिहास्त्विति वाच्यम्; ब्रह्मश्रुत्यनुरोधेन मुख्यामृतत्वग्रहणसंभवे दुर्बललिङ्गानुरोधेनापेक्षिकामृतत्वग्रहणायोगात्, उपसंहारेऽप्यमृतत्वश्रवणेनोपक्रमोपसंहारस्पर्शित्वलक्षणतात्पर्यलिङ्गयुक्तस्यामृतत्वस्य तद्रहितप्राणारामत्वादिलिङ्गानुरोधेनान्यथानयनायोगाच्च । तथा पुरुषपदोदितं पूर्णत्वं हिरण्यमयपदोदितं स्वयञ्ज्योतिष्मिन्द्रपदोदितं पारमैश्वर्यमाकाशशरीरपदोदितमाकाशदेहत्वं सूक्ष्मत्वं वा सत्यात्मपदोदितमवितथस्वभावत्वं शान्तिसमृद्धपदोदितं सर्वप्रपञ्चोपशमात्मकत्वमित्येतेषां लिङ्गानां परब्रह्मण्येव स्वारस्याच्च । मनोमयपदस्याप्यर्थत्रयं भाष्ये दर्शितम् । तत्र प्रथमतृतीयाथौ परापरब्रह्मणोः साधारणौ । मनोभिमानीत्यर्थप्रदर्शनमात्रमपरब्रह्मपक्षपाति । तथा

प्राणारामत्वमनभानन्दत्वे अपि । न चैतावता हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म श्रुतिभाष्य-
 योरभिप्रेतमिति निश्चेतुं शक्यते । शाण्डिल्यविद्यादौ मनोमयत्वप्राणशरीरत्वव-
 दत्रापि ब्रह्मणः सार्वोत्स्यप्रयुक्ततया तेषामपि परस्मिन्ब्रह्मण्युपपत्तेः सार्वोत्स्यं
 च प्रकृतस्य ब्रह्मणो दर्शितम् । न चैतत्परब्रह्मणोऽन्यत्र मुख्यं संभवति ।
 तस्मात्परमेव ब्रह्मात्रोपास्यमिति संक्षेपः ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यव्याख्यायां घनमालाख्यायां
 शिक्षावल्लीयां पष्ठोऽनुवाकः ॥

सप्तमोऽनुवाकः ॥

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशः । अग्नि-
वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो
वनस्पतय आकाश आत्मा । इत्यधिभूतम् । अ-
थाध्यात्मम् । प्राणो व्यानोऽपान उदानः समानः ।
चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक् । चर्म मांस स्ना-
वारिध मज्जा । एतदधिविधाय ऋषिरवोचत् ।
पाङ्क्तं वा इदं सर्वम् । पाङ्क्तेनैव पाङ्क्तं स्पृणो-
तीति ॥ १ ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

यदेतद्व्याहृत्यात्मकं ब्रह्मोपास्यमुक्तम् तस्यैव पृथिव्यादिपाङ्क्त-
स्वरूपेणोपासनमुच्यते— पञ्चसंख्यायोगात्पङ्क्तिच्छन्दःसंपत्तिः; ततः
पाङ्क्तत्वं सर्वस्य । पाङ्क्तश्च यज्ञः, 'पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञः'

उत्तरोऽप्यनुवाकः प्रकारान्तरेण ब्रह्मोपासनविषय इत्याह— यदेतदि-
त्यादिना । पृथिव्यादिजगतः कथं पाङ्क्तत्वमित्याकाङ्क्षायां पङ्क्त्याख्यस्य ऋछ-
न्दसः पृथिव्यादौ संपादनादित्याह— पञ्चसंख्येति । न केवलं पञ्च-
संख्यायोगात्पङ्क्तिच्छन्दःसंपादनम्, यज्ञत्वसंपादनमपि कर्तुं शक्यत इत्याह—
पाङ्क्तश्च यज्ञ इति । पञ्चीयजमानपुत्रदैवमानुषवित्तैः पञ्चभिर्योगाद्यज्ञः

इति श्रुतेः । तेन यत्सर्वं लोकाद्यात्मान्तं च पाङ्कं परिकल्पयति यज्ञमेव तत्परिकल्पयति । तेन यज्ञेन परिकल्पितेन पाङ्कात्मकं प्रजापतिमभिसंपद्यते । तत्कथं पाङ्कम् इदं सर्वमित्यत आह— पृथिवी अन्तरिक्षं श्रौः दिशः अवान्तरदिशः इति लोकपाङ्कम् । अग्निः वायुः आदित्यचन्द्रमाः नक्षत्राणि इति देवतापाङ्कम् । आपः ओषधयः वनस्पतयः आकाशः आत्मा इति भूतपाङ्कम् । आत्मेति विराट्, भूताधिकारात् । इत्यधिभूतमिति अधिलोकाधिदैवतपाङ्कद्वयोपलक्षणार्थम्, लोकदेवतापाङ्कयोश्चाभिहितत्वात् । अथ अनन्तरम् अध्यात्मपाङ्कत्रयमुच्यते— प्राणादिवायुपाङ्कम् । चक्षुरादि इन्द्रियपाङ्कम् । चर्मादि धातुपाङ्कम् । एतावद्गीतं

पाङ्क इत्यर्थः । दैववित्तमुपासनं मानुषवित्तं गवादीति विभागः । पङ्क्तिच्छन्दसो यज्ञस्य च पञ्चसंख्यायोगात्पाङ्कत्वे क्रमेण श्रुतीर्दर्शयति— पञ्चाक्षरेति । जगतो यज्ञत्वसंपादनमेव दर्शयति— तेनेति । पञ्चसंख्यायोगलक्षणेन यज्ञसाम्येनेत्यर्थः । लोकाद्यात्मान्तं चेति । प्राणादिमज्जान्तं चेति चकारार्थः । परिकल्पयति, श्रुतिरिति शेषः । एवं ब्रह्मोपाधिभूतं सर्वं जगत्पङ्क्तिच्छन्दोरूपं यज्ञरूपं च परिकल्प्य तादृक्पाङ्कजगदात्मकं प्रकृतं ब्रह्माहमस्मीति चिन्तयतः किं फलं भवतीत्याकाङ्क्षायामाह— तेन यज्ञेनेति । प्रजापतिमिति स्थूलसर्वप्रपञ्चोपाधिकस्य ब्रह्मणः प्रजापतिरूपत्वात् 'तं यथा यथोपासते' इति न्यायेन जगदात्मब्रह्मोपासनाज्जगदात्मानं प्रजापतिमेव प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं तत्र तपर्यमुक्त्वा पृथिव्यादिजगतः पञ्चसंख्यायोगात्पाङ्कस्वरूपत्वं प्रश्नपूर्वकं श्रुत्य दर्शयति— तत्कथमित्यादिना । विराडिति । 'आप ओषधयः' इत्यादिस्थूलभूताधिकाराद्भूतमयो विराट्देह इहात्मशब्दार्थ इत्यर्थः । इत्यधिभूतमित्युपसंहारवचनमित्यधिलोकमित्यधिदैवतमित्येवंरूपयोरधिलोकाधिदैवतपाङ्कद्वयोपसंहारवचनयोरुपलक्षणार्थमित्यत्र हेतुमाह— लोकदेवतापाङ्कयोश्चेति । तयोरपि पूर्वं मुक्तत्वादित्यर्थः । अध्यात्ममिति । आत्मा देहः, तमधिकृत्य वर्तमानमध्यात्ममित्यर्थः । ननु पाङ्कषट्ककथनेन कथं सर्वस्य जगतः पाङ्कत्वमुक्तम् ? तत्राह—

सर्वमध्यात्मं बाह्यं च पाङ्कमेवेति । एतदेवम् अधिविधाय परिकल्प्य ऋषिः
वेदः एतद्दर्शनसंपन्नो वा कश्चिदृषिः, अवोचत् उक्तवान् । किमित्याह—
पाङ्कं वा इदं सर्वं पाङ्केनैव आध्यात्मिकेन, संख्यासामान्यात्, पाङ्कं बाह्यं
स्पृणोति पूरयति एकात्मतयोपलभत इति । एतदेवं पाङ्कमिदं सर्वमिति
यो वेद, स प्राजापत्यात्मैव भवतीत्यभाणि ॥

इति सप्तमानुयाकभाष्यम् ॥

एतावद्धीति । यद्वाह्यमध्यात्मं च पाङ्कं श्रुत्या दर्शितम् एतावदेवेवं सर्वं जगत्,
न ततोऽधिकमस्तीत्यवगन्तव्यमित्यर्थः । श्रुतिप्रदर्शितपाङ्कषट्के कृत्स्नस्य जगतो-
ऽन्तर्भावः प्रसिद्ध इति हि-शब्दार्थः । उपासनाविधिं दर्शयति— एतदेवमि-
ति । एतज्जगदेवं पाङ्करूपेणेत्यर्थः । उक्तवानित्यस्येतिशब्देन संबन्धः ।
संख्यासामान्यादिति । आध्यात्मिकमपि पाङ्कत्रयं बाह्यमपि पाङ्कत्रयमि-
त्यस्मात्सामान्यादाध्यात्मिकेन पाङ्केन बाह्यपाङ्कस्य पूरणमित्यर्थः । ननु तेन
तस्य पूरणं कुसूलादेरिव धान्यादिना न संभवतीत्याशङ्क्याह— एकात्मतये-
ति । बाह्यमाध्यात्मिकं च सर्वं पाङ्कजातमेकात्मत्वेनोपलभते, पाङ्कजगदात्मकं
ब्रह्माहमस्मीति चिन्तयेदित्युक्तवानिति यावत् । एतदधिविधायेत्यादिनोक्तमुपा-
सनमनूय तस्य फलमुपक्रमे कथितमित्याह— एतदेवमिति ।

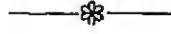
इति तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यव्याख्यायां वनमाळाख्यायां

श्रीक्षावल्लीयां सप्तमोऽनुवाकः ॥

अष्टमोऽनुवाकः ॥

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वम् । ओमित्ये-
तदनुकृति ह स्म वा अप्यो श्रावयेत्याश्रावयन्ति ।
ओमिति सामानि गायन्ति । ओं शोमिति श-
स्त्राणि शस्सन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिष्ठ-
णाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौति । ओमित्यग्निहोत्र-
मनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्र-
ह्मोपाप्नवानीति । ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥ १ ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥

व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मण उपासनमुक्तम् । अनन्तरं च पाङ्कस्वरूपेण ।
इदानीं सर्वोपासनाङ्गभूतस्य ओंकारस्योपासनं विधित्स्यते । परापर-

उत्तरानुवाकस्य संगतिं धृत्तानुवादपूर्वकं दर्शयति— व्याहृत्यात्मन
इति । अनन्तरं चेति । अव्यवहितपूर्वानुवाक इत्यर्थः । इदानीमिति । उक्त-
वक्ष्यमाणसर्वोपासनानां कर्मणां चाङ्गभूतो य ओंकारस्तस्योपासनमिदानीं वि-
धीयते ; तथा च पूर्वोक्तोपासनेष्वङ्गत्वेनोपस्थितस्य प्रणवस्यात्रोपासनविधाना-
त्संगतिरिति भावः । न चोकारस्य सर्ववैदिककर्मोपासनाङ्गत्वे मानाभाव इति
वाच्यम् ; 'तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानो-
क्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्' इति भगवद्वचनस्यैव मानत्वात् । ब्रह्मवा-
दिनां वेदवादिनामित्यर्थः । ननु शब्दमात्ररूपस्योकारस्याचेतनतया फल-

ब्रह्मदृष्ट्या हि उपास्यमान ओंकारः शब्दमात्रोऽपि परापरप्राप्तिसाध
भवति ; स ह्यालम्बनं ब्रह्मणः परस्यापरस्य च, प्रतिमेव विष्णोः, 'ए
नैवायतनेनैकतरमन्वेति' इति श्रुतेः । ओमिति, इति-शब्दः स्वरूपपा
च्छेदार्थः ; ॐ इत्येतच्छब्दरूपं ब्रह्म इति मनसा धारयेत् ; यत ओमिती
सर्वम् ; सर्वं हि शब्दस्वरूपमोकारेण व्याप्तम्, 'तद्यथा शङ्कुना' इ
धृत्यन्तरात् । अभिधानतन्त्रं ह्यभिधेयम् इत्यत इदं सर्वमोकार इत

दातृत्वासंभवात्कथमुपास्यत्वमित्याशङ्क्याह— परापरेति । प्रतिमाद्यर्चन ।
ब्रह्मैव फलदात्रिति भावः । ब्रह्मण एव सर्वत्र फलदातृत्वम् 'फलः
उपपत्तेः' इत्यधिकरणे प्रसिद्धमिति द्योतनार्थो दृष्ट्या हीत्यत्र हि-शब्दः
प्रणवस्य परापरब्रह्मदृष्ट्यालम्बनत्वं प्रसिद्धमिति सदृष्टान्तमाह— स ।
ति । प्रणवस्य परापरब्रह्मदृष्ट्यालम्बनत्वे तद्दृष्ट्योपासितस्य तस्य परा-
परप्राप्तिसाधनत्वे च श्रुतिमाह— एतेनैवेति । ओंकारेणैवायतनेन प्रा-
प्तिसाधनेन परमपरं वा प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं तात्पर्यमुक्त्वा अक्षराणि
व्याचष्टे— इतीत्यादिना । परिच्छेदार्थ इति । संग्रहार्थ इत्यर्थः ।
ओंकारस्य परापरब्रह्मदृष्ट्यालम्बनत्वेन श्रुतिषु प्रसिद्धत्वेऽपि प्रकृते मुख्य-
त्वात्परब्रह्मदृष्टिरेवोकारे विवक्षितेति मत्वा तत्र ब्रह्मदृष्ट्यध्यासे किं सादृ-
श्यमित्याकाङ्क्षायामाह— यत ओमितीदं सर्वमिति । यत ओंकारः सर्वा-
त्मकः ततः सर्वात्मकत्वसादृश्यादोकारे सर्वात्मकब्रह्मदृष्टिर्युक्तेति भावः । ननु
ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वम् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिसिद्धम् ; ओंका-
रस्य तु कथं सार्वान्तर्यमित्याशङ्क्याह— सर्वं हीति । नन्वोकारस्य सर्व-
शब्दात्मकत्वेऽपि कथमर्थप्रपञ्चात्मकत्वमित्याशङ्क्य शब्दद्वारेत्याह— अ-
भिधानतन्त्रं हीति । अभिधेयजातस्याभिधानाधीनसिद्धिकत्वाद्वाच्यवाचक-
योस्तादात्म्यस्वीकाराच्चाभिधेयजातस्याभिधानेऽन्तर्भावः संभवतीत्यर्थः । अत
इदमिति । प्रणवसार्वान्तर्यस्यापि श्रुत्यादिसिद्धत्वादिवं सर्वमोकार इति प्र-
सिद्धवदुपदिश्यते ओमितीदं सर्वमिति वचसेत्यर्थः । ननु प्रथमवाक्येन

च्यते । ओंकारस्तुत्यर्थ उत्तरो ग्रन्थः, उपास्यत्वात्तस्य । ॐ इत्येतत् अनु-
कृति अनुकरणम् । करोमि यास्यामि वेति कृतश्रुक्तमोमित्यनुकरोत्य-
न्यः, अतः ओंकारोऽनुकृतिः । ह स्म वै इति प्रसिद्धावद्योतकाः । प्र-
सिद्धं ओंकारस्यानुकृतित्वम् । अपि च ओ श्रावय इति प्रैषपूर्वकमाश्रा-
वयन्ति प्रतिश्रावयन्ति । तथा ॐ इति सामानि गायन्ति सामगाः ।
ॐ शोमिति शस्त्राणि शंसन्ति शस्त्रशंसितारोऽपि । तथा ॐ इति अध्वर्युः
प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ॐ इति ब्रह्मा प्रसौति अनुजानाति । ॐ इति अ-
ग्निहोत्रम् अनुजानाति, जुहोमीत्युक्ते ॐ इत्येव अनुज्ञां प्रयच्छति । ॐ

प्रणवे ब्रह्मदृष्टिर्विहितः, तत्र तद्वृष्टिकरणे नियामकं द्वितीयवाक्येन दर्शितम्,
अतो विवक्षितार्थस्य सिद्धत्वात्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याह— ओंकारस्तुत्यर्थ
इति । अनुकरणमिति । अनुज्ञारूपमिति यावत् । केनचित्करोमीत्युक्त्वा कृतं
कर्मान्य ओमित्यनुकरोति अनुजानाति, तथा यास्यामि विष्णुवालयमित्युक्त-
मन्य ओमित्यनुकरोतीति योजना । प्रसिद्धं हीति । प्रसिद्धिश्च करोमी-
त्यादिना पूर्वं प्रदर्शितैव । अप्यो श्रावयेत्यत्र अपि-शब्दो वक्ष्यमाणोदाहरणस-
मुच्चयार्थ इति मत्वाह— अपि चेति । प्रैषपूर्वकमिति । ‘ओ श्रावय’ इति
मन्त्रगतनोकारेणाग्नीध्रसंबोधनपूर्वकमित्यर्थः । तदुक्तं वेदभाष्ये— ‘मन्त्रगत
ओंकार आग्नीध्रसंबोधनार्थः । हे आग्नीध्र देवान्प्रति हविःप्रदानावसरं श्राव-
येति मन्त्रार्थः’ इति । आश्रावयन्तीत्यस्यार्थमाह— प्रतिश्रावयन्तीति । प्रति-
श्रवं कारयन्ति, प्रत्याश्रवणं कारयन्तीति यावत् । शस्त्रशंसितारो होतारः,
तेऽपि ‘शो सावोम्’ इत्युपक्रम्य शस्त्राणि शंसन्ति, तान्योमिति समापयन्ति
चेत्यर्थः । प्रतिगरमिति । ‘ओऽथामोद इव’ इति मन्त्रमित्यर्थः । ओकारेण होता
संबोध्यते; हे होतः अथ अर्धर्षशंसनानन्तरमस्माकमामोद इव हर्ष एव संपन्न
इति तदर्थः । ब्रह्मेति । ऋत्विग्विशेषो ब्रह्मा यदा अन्येषामृत्विजामनुज्ञां प्रय-
च्छति तदा ओं प्रोक्षेत्यादिरूपेण प्रणवपुरःसरमेव प्रसौति । तस्यार्थमाह—
अनुजानातीति । जुहोमीत्युक्तवन्तं प्रत्यन्य ओमित्येवानुज्ञां प्रयच्छतीत्यर्थः ।

इत्येव ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन् प्रवचनं करिष्यन् अध्येष्यमाणः ओमित्येवाह
ओमिति प्रतिपद्यते अध्येतुमित्यर्थः; ब्रह्म वेदम् उपाप्रवानि उपाप्नुयां
ग्रहीष्यामीति; उपाप्नोत्येव ब्रह्म । अथवा, ब्रह्म परमात्मानम् उपाप्रवा-
नीत्यात्मानं प्रवक्ष्यन् प्रापयिष्यन् ओमित्येवाह । स च तेनोङ्कारेण ब्रह्म
प्राप्नोत्येव । ओङ्कारपूर्वप्रवृत्तानां क्रियाणां फलवत्त्वं यस्मात्, तस्मा-
दोङ्कारं ब्रह्मेत्युपासीतेति वाक्यार्थः ॥

इति अष्टमानुवाकभाष्यम् ॥

प्रवचनं करिष्यन्निति । प्रवक्ष्यन्निति 'वच परिभाषणे' इत्यस्य रूपमस्मि-
न्व्याख्याने; द्वितीयव्याख्याने तु 'बह्व प्रापणे' इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थश्च रू-
पमिति भेदः । वेदमिति । वेदं ग्रहीष्यामीत्यभिसंधिमानादावोमित्येवाध्येतुं
ब्राह्मण उपक्रमत इत्यर्थः । अध्ययनफलभूतां वेदावाप्तिं कथयति ब्रह्मै-
वोपाप्नोतीति; तथोजयति— उपाप्नोत्येवेति । प्रापयिष्यन्निति । परमा-
त्मानमुपाप्रवानि प्रत्यक्त्वेन प्राप्नुयामित्यभिसंधिमान्ब्राह्मण आत्मानं ब्रह्म
प्रापयिष्यन्नात्मनो ब्रह्मभावप्राप्त्युपायमन्विष्यन्नोमित्याहेत्यर्थः । स चेति ।
स च ब्राह्मणस्तेनोङ्कारेण आत्मज्ञानलक्षणमुपायं लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्नोत्ये-
वेत्यर्थः । विधक्षितमनुवाकार्थं संक्षिप्य दर्शयति— ओङ्कारपूर्वेति ।
अत्र यद्यपि 'ओ श्रावय' इति मन्त्रे 'ओऽध्यामोद् इव' इति प्रतिगर्तनामक-
मन्त्रे च ओङ्कार एव श्रूयते न त्वोङ्कारः, तथाप्योङ्कारस्योङ्कारैकदेशत्वात्तत्पू-
र्वप्रवृत्तानामप्योङ्कारपूर्वकत्वमुपचारादुक्तमिति मन्तव्यम् ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यव्याख्यायां वनमाहात्म्यायां

शीक्षावलीयामष्टमोऽनुवाकः ॥

नवमोऽनुवाकः ॥

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्या-
यप्रवचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च
स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
अम्रयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रं च स्वा-
ध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने
च । मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च
स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने
च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति
सत्यवचा राशीतरः । तप इति तपोनित्यः पौरु-
शिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः ।
तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥ १ ॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥

विज्ञानादेवामोति स्वराज्यमित्युक्तत्वात् श्रौतस्मार्तानां कर्मणामा-

---

उत्तरानुवाकस्य व्यवहितानुवाकेन संबन्धमाह— विज्ञानादेवेत्या-
दिना । कर्मणां स्वाराज्यप्राप्तावनुपयोगः प्राप्त इति शङ्कार्थः । उपासनसहका-
रितया तत्फलेन स्वाराज्येन कर्मणां फलवत्त्वसिद्ध्यर्थमस्मिन्ननुवाके तेषामुप-

नर्थक्यं प्राप्तमित्यतस्तन्मा प्रापदिति कर्मणां पुरुषार्थं प्रति साधनत्वप्रदर्शनार्थमिहोपन्यासः । ऋतमिति व्याख्यातम् । स्वाध्यायः अध्ययनम् । प्रवचनमध्यापनं ब्रह्मयज्ञो वा । एतानि ऋतादीनि, अनुष्ठेयानि इति वाक्यशेषः । सत्यं च सत्यवचनम्, यथाव्याख्यातार्थं वा । तपः कृच्छ्रादि । दमः बाह्यकरणोपशमः । शमः अन्तःकरणोपशमः । अग्नयश्च आधातव्याः । अग्निहोत्रं च ह्येतव्यम् । अतिथयश्च पूज्याः । मानुषमिति लौकिकः संव्यवहारः । तच्च यथाप्राप्तमनुष्ठेयम् । प्रजाश्चोत्पाद्याः । प्रज-

न्यास इति परिहारार्थः । पुरुषार्थपदं स्वाराज्यपरम्, कर्मणामुपासनसहकारितया तत्फलं प्रत्युपयोगप्रकारश्चेत्तथम्— उपासकेन स्वकर्मानुष्ठाने तद्करणसूचितेन प्रत्यवायेन प्रतिबद्धमुपासनं फलपर्यवसायि न भवेत्; अतः प्रतिबन्धापनयद्वारा कर्मणां तत्प्रयोग इति । तथा च श्रुतिः— ‘अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते’ इति । अविद्यया कर्मणा प्रतिबन्धकपापलक्षणं मृत्युं नाशयित्वा विद्यया उपासनलक्षणया स्वाराज्यलक्षणममृतमश्नुत इति हि तदर्थः । व्याख्यातमिति । शास्त्राभिश्चितावस्थं दर्शादिकर्मजातमृतशब्दवाच्यमिति ऋतं वदिष्यामीत्यत्र व्याख्यातमित्यर्थः । उपासकस्याध्यापने प्रवृत्तामुपासनानुष्ठानासंभवादध्यापनस्य काम्यत्वेन तद्करणे प्रत्यवायाभावाच्च प्रवचनमध्यापनमिति व्याख्यानमयुक्तमित्यस्वरसादाह— ब्रह्मयज्ञो वेति । यथाव्याख्यातार्थं वेति । ‘शास्त्रात्कर्तव्यतया बुद्धौ विनिश्चितमेव कर्म वाक्कायाभ्यां संपाद्यमानं सत् सत्यशब्दवाच्यमिति सत्यं वदिष्यामीत्यत्र व्याख्यातार्थकं वात्र सत्यपदमित्यर्थः । कृच्छ्रादीति । आदिपदं चान्द्रायणादिसंग्रहार्थम् । न चाशनपरित्यागप्रधाने कृच्छ्रादौ प्रवृत्तस्य कथं स्वाराज्यफलकोपासनानुष्ठानं संभवतीति वाक्यम्; शक्तस्य तदुभयानुष्ठानसंभवात्, अशक्तस्य तु धनिनो धनदानरूपं सर्वसाधारण्येन भित्ताशनादिरूपं वा तपो भविष्यति । तथा च श्रुतिः— ‘एतत्स्वल्गु वाव तप इत्याहुर्यः स्वं ददाति’ इति । ‘हितमितमेध्याशनं तपः’ इति योगशास्त्रे भित्ताशनादितपसोऽप्युक्तत्वात् । विवाहादौ बन्ध्नाद्युपचारो लौकिकः संव्यवहारः ।

नः प्रजननम्; ऋतौ भार्यागमनमित्यर्थः । प्रजातिः पौत्रोत्पत्तिः; पुत्रो निवेशयितव्य इत्येतत् । सर्वैरेतैः कर्मभिर्युक्तस्यापि स्वाध्यायप्रवचने यन्नतोऽनुष्ठेये इत्येवमर्थं सर्वेण सह स्वाध्यायप्रवचनग्रहणम् । स्वाध्यायाधीनं धर्मज्ञानम् । अर्थज्ञानायत्तं च परं श्रेयः । प्रवचनं च तदविस्मरणार्थं धर्मबुद्ध्यर्थं च । अतः स्वाध्यायप्रवचनयोरादरः कार्यः । सत्यमिति सत्यमेवानुष्ठेयमिति सत्यवचाः सत्यमेव वचो यस्य सोऽयं सत्यवचाः, नाम वा तत् तस्य; राधीतरः रधीतरगोत्रः राधीतर आचार्यो मन्यते । तप इति तप एव कर्तव्यमिति तपोनित्यः तपसि नित्यः तपःपरः, तपोनित्य इति वा नाम; पौरुशिष्टिः पुरुशिष्टस्यापत्यं पौरुशिष्टिराचार्यो मन्यते । स्वाध्यायप्रवचने एव अनुष्ठेये इति नाको नामतः मुद्रलस्यापत्यं मौद्रल्य आचार्यो मन्यते । तद्धि तपस्तद्धि तपः । यस्मात्स्वाध्यायप्रवचने

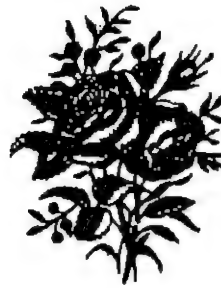
प्रजाश्चोत्पाद्या इति । प्रजोत्पत्त्यर्थाः पुत्रकामेष्टयादयः कर्तव्या इत्यर्थः । निवेशयितव्य इति । निवेशो विवाहः । पुनः पुनः स्वाध्यायग्रहणस्य तात्पर्यमाह—सर्वैरित्यादिना । यन्नतोऽनुष्ठेये इत्यत्र हेतुमाह—स्वाध्यायाधीनं हीति । अध्ययनाधीनमित्यर्थः । अध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वं पूर्वतन्त्रप्रसिद्धमिति द्योतनार्थो हि-शब्दः । अर्थज्ञानायत्तं चेति । प्रणाख्या कर्मकाण्डार्थज्ञानायत्तं परं श्रेयः, साक्षादेव ज्ञानकाण्डार्थज्ञानायत्तं परं श्रेय इति विभागसूचनार्थश्चकारः । अत इति । स्वाध्यायस्यार्थज्ञानद्वारा परमश्रेयःसाधनत्वात्प्रवचनस्याविस्मरणान्विसाधनत्वाच्चेत्यर्थः । सत्यमेवेति । अनुष्ठेयानां मध्ये सत्यमेव प्रशस्तं कर्मेति राधीतरस्य मतमिति भावः । तथा च वचनम्—‘अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् । अश्वमेधसहस्रात्तु सत्यमेव विशिष्यते’ इति । अत्र द्वितीयनाम-शब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । तप एवेति । कृच्छ्रान्द्रायणादिमिताशनधनदानरूपं तप एव प्रशस्तं कर्मेति पौरुशिष्टेर्मतम् । तस्य प्राशस्त्यं श्रोतमलोकप्राप्तिसाधनत्वात् । तथा च श्रुतिः—‘तपस्र्वयः सुवरन्वविन्दन्’ इति । मौद्रल्याभिमतं स्वाध्यायप्रवचनयोरुत्तमकर्मत्वे हेतुमाह श्रुतिः— तद्धि तप इति । हि-शब्दार्थ

एव तपः, तस्मात्ते एवानुष्ठेये इति । उक्तानामपि सत्यतपःस्वाध्यायप्रव-
चनानां पुनर्ग्रहणमादरार्थम् ॥

इति नवमानुवाकभाष्यम् ॥

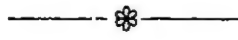
कथनम्—यस्मादिति । तत्र स्वाध्यायशब्दितस्याध्ययनस्य नियमोपेतत्वात्तपः-
शब्दवाच्यत्वम् । तदुक्तम्—‘नियमेषु तपःशब्दः’ इति । प्रवचनशब्दितस्य च
ब्रह्मयज्ञस्य तपस्त्वम् ‘तपो हि स्वाध्यायः’ इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमिति मत्वा तपस्त्वं
तयोरुत्तमकर्मत्वे हेतुतयोक्तमित्यनुसंधेयम् । उक्तानामपीति । ‘सत्यं च स्वा-
ध्यायप्रवचने च तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च’ इत्यस्योक्तानामपीत्यर्थः । आदरार्थ-
मिति । आदरसूचनद्वारा मतभेदेनोत्तमकर्मत्वख्यापनार्थमित्यर्थः ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यव्याख्यायां नवमाऽनुवाकः
श्रीक्षावल्लयां नवमोऽनुवाकः ॥

दशमोऽनुवाकः ॥

अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्त्तिः पृष्ठं गिरेरिव ।
ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविणः
सवर्चसम् । सुमेधा अमृतोक्षितः । इति त्रिशङ्को-
र्वेदानुवचनम् ॥ १ ॥

इति दशमोऽनुवाकः ॥

अहं वृक्षस्य रेरिवेति स्वाध्यायार्थो मन्त्राम्नायः । स्वाध्यायश्च
विद्योत्पत्तये, प्रकरणात् । विद्यार्थं हीदं प्रकरणम् ; न च अन्यार्थत्वम-
वगम्यते । स्वाध्यायेन च विशुद्धसत्त्वस्य विद्योत्पत्तिरवकल्पते । अहं
वृक्षस्य उच्छेद्यात्मकस्य संसारवृक्षस्य रेरिवा प्रेरयिता अन्तर्याम्यात्म-

नन्वहं वृक्षस्येत्यादिमन्त्रपाठः किमर्थं इत्याशङ्क्याह— स्वाध्यायार्थं
इति । जपार्थं इत्यर्थः । ननु तज्जपस्य कोपयोगः ? तत्राह— स्वाध्यायश्चेति
प्रकरणादिति हेतुं विवृणोति— विद्यार्थं हीति । प्रकरणस्य संहितोपनिषद्गत-
मन्त्रब्राह्मणजातस्य विद्याप्रयोजनकत्वादित्यर्थः । ब्रह्मविद्यासंनिधौ पाठादिति
भावः । अहं वृक्षस्येत्यादिमन्त्राम्नायस्य कर्मशेषत्वशङ्कां निराकरोति—न चेति ।
तदवगमकश्रुतिछिन्नादेरदर्शनादिति भावः । स्वाध्यायो विद्योत्पत्तये भवतीत्यु-
क्तम् ; तत्र विवक्षितं द्वारं समर्पयति— स्वाध्यायेन चेति । जपादिरूपस्य
धर्मस्य पापक्षयरूपशुद्धित्वारा विद्योत्पत्तिहेतुत्वम् 'तपसा कल्मषं हन्ति' इत्या-
दिशास्त्रसिद्धमिति विशेषसूचनार्थश्चकारः । अहमिति । साक्षात्कृतब्रह्मतत्त्ववि-
शङ्कनामा ऋषिः अहंशब्दार्थः । उच्छेद्यात्मकस्येति । उच्छेद्यत्वभावस्येत्यर्थः ।

ना । कीर्त्तिः ख्यातिः गिरेः पृष्ठमिव उच्छ्रिता मम । ऊर्ध्वं कारणं पवित्रं
पावनं ज्ञानप्रकाश्यं परं ब्रह्म यस्य सर्वात्मनो मम, सोऽहमूर्ध्वपवितः ;
वाजिनि इव वाजवतीव, वाजमन्त्रम्, तद्वति सवितरीत्यर्थः ; यथा सवि-
तरि अमृतमात्मतत्त्वं विशुद्धं प्रसिद्धं श्रुतिस्मृतिशतेभ्यः, एवं स्वमृतं श्रो-
भनं विशुद्धमात्मतत्त्वं अस्मि भवामि । द्रविणं धनं सर्वर्चसं दीप्तिमत्
तदेव आत्मतत्त्वं, अस्मीत्यनुवर्तते । ब्रह्मज्ञानं वा अमृतत्वप्रकाशक-

संसारवृक्षस्येति । विद्याप्रतिपादके मन्त्रे प्रसिद्धवृक्षग्रहणायोगात्संसार एवो-
च्छेद्यस्वभावत्वसाम्याद्वृक्षशब्देन गृह्यत इति भावः । जगदात्मकस्य संसारवृक्ष-
स्य प्रेरयिता परमेश्वर एव, न ब्रह्मविदिति, तत्राह— अन्तर्याम्यात्मनेति ।
ब्रह्मविदः सर्वात्मकत्वादिति भावः । कीर्त्तिरिति । मेरोः शृङ्गमिव मम ब्रह्म-
विदः कीर्त्तिः प्रसिद्धिः स्वर्गलोकख्यापनीत्यर्थः । उपरिभागवाचिनोर्ध्वशब्देन
संसारमण्डलानुपरि वर्तमानं जगत्कारणत्वोपलक्षितं ब्रह्म लक्ष्यत इत्याशये-
नाह— ऊर्ध्वं कारणमिति । वस्तुतः संसारास्पृष्टमिति यावत् । अत
एवाह— पवित्रमिति । नन्वेवंभूतमपि ब्रह्म सर्वप्राणिसाधारणमेव, वस्तुत
एकात्मकत्वात्सर्वप्राणिनामिति, तत्राह— ज्ञानप्रकाशमिति । अन्येषां ज्ञा-
नाभावाविति भावः । ब्रह्मेत्यनन्तरं स्वरूपभूतमिति शेषः । अन्नमिति ।
कर्मफलरूपं ब्रह्मादिदेवभोग्यममृतमन्नम् ; तद्वत्त्वमादित्यस्य मधुविद्यायां प्रसि-
द्धमिति बोध्यम् । यथा सवितरि श्रुतिस्मृतिशतेभ्यो विशुद्धममृतमात्मतत्त्वं
प्रसिद्धम्, एवं मय्यपि पुरुषे श्रुतिस्मृतिशतेभ्य एव विशुद्धमात्मतत्त्वं प्रसि-
द्धमस्ति । इत्थमुभयत्र प्रसिद्धमात्मतत्त्वं स्वमृतशब्दितमस्मीत्यर्थः । तथा च
श्रुतयः— ‘स यश्चायं पुरुषे, यश्चासावादित्ये, स एकः’ इत्याद्याः, स्मृतयश्च—
‘आदित्ये शुद्धममृतमात्मतत्त्वं यथा स्थितम् । विद्याधिकारिणि तथा पुरुषेऽपि
तदस्ति भोः’ इत्याद्या द्रष्टव्याः । धनमिति । लौकिकस्य रत्नादिकं धनम् ;
ब्रह्मविदस्तु निरतिशयानन्दमात्मतत्त्वमेव धनम्, तच्च स्वप्रकाशत्वाद्दीप्तिमदि-
त्यर्थः । साकाङ्क्षादाह— अस्मीत्यनुवर्तते इति । द्रविणं सर्वर्चसमित्यस्या-
र्थान्तरमाह— ब्रह्मज्ञानं वेति । ब्रह्मज्ञानं वा द्रविणमिति संबन्धः । ब्रह्मज्ञा-

त्वात्सर्वसम्, द्रविणमिव द्रविणम्, मोक्षमुखहेतुत्वात् । अस्मिन्पक्षे प्राप्तं मयेत्यध्याहारः कर्तव्यः । सुमेधाः शोभना मेधा सार्वज्ञ्यलक्षणा यस्य मम, सोऽहं सुमेधाः ; संसारस्थित्युत्पत्त्युपसंहारकौशलयोगात्सुमेधस्त्वम् ; अत एव अमृतः अमरणधर्मा, अक्षितः अक्षीणः अव्ययः अक्षतो वा ; अमृतेन वा उक्षितः सिक्तः अमृतोक्षितोऽहम् । इतीत्यादि ब्राह्मणम् । इति एवं त्रिशङ्कोः ऋषेः ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मविदः वेदः वेदनम् आत्मैकत्वविज्ञानं तस्य प्राप्तिमनु वचनं वेदानुवचनम् ; आत्मनः कृत-

नञ्च सर्वसत्त्वे हेतुमाह— अमृतत्वेति । अमृतत्वं ब्रह्म, तदावरणनिवर्तनद्वारा तत्प्रकाशकत्वात् ; ब्रह्मणि 'अहं ब्रह्मास्मि' इति व्यवहार्यतापादकत्वादित्यर्थः । मोक्षेति । प्रकृताभिप्रायं मोक्षमहणम् । पुरुषार्थहेतुत्वसान्याद्द्रविणशब्दो ब्रह्मज्ञाने प्रयुक्त इत्यर्थः । ब्रह्मस्वरूपव्यञ्जकं मुक्तिसाधनभूतं ब्रह्मज्ञानं चेत्सर्वसं द्रविणम्, तर्हि तदस्मीति पूर्ववदन्वयो न घटते ; तन्माह— अस्मिन्पक्ष इति । शोभनेति । शोभना ब्रह्मज्ञानोपयोगिनी मेधा ग्रन्थतदर्थधारणसामर्थ्यलक्षणा यस्य सोऽहं सुमेधा इत्यर्थः । सार्वज्ञ्येति । सार्वज्ञ्यलक्षणा वा मेधा यस्य सोऽहमित्यर्थः । विदुषः सर्वज्ञत्वलक्षणमेधावन्त्वं साधयति— संसारेति । संसारो जगत् । जगज्जन्मादिहेतुत्वं च ब्रह्मभूतस्य विदुषो वाजसनेयके श्रूयते— 'अस्माच्छ्रोत्रात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते' इति । अस्मादित्यस्य साक्षात्कृतादित्यर्थः । छान्दोग्येऽपि श्रूयते— 'एवं विजानत आत्मनः प्राणाः' इत्यादिना । तथा विदुषः सर्वज्ञत्वमपि प्रश्नोपनिषदि श्रूयते— 'स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेश' इति । अत एवेति । जगद्धेतुत्वादेवेत्यर्थः । जगत्कारणस्य ब्रह्मचैतन्यस्य नित्यत्वात्तद्रूपस्य विदुषो नास्ति मरणमित्यर्थः । अव्यय इति । अव्ययवाच्यो व्ययः, तद्रहित इत्यर्थः । अक्षतो वेति । शस्त्रादिकृतक्षतरहित इत्यर्थः । निरवयवत्वादिति भावः । अमृतेन वेति । स्वरूपानन्दानुभवेन सदा व्याप्त इति यावत् । इतीत्यादीति । इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनमिति वाक्यं ब्राह्मणमित्यर्थः । कृतकृत्यतेति । यथा वामदेवस्य कृतकृत्यताख्यापनार्थम् 'अहं मनुरभवम्' इत्यादिवचनम्, तथा त्रिशङ्कोरपि वेदानुवचनं तत्ख्यापनार्थम् ; तत्ख्यापनं च

कृत्यताख्यापनार्थं वामदेववत्रिशङ्कुना आर्षेण दर्शनेन दृष्टो मन्त्राम्नाय
आत्मविद्याप्रकाशक इत्यर्थः । अस्य च जपो विद्योत्पत्त्यर्थोऽवगम्यते
ऋतं चेत्यादि कर्मोपन्यासादनन्तरं च वेदानुवचनपाठादेतदवगम्यते—
एवं श्रौतस्मार्तेषु नित्येषु कर्मसु युक्तस्य निष्कामस्य परं ब्रह्म विविदिषो-
रार्षाणि दर्शनानि प्रादुर्भवन्त्यात्मादिविषयाणीति ॥

इति दशमानुवाकभाष्यम् ॥

सुमुष्णं कृतकृत्यतासंपादके ब्रह्मविचारे प्रवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् । पूर्वम् ‘अहं
वृक्षस्य’ इति मन्त्रस्य विद्याप्रयोजनकप्रकरणमध्यपठितत्वाद्विद्याशेषत्वमुक्तम् ।
इदानीं लिङ्गावपि तस्य सफलेपत्वं वक्तुं शक्यत इत्याशयेन विवक्षितं मन्त्रार्थं
कथयति— त्रिशङ्कुनेति । आर्षेणेति । तपःप्रभावजनितेनेत्यर्थः । मन्त्रस्य
विद्याप्रकाशकत्वे फलितमाह— अस्य चेति । विद्याप्रकाशनसामर्थ्यरूपास्त्रि-
ङ्गाश्चेति षकारार्थः । पूर्वानुवाके कर्माण्युपन्यस्यानन्तरमेव ऋषेरात्मविषयदर्श-
नोपन्यासे श्रुतेः कोऽभिप्राय इत्याकाङ्क्षायामाह— ऋतं चेत्यादिना । अन-
न्तरं चेति । षकारोऽवधारणार्थः । सकामस्य पितृलोकप्राप्तिरेव ‘कर्मणा
पितृलोकः’ इति श्रुतेः, नात्मदर्शनमित्याशयेनाह— निष्कामस्येति । सांसा-
रिकफलेषु निःस्पृहस्यापि विद्यामकामयमानस्य न विद्योत्पत्तिः, किं तु प्रत्य-
क्षायनिवृत्तिमात्रमित्याशयेनाह— ब्रह्म विविदिषोरिति । आर्षाणीति ।
नित्यनैमित्तिककर्मस्वपि ‘तपसा कर्मणं हन्ति’ इत्यादौ तपस्त्वप्रसिद्धेस्तज्ज-
न्यानामपि दर्शनानामार्षत्वमुक्तमिति मन्तव्यम् ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यव्याख्यायां धनमाकाङ्क्षायाम्

श्रीक्षावल्ली दशमोऽनुवाकः ॥

एकादशोऽनुवाकः ॥

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं
वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचा-
र्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छे-
त्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदि-
तव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रम-
दितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदित-
व्यम् ॥ १ ॥

देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो
भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अति-
थिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि
सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकं सुच-
रितानि । तानि त्वयोपास्यानि ॥ २ ॥

नो इतराणि । ये के चास्मच्छ्रेयाः सो ब्रा-
ह्मणाः । तेषां त्वयासनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया
देयम् । अश्रद्धयादेयम् । श्रिया देयम् । द्विया

देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् । अथ यदि
ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ॥

ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता अयुक्ताः ।
अल्लूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् ।
तथा तत्र वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र
ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता अयुक्ताः । अल्लूक्षा
धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु
वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदो-
पनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् ।
एवमु चैतदुपास्यम् ॥ ४ ॥

इति एकादशो ॥

वेदमनूच्येत्येवमादिकर्तव्यतोपदेशारम्भः प्राग्ब्रह्मविज्ञानाभियमेन
कर्तव्यानि श्रौतस्मार्तानि कर्माणीत्येवमर्थः, पुरुषसंस्कारार्थत्वात् ।
संस्कृतस्य हि विशुद्धसत्त्वस्य आत्मविज्ञानमञ्जसैवोत्पद्यते । 'तपसा

उत्तरानुवाके कर्मणां कर्तव्यता किमर्थमुपदिश्यत इत्याकाङ्क्षायामाह—
वेदमनूच्येत्यादिना । ज्ञानात्पूर्वं कर्मणां ज्ञानार्थिनावश्यं कर्तव्यत्वे हेतुमाह—
पुरुषेति । संस्कारस्वरूपं कथयन्संस्कारद्वारा तेषां ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वमाह—
संस्कृतस्य हीति । सत्यस्यान्तःकरणस्य विशिष्टा या शुद्धिः सैव संस्कार
इति भावः । अञ्जसैवेति । अप्रतिबन्धेनैवेत्यर्थः । पापरूपस्य चित्तमालिन्यस्य
ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वात्, शुद्धिद्वारा कर्मणां विद्योदयहेतुत्वे हि-वाच्यसूचितं
मानमाह— तपसेति । तपसा कर्मणा कल्मषनिवृत्तौ विद्या भवति, तया

कल्मषं हन्ति विद्ययामृतमश्नुते' इति हि स्मृतिः । वक्ष्यति च—'तपसा
ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति । अतो विद्योत्पत्त्यर्थमनुष्ठेयानि कर्माणीति ।
अनुशास्तीत्यनुशासनशब्दात्, अनुशासनातिक्रमे हि दोषोत्पत्तिः । प्रा-
गुपन्यासाच्च कर्मणाम्, केवलब्रह्मविद्यारम्भाच्च, पूर्वं कर्माण्युपन्यस्तानि ।
उदितायां च ब्रह्मविद्यायाम् 'अभयं प्रतिष्ठां विन्दते' 'न बिभेति कुत-

विद्यया अमृतमश्नुत इति स्मृत्यर्थः । इति हि स्मृतिरिति । इति स्मृतेरित्यर्थः ।
ननु कर्मभिर्विशुद्धसत्त्वस्यापि तत्त्वचिन्तां विना कथमात्मविज्ञानमञ्जसौवोत्पद्येत !
तत्राह—वक्ष्यति चेति । तत्त्वचिन्तामपि विद्यासाधनत्वेन श्रुतिर्वक्ष्यतीत्यर्थः ।
श्रुतौ तपःशब्दस्तत्त्वविचारपर इत्येतदपे स्फुटीकरिष्यते । उपसंहरति— अत
इति । पुरुषसंस्कारद्वारा कर्मणां विद्यासाधनत्वादित्यर्थः । ननु उपदिशतीत्यनुक्त्वा
राजेवानुशास्तीति किमर्थं वदति श्रुतिरित्याशङ्क्य गुरूपवेशातिक्रमे महान-
नर्थो भवेदिति सूचनार्थमित्याह— अनुशासनशब्दादिति । तदतिक्रमे दोषो
भवतीति गम्यत इति शेषः । तत्रोपपत्तिमाह— अनुशासनेति । लोके
राजानुशासनातिक्रमे दोषोत्पत्तिप्रसिद्धेरिति हि-शब्दार्थः । ननु यथा ज्ञाना-
त्पूर्वं कर्माणि ज्ञानार्थं कर्तव्यानि तथा ज्ञानोदयानन्तरमपि मुक्त्यर्थं तानि
कर्तव्यानि, ज्ञानकर्मसमुच्चयस्यैव मुक्तिसाधनत्वात्; तथा च स्मृतिः— 'त-
त्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामुने' इति; नेत्याह— प्रागुपन्यासा-
च्चेति । च-शब्दः शङ्कानिरासार्थः । कर्मणां विद्यारम्भात्प्रागुपन्यासाद्धेतो-
र्विद्योदयानन्तरं न तान्यनुष्ठेयानीत्यर्थः । केवलेति । ब्रह्मविद्याप्रोति परमि-
ष्यत्र परप्राप्तिसाधनत्वेन विद्यामात्रारम्भाच्च हेतोर्न विद्योदयानन्तरं तान्यनुष्ठे-
यानीत्यर्थः । प्रागुपन्यासं विवृणोति— पूर्वमिति । ब्रह्मविद्याप्रोति परमिति
विद्यारम्भात्पूर्वं संहितोपनिषद्येव ऋतं चेत्यादावुपन्यस्तानीत्यर्थः । विद्योदयान-
न्तरमेव मुक्तिलाभश्रवणासदनन्तरं कर्मणां नैष्कल्यश्रवणाच्च न मुक्तिसाधनत्वं
कर्मणामित्याशयेनाह— उदितायां चेति । यदा ब्रह्मण्यभयं यथा भवति
तथा प्रतिष्ठामात्मभावं विद्यया विन्दते तदैवाभयं गतो भवति । ब्रह्मणः स्वरू-
पभूतमानन्दं विद्वान्न बिभेति कुतश्चन, भयहेत्वविद्याया विद्योदयकाल एव

श्चन' 'किमहं साधु नाकरवम्' इत्यादिना कर्मनैष्किकचन्यं दर्शयिष्यति ।
 अतः अवगम्यते— पूर्वोपचितदुरितक्षयद्वारेण विद्योत्पत्त्यर्थानि कर्मा-
 णीति ; मन्त्रवर्णाञ्च— 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते' इति ।
 ऋतादीनां पूर्वोपदेशः आनर्थक्यपरिहारार्थः ; इह तु ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वा-
 त्कर्तव्यतानियमार्थः । वेदम् अनूच्य अध्याप्य आचार्यः अन्तेवासिनं
 शिष्यम् अनुशास्ति ग्रन्थग्रहणात् अनु पश्चात् शास्ति तदर्थं ग्राहयती-
 त्यर्थः । अतोऽवगम्यते अधीतवेदस्य धर्मजिज्ञासामकृत्वा गुरुकुलाग्न-
 समावर्तितव्यमिति । 'बुद्ध्वा कर्माणि कुर्वीत' इति स्मृतेश्च । कथमनुशा-
 स्तीत्याह— सत्यं वद यथाप्रमाणावगतं वक्तव्यं च वद । तद्वत् धर्मं

निवृत्तत्वादित्यर्थः । किमहमिति । विदुषः साधुकर्माकरणप्रयुक्तसंतापाभावोक्त्या
 तं प्रति कर्मणामाकिंचन्यं फलाभावः प्रतीयत इत्यर्थः । समुच्चयस्य श्रुतिबाह्य-
 त्वमुपसंहरति— अत इति । प्रागुपन्यासादिहेतोरित्यर्थः । विद्येति । विद्यो-
 त्पत्त्यर्थान्येव न मुक्त्यर्थानीति गम्यत इत्यर्थः । इतश्च दुरितक्षयद्वारा विद्यो-
 त्पत्त्यर्थान्येवेत्याह— मन्त्रेति । अविद्यया कर्मणा मृत्युं पाप्मानं तीर्त्वेति
 कर्मणां दुरितक्षयफलकत्वप्रतिपादनपूर्वकं विद्यामात्रस्य मुक्तिहेतुत्वप्रतिपादक-
 मन्त्रवर्णाञ्चेत्यर्थः । एवं च सति तत्प्राप्तिहेतुरिति स्मृतिवचनं क्रमसमुच्चयपरम्,
 न यौगपद्येन विद्याकर्मणोः समुच्चयपरमिति मन्तव्यम् । पौनरुक्त्यं परिहरति—
 ऋतादीनामिति । कर्मणां विद्याफले स्वाराज्येऽनुपयोगमाशङ्क्य तत्रोपयोग-
 कथनाभिप्रायेण पूर्वोपदेश इत्यर्थः । अनुशब्दार्थमाह— ग्रन्थेति । वेदमध्या-
 प्यानन्तरमेव तदर्थमप्युपदिशतीति वदन्त्याः श्रुतेस्तात्पर्यमाह— अत इति ।
 धर्मजिज्ञासा कर्मविचारः । इतश्च धर्मजिज्ञासां कृत्वैव गुरुकुलाग्नवर्तितव्य-
 मित्याह— बुद्धेति । न च वेदाध्ययनानन्तरमाचार्येणानुज्ञातो दारानाहृत्य
 मीमांसया कर्मावबोधं संपादयतु, तदा तत्संपादनेऽपि न 'बुद्ध्वा—' इति स्मृति-
 विरोध इति वाच्यम्, दारसंग्रहानन्तरं नित्यनैमित्तिकानुष्ठानावश्यंभावेन पुन-
 स्तस्य गुरुकुलवासासंभवात् ; अतः प्रागेव कर्मावबोधः संपादनीय इति भावः ।
 यथाप्रमाणावगतमपि परस्याहितं न वाच्यमित्याह— वक्तव्यं चेति । वच-

चर; धर्म इत्यनुष्ठेयानां सामान्यवचनम्, सत्यादिविशेषनिर्देशात् । स्वाध्यायादध्ययनात् मा प्रमदः प्रमादं मा कार्षीः । आचार्याय आचार्यार्थं मियम् इष्टं धनम् आहृत्य आनीय दत्त्वा विद्यानिष्कयार्थम्, आचार्येण च अनुज्ञातः अनुरूपान्दारानाहृत्य प्रजातन्तुं प्रजासंतानं मा व्यवच्छेत्सीः; प्रजासंततेर्विच्छित्तिर्न कर्तव्या; अनुत्पद्यमानेऽपि पुत्रे पुत्रकाम्यादिकर्मणा तदुत्पत्तौ यत्नः कर्तव्य इत्यभिप्रायः, प्रजाप्रजनप्रजातित्रयनिर्देशसामर्थ्यात्; अन्यथा प्रजनश्चेत्येतदेकमेवावक्ष्यत् । सत्यात् न प्रम-

नार्हमित्यर्थः । तदाह भगवान्— ‘अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्’ इति । सामान्यवचनमिति । अनुष्ठेयसामान्यवाचकमपि धर्मपदं सत्यादिरूपधर्मविशेषनिर्देशसंनिधानात्तदतिरिक्तानुष्ठेयपरमित्यर्थः । स्वाध्यायादध्ययनादिति । अध्ययनेन गृहीतस्य स्वाध्यायस्य प्रमादो विस्मरणम्, तन्मा कुर्वित्यर्थः; ‘ब्रह्मोज्झे मे किल्बिषम्’ इति मन्त्रवर्णेन ‘ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य विनाशनम्’ इति स्मरणेन च वेदविस्मरणे प्रत्यवायावगमात् । मे मम किल्बिषं ब्रह्मोज्झे वेदविस्मरणवति पुरुषे गच्छत्विति मन्त्रार्थः । ननु न कर्तव्येति कथम्, संततिप्राप्तेर्देवाधीनत्वादित्याशङ्क्याह— अनुत्पद्यमानेऽपीति । इतश्चैवमेव श्रुतेरभिप्राय इत्याह— प्रजेति । ऋतं चेत्यनुवाके ‘प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च, प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च, प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च’ इति संततिविषय एव प्रजावित्रयनिर्देशबलाच्चेत्यर्थः । अन्यथेति । श्रुतेः संतत्यर्थयत्ने तात्पर्याभाव इत्यर्थः । ऋतुकालगमनाभावे प्रत्यवायस्मरणान्तावन्मात्रमेव श्रुतिरवक्ष्यदित्यर्थः । न च श्रुत्या तात्पर्येण संततिः संपादनीयेति किमर्थमुच्यत इति वाच्यम्, पितृऋणस्य परलोकप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वेन तत्पाकरणद्वारा परलोकप्राप्तिसाधनत्वात्; तथा च श्रुतिः— ‘नापुत्रस्य लोकोऽस्ति’ इति । न केवलं पितृऋणं परलोकप्रतिबन्धकम्, किं तु मोक्षस्यापि; तथा च मनुः— ‘ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य चैतानि मोक्षमिच्छन्प्रजत्यधः’ इति । तथा च सुमुक्षुणापि संततियत्नः कर्तव्य इति । ननु सत्यात्प्रमादनिषेधवचनस्य

दितव्यं प्रमादो न कर्तव्यः ; सत्याच्च प्रमदनमनृतप्रसङ्गः ; प्रमादशब्दसामर्थ्यात् विस्मृत्याध्यनृतं न वक्तव्यमित्यर्थः ; अन्यथासत्यवदनप्रतिषेध एव स्यात् । धर्मात् न प्रमदितव्यम्, धर्मशब्दस्यानुष्ठेयविशेषविषयत्वादननुष्ठानं प्रमादः, स न कर्तव्यः ; अनुष्ठातव्य एव । कुशलात् आत्मरक्षणार्थात्कर्मणः न प्रमदितव्यम् । भूतिः विभूतिः, तस्यै भूत्यै भूत्यर्थान्मङ्गलार्थात्कर्मणः न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्, ते हि नियमेन कर्तव्ये इत्यर्थः । देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्, दैवपित्र्ये कर्मणी कर्तव्ये । मातृदेवः माता देवो यस्य सः, त्वं मातृदेवः भव स्याः । एवं पितृदेवः, आचार्यदेवः, अतिथिदेवो भव ; देवतावदुपास्या एते इत्यर्थः । यान्यपि च अन्यानि अनवधानि अनि-

यदि सत्यमेव वक्तव्यमित्यर्थो विवक्षितः, तदा 'सत्यं वद' इत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यादित्याशङ्क्याह— सत्याच्चेति । च-शब्दः शङ्कानिरासार्थः । ननु यद्यनृतवदननिषेधो विवक्षितः तर्ह्यनृतं न वक्तव्यमित्यनुक्त्वा प्रमादशब्दप्रयोगे कोऽभिप्रायः श्रुतेरित्याशङ्क्याह— प्रमादशब्दसामर्थ्यादिति । अनृतवदनविषये विस्मृत्यानृतवदनेऽपि दोषाधिक्यमेव, 'समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिववति' इति श्रुतेः 'नानृतात्पातकं किञ्चित्' इति स्मृतेश्च । तस्मादनृतवर्जने सदा जागरूकेणैव भवितव्यमिति भावः । अन्यथेति । विस्मृत्यानृतवदनेऽपि दोषातिशयाभावे सतीत्यर्थः । असत्येति च्छेदः । अननुष्ठानमिति । अनुष्ठेयस्वरूपस्य धर्मस्यालस्यादिकृतमननुष्ठानं प्रमाद इत्यर्थः । अनुष्ठातव्य एवेति । धर्म इति शेषः । आत्मरक्षणार्थादिति । शरीररक्षणार्थाधिकित्सादिरूपादित्यर्थः । मङ्गलार्थादिति । 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यादौ विहितत्वाद्देविकात् लौकिकात्प्रतिग्रहादेष्वेत्यर्थः । देवेति । देवकार्यं यागादि, पितृकार्यं श्राद्धादीति विभागः । मात्रादीनां वस्तुतो देवत्वाभावादाह— देवतावदिति । श्रौतस्मार्तकर्मजातमुपदिश्याचारप्रमाणकानि कर्माणि विशेषोक्तिपूर्वकमुपदिशति—यान्यपि चेति । अपि च यानीति योजना । आचार्यकृतानां कर्मणां

न्दितानि शिष्टाचारलक्षणानि कर्माणि, तानि सेवितव्यानि कर्तव्यानि त्वया । नो अकर्तव्यानि इतराणि सावधानि शिष्टकृतान्यपि । यान्य-
स्माकमाचार्याणां सुचरितानि शोभनचरितानि आम्रायाद्यविरुद्धानि,
तान्येव त्वया उपास्यानि, नियमेन कर्तव्यानीत्येतत् । नो इतराणि विप-
रीतान्याचार्यकृतान्यपि । ये के चाविशेषिता आचार्यत्वादिधर्मैः अस्मत्
अस्मत्तः श्रेयांसः प्रशस्यतराः, ते च ब्राह्मणाः, न क्षत्रियादयः, तेषाम्
आसनेन आसनादिना त्वया प्रश्वसितव्यम्, प्रश्वसनं प्रश्वासः श्रमा-
पनयः ; तेषां श्रमास्त्वया अपनेतव्या इत्यर्थः । तेषां वा आसने गो-
ष्ठीनिमित्ते समुदिते, न प्रश्वसितव्यं प्रश्वासोऽपि न कर्तव्यः ; केवलं तदु-
क्तसारग्राहिणा भवितव्यम् । किं च, यत्किञ्चिद्देयम्, तत् श्रद्धयैव दातव्य-
म् । अश्रद्धया अदेयं न दातव्यम् । श्रिया विभूत्या देयम् । द्विया लज्जया

साकल्येनोपादेयत्वमिति विशेषमाशङ्कयाह— यान्यस्माकमिति । विपरी-
तानीति । शापप्रदानादीनीत्यर्थः । आचार्यत्वादीति । आदिपदं मातृत्व-
पितृत्वादिसंग्रहार्थम् । आचार्यादिभिन्ना इत्यर्थः । प्रशस्यतरा इति । सगुण-
निर्गुणब्रह्मनिष्ठादियुक्ता इत्यर्थः । श्रुतस्य ब्राह्मण्यस्याधिवक्षायां कारणाभावं
मत्वाह— न क्षत्रियेति । आसनादिनेति । शुश्रूषाभ्रपानादिसंग्रहार्थ-
मादिपदम् । गोष्ठीति । शास्त्रार्थनिर्णयाय क्रियमाणो व्यवहारोऽत्र गो-
ष्ठी, सा निमित्तमुद्देश्यतया कारणं यस्य समुदितस्य समुदायस्य त-
स्मिन्नित्यर्थः । प्रश्वासोऽपि न कर्तव्य इति । किमु वक्तव्यं पण्डितम-
न्यतया विस्मरभेण वार्त्तादिकं न कार्यमितीति भावः । तर्हि तेषां समुदिते गत्वा
किं कर्तव्यं मयेत्याशङ्कयाह— केवलमिति । श्रद्धयैवेति । अवर्जनीयतया
प्राप्तेष्वप्राप्तेष्वपीत्यर्थः । तदुक्तं वार्त्तिके 'श्रद्धयैव च दातव्यमश्रद्धाभाजने-
ष्वपि' इति । न दातव्यमिति । 'अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह' इति भगवतोक्तत्वादिति भावः ।
स्वविभूत्यनुसारेण देयमित्याह— श्रियेति । बहु ददतापि मया कियद्दीयत

देयम् । भिया च, संविदा च, संविन्मित्रादिकार्यम् । अथ एवं वर्तमानस्य
पदि कदाचित् ते तव श्रौते स्मार्ते वा कर्मणि, वृत्ते वा आचारलक्षणे,
विचिकित्सा संशयः स्यात् भवेत्, ये तत्र तस्मिन्देशे काले वा ब्राह्मणाः,
अत्र कर्मादौ युक्ता इति व्यवहितेन संबन्धः कर्तव्यः ; संमर्शिनः विचा-
रक्षमाः, युक्ताः अभियुक्ताः कर्मणि वृत्ते वा, आयुक्ताः अपरप्रयुक्ताः,
अलूक्षाः अरूक्षाः अकूरमतयः, धर्मकामाः अदृष्टार्थिनः अकामहता इत्ये-
तः ; ते यथा तत्र तस्मिन्कर्मणि वृत्ते वा वर्तेरन्, तथा त्वमपि वर्तेथाः ।
अथ अभ्याख्यातेषु, अभ्याख्याता अभ्युक्ताः दोषेण संदिग्धमानेन
तंयोजिताः केनचित्, तेषु यथोक्तं सर्वमुपनयेत् । ये तत्रेत्यादि समानम् ।
एषः आदेशः विधिः । एषः उपदेशः पुत्रादिभ्यः पित्रादीनाम् । एषा

इति लज्जावता दातव्यमित्याह— लज्जायेति । परलोकभयेन देयमित्याह—
भेयेति । मित्नेति । मित्रसुहृदादेर्यत्कार्यं तेनापि निमित्तेन देयमित्यर्थः । तत्र
कर्मादाविति । देशाद्यर्थकस्य तत्रशब्दस्य युक्ता इत्यनेनान्वय उक्तः ; कस्मि-
न्नेवष्ये युक्ता इत्याकाङ्क्षायां कर्मादावित्युक्तमिति विवेचनीयम् । अभियुक्ता
ति । कर्मादावभियोगो विधिवत्तदनुष्ठानम्, अनुष्ठेयार्थनिर्णयस्य संमर्शिन इत्य-
नेन लब्धत्वादिति मन्तव्यम् । अपरप्रयुक्ता इति । स्वतन्त्रा इत्यर्थः । अकाम-
ता इति । कामपूजादिकामोपहृता न भवन्तीत्यर्थः । तथा त्वमपीति ।
दित्तहोमादिविषये संदेहे सति स्वस्ववंशस्थितानामेतादृशानामाचाराद्व्यवस्थां
नेश्चित्य तथा वर्तेथा इत्यर्थः । केनचिदिति । स्वर्णस्तेयादिरूपेणेत्यर्थः ।
संदिग्धमानेनेति विशेषणात्पातकित्वेन निश्चितानामभ्याख्यातपदेन ग्रहणं ना-
स्तीति गम्यते तेषामसंख्यवहार्थस्वनिश्चयेन तद्विषये विचाराप्रसक्तेरिति मत्वा
द्वयावृत्तिः कृतेति मन्तव्यम् । तेष्विति । पातकित्वसंशयास्पदेषु पुरुषेषु
यथोक्तं तस्मिन्देशे काले वेत्यादिकं सर्वमुपनयेद्योजयेदित्यर्थः । एवं ये तत्रे-
षादिवाक्यजातस्य तात्पर्यमुक्त्वा अक्षरार्थकथनप्रसक्तावाह— ये तत्रेत्यादि
मानमिति । ये तत्रेत्यादिवाक्यजातं पूर्वेण ये तत्रेत्यादिवाक्यजातेन समा-
र्थम्, अतो न पृथग्भ्याख्येयमित्यर्थः । उक्तमनुशासनमुपसंहरति— एष

वेदोपनिषत् वेदरहस्यम्, वेदार्थ इत्येतत् । एतदनुशासनम् ईश्वरवचनम्; आदेशवाच्यस्य विधेरुक्तत्वात् । सर्वेषां वा प्रमाणभूतानामनुशासनमेतत् । यस्मादेवम्, तस्मात् एवं यथोक्तं सर्वम् उपासितव्यं कर्तव्यम् । एवमु च एतत् उपास्यम् उपास्यमेव चैतत् नानुपास्यम् इत्यादरार्थं पुनर्वचनम् ॥

अत्रैतच्चिन्त्यते विद्याकर्मणोर्विवेकार्थम्— किं कर्मभ्य एव केवलेभ्यः परं श्रेयः, उत विद्यासव्यपेक्षेभ्यः, आहोस्विद्विद्याकर्मभ्यां संहताभ्याम्, विद्यया वा कर्मापेक्षया, उत केवल्यैव विद्यया इति । तत्र

इत्यादिना । सत्यं वेदेत्यादिग्रन्थसंदर्भ एतच्छब्दार्थः । पुत्रेति । पुत्रादिभ्यः शुकादिभ्यः पित्रादीनां व्यासादीनां य उपदेश इतिहासादौ प्रसिद्धः सोऽप्येष एवेत्यर्थः । अयमेवार्थ इतिहासादावुक्त इति भावः । कर्मकाण्डस्य कृत्स्नस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति वक्तुमेषा वेदोपनिषदिति वाक्यम्; तद्व्याचष्टे— वेदरहस्यमिति । एषा वेदोपनिषदित्यत्रैतच्छब्दः प्रकृतकर्मसंहतिपरः । ईश्वरवचनमिति । ‘श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे’ इति स्मरणादिति भावः । नन्वनुशासनं विधिरिति कुतो नोच्यते ! तत्राह— आदेशवाच्यस्येति । आदेशपदेन विधेरुक्ततया पौनरुक्त्यापत्तेरिति भावः । अनुशासनपदस्यार्थान्तरमाह— सर्वेषां वेति । आदरार्थमिति । यथोक्तकर्मानुष्ठाने यन्नाधिक्यसिद्धयर्थमित्यर्थः ॥

आद्यवादे केवलाया विद्याया मुक्तिसाधनत्वं साधितमपि विशिष्य समुच्चयनिराकरणेन पुनः साधयितुं चिन्तामुपक्रमते— अत्रैतदिति । विद्याकर्मणोः फलभेदज्ञानार्थमेतद्वक्ष्यमाणं वस्तु चिन्त्यत इत्यर्थः । एवकारस्य व्याख्यानम्— केवलेभ्य इति । उत विद्येति । विद्या परब्रह्मविद्या, उपसर्जनतया तत्सापेक्षेभ्य इत्यर्थः । विद्याकर्मणोः समप्राधान्यपक्षमाह— आहोस्विदिति । विद्याप्राधान्यकोटिमाह—विद्यया वेति । सिद्धान्तकोटिमाह— उत केवल्यैवेति । पूर्वपक्षमाह— तत्रेत्यादिना । ‘वेदमनूच्य’ इत्यादौ श्रुतेः कर्मसात्यन्तादरदर्शनात् ‘कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः’ इति भग-

केवलेभ्य एव कर्मभ्यः स्यात्, समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारात्,
'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना' इति स्मरणात् ।
अधिगमश्च सहोपनिषदर्थेनात्मज्ञानादिना । 'विद्वान्यजते' 'विद्वान्याज-
यति' इति च विदुष एव कर्मण्यधिकारः प्रदर्श्यते सर्वत्र ; 'ज्ञात्वानुष्ठान-
म्' इति च । कृत्स्नश्च वेदः कर्मार्थ इति हि मन्यन्ते केचित् । कर्मभ्य-
श्चेत्परं श्रेयो नाप्यते, वेदोऽनर्थकः स्यात् । न ; नित्यत्वान्मोक्षस्य ।

वद्वचनदर्शनाच्च कर्मभ्य एव परं श्रेयः ; न च विशावैयर्थ्यं शङ्कनीयम्, तस्याः
कर्मशेषत्वाभ्युपगमात्, तत्फलवचनस्यात एवार्थवादत्वाच्च तद्विरोधोऽपीति भावः ।
उपनिषज्जन्याया विद्यायाः कर्मशेषत्वे हेतुमाह— समस्तेति । समस्तवेदार्थज्ञान-
वतः कर्माधिकारे मानमाह—वेद इति । रहस्यान्युपनिषदः । समस्तवेदार्थज्ञानवतः
कर्माधिकारेऽप्युपनिषदर्थज्ञानस्य कर्माङ्गत्वे किमायातम् ? तत्राह— अधिगम-
श्चेति । सरहस्य इति विशेषणादुपनिषत्प्रयोजनभूतेनात्मविज्ञानेन सहैव वेदार्था-
वगमो गुरुकुले संपादनीय इति स्मृत्यर्थोऽवगम्यते ; तथा च कर्मकाण्डार्थज्ञानव-
द्वेदान्तार्थज्ञानस्यापि कर्माङ्गत्वमायासीति भावः । आत्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वे
हेत्वन्तरमाह— विद्वानिति । सर्वत्र वेदे विद्वान्यजते विद्वान्याजयति इति सम-
स्तवेदार्थज्ञानरूपविद्यावत एव यतोऽधिकारः प्रदर्श्यते, ततोऽप्यात्मज्ञानस्य
कर्मशेषत्वमित्यर्थः । समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारे स्मृत्यन्तरमाह— ज्ञात्वे-
ति । 'ज्ञात्वानुष्ठानम्' इति स्मृत्या च विदुष एव कर्मण्यधिकारः प्रदर्श्यते इति
योजना । एवमौपनिषदात्मज्ञानस्य तत्फलवचनस्य च कर्मशेषत्वप्रदर्शनेन कृ-
त्स्नस्य वेदस्य कर्मपरत्वमुक्तम् । तत्र जैमिनिशबरस्वामिसंमतिमाह—कृत्स्नश्चेति ।
तदुक्तं जैमिनिना— 'आज्ञायस्य क्रियार्थत्वात्—' इति ; शबरस्वामिना
चोक्तम्— 'दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्' इति । तस्य वेदस्यार्थः प्रयो-
जनम् । एवं कर्मणामेव मुक्तिहेतुत्वं प्रसाध्य विपक्षे दण्डमाह— कर्मभ्यश्चे-
दिति । अनर्थकः स्यादिति । परमपुरुषार्थपर्यवसायी न स्यात् । न चेष्टा-
पत्तिः, अध्ययनविधिविरोधप्रसङ्गात् । अध्ययनविधिना हि समस्तस्य वेदस्या-
भ्युदयनिःश्रेयसफलवदर्थवबोधपरत्वमापादितम् । तस्मात्कर्ममात्रसाध्यो मोक्ष

नित्यो हि मोक्ष इष्यते । कर्मकार्यस्य चानित्यत्वं प्रसिद्धं लोके । कर्म-
भ्यश्चेच्छ्रेयोऽनित्यं स्यात् ; तच्चानिष्टम् । काम्यप्रतिषिद्धयोरनारम्भात्
आरब्धस्य च कर्मण उपभोगेन क्षयात् नित्यानुष्ठानाच्च प्रत्यवायानु-
त्पत्तेः ज्ञाननिरपेक्ष एव मोक्ष इति चेत्, तच्च न ; शेषकर्मसंभवात्तन्नि-

इति स्वीकर्तव्यमिति स्थितम् । विद्याया मुक्तिहेतुत्वेऽपि न केवलायास्तस्या-
स्तद्धेतुत्वम्, 'विद्यां चाविद्यां च' इति श्रुत्या विद्याकर्मसमुच्चयस्य मुक्ति-
हेतुत्वावगमान् । समुच्चयेऽपि 'कर्मणैव हि संसिद्धिम्—' इत्यादिवचना-
नुरोधेन कर्मप्राधान्यपक्षः, 'तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामुने' इत्या-
दिवचनानुरोधेन समप्राधान्यपक्षः, 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिवचना-
नुरोधेन विद्याप्राधान्यपक्ष इति विभागः । इदं च समुच्चयपक्षोपपादनं स्प-
ष्टत्वादुपेक्षितं भाव्यकारणेति मन्तव्यम् । तत्र केवलकर्मजन्यो मोक्ष इति पक्षं
निराकरोति—नेत्यादिना । नित्यो हीति । मोक्षस्य नित्यत्वे 'न स पुनराव-
र्तते' इति श्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थो हि-शब्दः । कर्मकार्यस्यापि तस्य नित्यत्वं किं न
स्यादित्याशङ्क्याह— कर्मकार्यस्य चेति । ततः किम् ? तत्राह— कर्मभ्यश्चे-
दिति । अनित्यमिति च्छेदः । अनित्यत्वे इष्टापत्तिं वारयति— तच्चेति ।
मुक्तस्यापि पुनः संसारप्रसङ्गादिति भावः । पूर्ववाची प्रकारान्तरेण मोक्षस्य
विद्यानैरपेक्ष्यं शङ्कते— काम्येति । मुमुक्षुणा जन्मप्रायणयोरन्तराले सर्वा-
त्मना काम्यनिषिद्धयोरनारम्भात् तस्य तन्निमित्ता भाविजन्मप्राप्तिः ; पूर्वजन्मसु
संचितस्य कर्माशयस्य सर्वस्यैव वर्तमानदेहारम्भकत्वाभ्युपगमेनारब्धफलस्य
तस्य कर्मण उपभोगेन क्षयात् न तन्निमित्ता च भाविजन्मप्राप्तिः ; नित्यनैमित्ति-
कानां साफल्येनानुष्ठानात्प्रत्यवायानुत्पत्तौ प्रत्यवायनिमित्ता च न जन्मप्राप्तिः ;
न चान्यज्जन्मनिमित्तमस्ति ; तस्माद्विद्यानपेक्षो मोक्ष इत्यर्थः । निराकरोति—
तच्च नेति । मुमुक्षोर्वर्तमानदेहारम्भसमये कानिचिदेव कर्माणि वर्तमानदेहमा-
रभन्ते न सर्वाणि, स्वर्गनरकमनुष्यादिविरुद्धफलानां कर्मणामेकदेहारम्भक-
त्वासंभवात् ; अतः शेषकर्मसंभवात्तदपि मतं न संभवतीत्यर्थः । ननु शेष-
कर्मसंभवेऽपि यथावर्णितचरितस्य मुमुक्षोर्ज्ञाननिरपेक्ष एव जन्माभावलक्षणो

मिक्ता शरीरान्तरोत्पत्तिः प्राप्नोतीति प्रत्युक्तम् ; कर्मशेषस्य च नित्यानुष्ठा-
नेनाविरोधात्क्षयानुपपत्तिरिति च । यच्चोक्तं समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्मा-
धिकारादित्यादि, तच्च न ; श्रुतज्ञानव्यतिरेकादुपासनस्य । श्रुतज्ञानमात्रेण
हि कर्मण्यधिक्रियते, नोपासनमपेक्षते । उपासनं च श्रुतज्ञानादर्थान्तरं
विधीयते मोक्षफलम् ; अर्थान्तरप्रसिद्धिश्च स्यात् ; 'श्रोतव्यः' इत्युक्त्वा

मोक्षः सिध्यतीति मतं कुतो न संभवति ? तत्राह— तन्निमित्तेति । शेषक-
र्मनिमित्तेत्यर्थः । प्रत्युक्तमिति । आद्यवाद् इति शेषः । नन्वस्तु शेषकर्मसं-
भवः, तथापि तस्य नित्यानुष्ठानेन नाशसंभवाच्च तन्निमित्ता शरीरोत्पत्तिरिति,
तच्च नित्यानुष्ठानेन दुरितस्य क्षयसंभवेऽपि न सुकृतस्य तेन क्षयः संभवति,
नित्यानुष्ठानसंचितसुकृतयोरुभयोरपि शुद्धिरूपत्वेन विरोधाभावात् ; अतः संचि-
तसुकृतनिमित्ता शरीरोत्पत्तिरपरिहार्येति मत्वाह— कर्मशेषस्य चेति । इति
चेति । इति चाद्यवादे नित्यानुष्ठानस्य सुकृतक्षयहेतुत्वं प्रत्युक्तमित्यर्थः । अतो
ज्ञानं विना संचितकर्मक्षयासंभवाच्चज्ञानापेक्ष एव मोक्षो न तन्निरपेक्ष इति भावः ।
अपनिषदर्थज्ञानस्यापि कर्मशेषत्वात्कर्मसाध्य एव मोक्ष इत्युक्तमनूय निराकरोति
—यच्चोक्तमित्यादिना । श्रुतज्ञानेति । गुरुकुले वेदान्तजनितं ज्ञानं श्रुतज्ञानम्,
तस्य कर्मशेषत्वेऽपि तदतिरिक्तोपासनस्य मोक्षसाधनस्य सत्त्वाम् कर्मसाध्यो मोक्ष
इत्यर्थः । ननु 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः' इति वचनाद्यथा श्रुतज्ञानं कर्माधिका-
रिविशेषणतया कर्मशेषस्तथा मननाद्यात्मकमुपासनमपि तच्छेषोऽस्त्विति शङ्कां
वारयति—श्रुतज्ञानमात्रेण हीति । माप्रपदव्यवच्छेद्यमाह—नोपासनमपेक्षत
इति । मानाभावादिति शेषः । ननु श्रुतज्ञानादर्थान्तरभूतमुपासनं वेदान्तेषु मोक्ष-
फलकत्वेन न क्वापि विधीयते, अतो नोपासनसाध्यो मोक्ष इति वक्षन्तं प्रत्याह—
उपासनं चेति । 'मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्युपासनविधानानन्तरमुप-
संहारे 'एतावदरे खल्वमृतत्वम्' इति अवणादमृतत्वसाधनतया तत्रोपासनवि-
धिः प्रतीयत इति भावः । ननु मननादिरूपमुपासनमपि श्रुतज्ञानात्प्राप्तिरिच्यते
ब्रह्मप्रत्ययत्वाविशेषादिति ; नेत्याह— अर्थान्तरप्रसिद्धिश्च स्यादिति । मनननि-
दिध्यासनयोर्ब्रह्मप्रत्ययत्वेऽपि श्रुतज्ञानादर्थान्तरत्वं प्रसिद्धमेव भवति, तयोर्वि-

तद्व्यतिरेकेण 'मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति यन्नान्तरविधानात्, मनननिदिध्यासनयोश्च प्रसिद्धं श्रवणज्ञानादर्थान्तरत्वम् । एवं तर्हि विद्यासव्यपेक्षेभ्यः कर्मभ्यः स्यान्मोक्षः; विद्यासहितानां च कर्मणां भवेत्कार्यान्तरारम्भसामर्थ्यम्; यथा स्वतो मरणज्वरादिकार्यारम्भसमर्था-

जातीयत्वात्प्रवृत्तिविधानाच्चेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति— श्रोतव्य इत्युक्त्वेति । मनननिदिध्यासनयोश्चेति । चकारोऽवधारणार्थः सन्प्रसिद्धपदेन संबध्यते । वस्तुतस्तु श्रुतज्ञानस्यापि नास्ति कर्मशेषत्वे मानम् । न चाध्ययनविधिबलानुरूपेण संपादितसमस्तवेदार्थज्ञानमध्यपातिनस्तस्यापि कर्मज्ञानवत्कर्माङ्गत्वं प्रतीयत इत्युक्तमिति वाच्यम्; अध्ययनविधेरक्षरावाप्तिमात्रफलत्वेनार्थाविबोधपर्यन्तत्वासिद्धेः । न च तथा सति विचारविध्यभावात्पूर्वोत्तरमीमांसयोरप्रवृत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्; अर्थज्ञानं विनानुष्ठानासंभवेन तत्तत्कृतुविधिभिरेव पूर्वमीमांसाप्रवृत्त्युपपत्तेः, उत्तरमीमांसाप्रवृत्तेः श्रोतव्यविधिप्रयुक्तत्वस्य ब्रह्मजिज्ञासासूत्रे स्फुटत्वात्, 'विद्वान्यजते' इति वचनस्य कर्मकाण्डगतस्य प्रकृततत्तत्कर्मविद्वत्तामात्रपरत्वेनात्मविद्वत्तापरत्वाभावात्, आत्मज्ञानस्य कर्मानुष्ठानप्रतिकूलताया वक्ष्यमाणत्वेन तच्छेषत्वानुपपत्तेश्च, 'आज्ञायस्य क्रियार्थत्वात्—' इत्यादिवृत्तवचनजातस्य कर्मविचारप्रकरणगतत्वेन कर्मकाण्डमात्रविषयतायाः समन्वयसूत्रे स्पष्टत्वाच्च । तस्माच्छ्रुतज्ञानमपि न कर्मशेषः । अत एवात्मज्ञानफलश्रवणमर्थवाद इति शङ्कापि निरालम्ब्येति बोध्यम् । इत्थं केवलकर्मभ्यः परं श्रेय इति पक्षं निरस्य कर्म प्रधानं विद्या चोपसर्जनमिति समुच्चयपक्षमुत्थापयति— एवं तर्हीति । ननु नित्यस्य मोक्षस्य कर्मरहितत्वं न संभवति, कार्यस्यानित्यत्वनित्यमादित्युक्ते कथं तस्य विद्यासहितकर्मकार्यत्वशङ्का? तत्राह— विद्यासहितानां चेति । च-शब्दः शङ्कानिरासार्थः । विद्यालक्षणसहकारिमहिम्ना नित्यस्याप्यारम्भः संभवतीति भावः । कार्यान्तरेति । नित्यकार्येत्यर्थः । सहकारिसामर्थ्यात्कार्यवैचित्र्यमात्रे दृष्टान्तमाह— यथेति । यथा स्वतो मरणरूपकार्यारम्भसामर्थ्यवतोऽपि विषस्य मन्त्रसंयुक्तस्य पुष्टिरूपकार्यान्तरारम्भसामर्थ्यम्, यथा वा दध्नः समयविशेषे

नामपि विषदध्यादीनां मन्त्रशर्करादिसंयुक्तानां कार्यान्तरारम्भसामर्थ्यम्,
एवं विद्यासहितैः कर्मभिः मोक्ष आरभ्यत इति चेत्, न ; आरभ्यस्या-
नित्यत्वादित्युक्तो दोषः । वचनादारभ्योऽपि नित्य एवेति चेत्, न ;
ज्ञापकत्वाद्वचनस्य । वचनं नाम यथाभूतस्यार्थस्य ज्ञापकम्, नाविद्यमा-
नस्य कर्तृ । न हि वचनशतेनापि नित्यमारभ्यते, आरब्धं वा अविनाशि
भवेत् । एतेन विद्याकर्मणोः संहतयोर्मोक्षारम्भकत्वं प्रत्युक्तम् ॥

विद्याकर्मणी मोक्षप्रतिबन्धहेतुनिवर्तके इति चेत्, न ; कर्मणः

स्वरूपकार्यारम्भसामर्थ्यवतोऽपि तदा गुडशर्करादिसंयुक्तस्य तस्य तृप्तिमात्रार-
म्भसामर्थ्यम्, यथा वा वेप्रवीजस्य दावदग्धस्य कदत्थारम्भसामर्थ्यम्, एवं
प्रकृतेऽपीत्यर्थः । अस्तु सहकारिवैशिष्ट्यात्कार्यवैशिष्ट्यम्, तावता आरभ्यस्यापि
मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गदोषे किमागतमिति दूषयति— नारभ्यस्येति । ‘य-
त्कृतकं तदनित्यम्’ इति न्यायविरोधान्नित्यस्यारम्भो न संभवतीत्यर्थः । ‘न स
पुनरावर्तते’ इति वचनादारभ्यस्यापि मोक्षस्य नित्यत्वमविद्वन्मिति शङ्कते—
वचनादिति । वचनस्यानधिगतयोग्यार्थज्ञापकत्वेन पदार्थयोग्यतानाधायकत्वा-
न्न वचनबलादारभ्यस्य नित्यत्वं सिध्यतीति दूषयति— नेति । संग्रहवाक्यं
विवृणोति— वचनं नामेत्यादिना । ननु वचनमेवारभ्यस्य मोक्षस्य नित्यत्वं
प्रति योग्यतामविद्यमानामप्याधाय पञ्चाभित्यत्वं तस्य ज्ञापयतीति ; नेत्याह—
नाविद्यमानस्य कर्त्रिति । कुत इत्यत आह— न हीति । नित्यमिति ।
आत्मस्वरूपमिति शेषः । आरब्धं वेति । घटादीति शेषः । हि यस्माद्वचन-
शतेनापि नित्यस्यारम्भो लोके न दृश्यते तस्माद्विद्यमानस्य कर्त्रिति योजना ।
अन्यथा ‘अन्धो मणिमविन्दत्’ इत्याद्यापि वचनबलादेव योग्यताप्रसङ्ग
इति भावः । समसमुच्चयपक्षमप्यतिदेशेन निराकरोति— एतेनेति । अनि-
त्यत्वप्रसङ्गेनेत्यर्थः ॥

प्रतीचो ब्रह्मत्वरूपमोक्षस्य नित्यत्वेन समुच्चयाजन्यत्वेऽपि तदावारका-
विद्यानिवृत्तिहेतुत्वमेव समुच्चयस्यास्त्विति शङ्कते— विद्याकर्मणी इति । आव-

फलान्तरदर्शनात् । उत्पत्तिसंस्कारविकाराप्तयो हि फलं कर्मणो दृश्यते ।
उत्पत्त्यादिफलविपरीतश्च मोक्षः । गतिश्रुतेराप्य इति चेत्— 'सूर्यद्वारेण
ते विरजाः प्रयान्ति' 'तयोर्ध्वमायस्मृतत्वमेति' इत्येवमादिगतिश्रुति-
भ्यः प्राप्यो मोक्ष इति चेत्, न ; सर्वगतत्वात् गन्तृभिश्चानन्यत्वात् ।
आकाशादिकारणत्वात्सर्वगतं ब्रह्म, ब्रह्माव्यतिरिक्ताश्च सर्वे विज्ञाना-
त्मानः ; तेन नाप्यो मोक्षः । गन्तुरन्यद्विभिन्नदेशं च भवति गन्तव्यम् ।

रणरूपप्रतिबन्धहेतोरविद्याया निवृत्तौ विद्यामात्रस्यैवापेक्षितत्वेन कर्मणोऽनपे-
क्षितत्वात् समुच्चयाधीना मुक्तिरिति मत्वाह— नेति । कर्मणामविद्यानिवृत्त्य-
पेक्षया फलान्तरस्यैव लोके प्रसिद्धत्वाच्च न प्रतिबन्धहेतुनिवृत्तौ कर्मापेक्षे-
त्याह— कर्मण इति । तदेव विवृणोति— उत्पत्तीति । उत्पत्तिः पुरोडाशादेः,
संस्कारो ब्रीह्यादेः, विकारः सोमस्याभिषवलक्षणः, आप्तिः पयसः, इत्येवं
कर्मणः फलं प्रसिद्धमित्यर्थः । ननु यद्यविद्यानिवृत्तौ न कर्मापेक्षा, कर्मफलं
चोत्पत्त्यादिकमेव, तर्हि ब्रह्मस्वरूपमोक्षस्यैवोत्पत्त्याद्यन्यतमत्वमस्तु ; नेत्याह—
उत्पत्त्यादिफलविपरीतश्चेति । ब्रह्मस्वरूपस्य तु मोक्षस्यानादित्वाद्नाधेयाति-
शयत्वादविकार्यत्वाभित्याप्तत्वाच्च कर्मफलवैपरीत्यम् ; एतेषां हेतूनां श्रुतिसि-
द्धत्वाच्च नासिद्धिशङ्का कार्येति भावः । प्रत्यगात्मतया नित्यप्राप्तस्यापि ब्रह्मणो
गतिश्रुतिमवलम्ब्य प्राप्यत्वमाशङ्कते— गतीति । शङ्कां विवृण्वन्गतिश्रुतीरुदा-
हरति— सूर्येति । विरजा निष्कल्मषा ब्रह्मविद् इत्यर्थः । तयेति । सुषुम्ना-
ख्यया नाख्येत्यर्थः । आदिपदात् 'तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति' इत्यादिश्रुतयो गृह्य-
न्ते । गतिश्रुतीनामन्यविषयत्वमभिप्रेत्य परब्रह्मणो गतिप्राप्यत्वं निराकरोति—
न सर्वगतत्वादिति । लोके गन्तुः सकाशादन्यस्य परिच्छिन्नस्य च प्राप्यता
प्रसिद्धा ; ब्रह्मणस्तु तदुभयाभावात् प्राप्यतेत्यर्थः । सर्वगतत्वं साधयति—
आकाशादीति । ब्रह्मणो गन्तृभिर्जीवैरभिन्नत्वं विवृणोति— ब्रह्माव्यतिरि-
क्ताश्चेति । षकारोऽवधारणे । तेनेति । सर्वगतत्वादिनेत्यर्थः । ननु यदि
सर्वगतं गन्तुरनन्यच्च न प्राप्यम्, तर्हि कीदृशं गन्तव्यम् ? अत आह—
गन्तुरिति । अनन्यस्य गन्तव्यत्वाभावमनुभवेन साधयति— न हि

न हि, येनैवाव्यतिरिक्तं यत्, तत्तेन गम्यते । तदनन्यत्वप्रसिद्धिश्च
 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्येवमादिश्रुति-
 स्मृतिशतेभ्यः । गत्यैश्वर्यादिश्रुतिविरोध इति चेत्— अथापि स्यात्
 यद्यप्राप्यो मोक्षः, गतिश्रुतीनाम् 'स एकधा' 'स यदि पितृलो-
 ककामः' 'स्त्रीभिर्वा यानैर्वा' इत्यादिश्रुतीनां च कोपः स्यात् इति
 चेत्, न; कार्यब्रह्मविषयत्वात्तासाम् । कार्ये हि ब्रह्मणि स्या-

येनैवेति । गन्तृभिरनन्यत्वं साधयति— तदनन्यत्वप्रसिद्धिश्चेति । तस्य
 ब्रह्मणो गन्तृभिरनन्यत्वं च श्रुत्याविभ्यः सिध्यतीत्यर्थः । ब्रह्मण एव जीवभावेन
 प्रवेशश्रवणात्क्षेत्रज्ञस्य जीवस्य ब्रह्मत्वश्रवणाच्चेत्यर्थः । 'अहं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतयः
 'आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति' इत्यादिस्मृतयश्च आदिपदमाह्वा
 विवक्षिताः । गतिश्रुतीनां गतिं पृच्छति— गत्यैश्वर्यादीति । यथा ब्रह्मविदो
 गतिः श्रूयते तथा तस्यैश्वर्यमपि श्रूयते, ब्रह्मणो नित्यप्राप्तत्वाद्यथा तस्य प्राप्यता
 न संभवति तथा परब्रह्मविदो मुक्तस्य निरुपाधिकत्वावैश्वर्यमपि न सं-
 भवति; ततश्च तुल्यन्यायत्वावैश्वर्यश्रुतीनामपि गतिप्रश्न इति मन्तव्यम् ।
 प्रश्नं प्रपञ्चयति— अथापि स्यादिति । गतिश्रुतयः पूर्वमुदाहृता इत्याशयेनै-
 श्वर्यश्रुतीरुदाहरति— स एकधेत्यादिना । 'स एकधा भवति त्रिधा भवति'
 इत्यादिश्रुतिर्मुक्तस्यानेकशरीरयोगं दर्शयति; 'स यदि पितृलोककामो भवति'
 इत्यादिश्रुतिस्तु मुक्तस्य संकल्पमात्रसमुत्थान्निपन्नादिभोगान्दर्शयति; तथा
 'स्त्रीभिर्वा' इत्यादिश्रुतिरपि तस्यैश्वर्यमावेदयतीत्यर्थः । 'कार्यं वादरिः' इत्य-
 धिकरणन्यायेन तासां श्रुतीनां गतिमाह— न कार्येति । ननु सगुणब्रह्मो-
 पासकस्य सत्यलोकस्थकार्यब्रह्मप्राप्तिविषयास्ताः श्रुतयो न निर्गुणब्रह्मविदः पर-
 ब्रह्मप्राप्तिविषया इत्यत्र किं विनिगमकमित्याशङ्क्याह— कार्ये हीति । कार्ये
 हिरण्यगर्भाख्ये ब्रह्मणि प्राप्ते सति तल्लोके स्यादयो विषयाः सन्ति, न कार-
 णत्वोपलक्षिते निर्गुणविद्याप्राप्ये विशुद्धे ब्रह्मणि विषयाः सन्ति, विद्याया अ-
 विद्यातत्कार्यजातस्य सर्वस्य निवृत्तत्वात् निर्गुणमुक्तस्य निरुपाधिकत्वेन भोक्तृ-
 त्वायोगाच्चेत्यर्थः । कार्यब्रह्मलोके स्यादिविषयाः सन्तीत्यत्र 'स यदि स्त्रीलो-

दयः स्युः, न कारणे; 'एकमेवाद्वितीयम्' 'यत्र नान्यत्पश्यति'
'तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । विरोधाच्च विद्याकर्मणोः समुच्च-
यानुपपत्तिः । प्रविलीनकर्त्रादिकारकविशेषतत्त्वविषया हि विद्या तद्विप-
रीतकारकसाध्येन कर्मणा विरुध्यते । न ह्येकं वस्तु परमार्थतः कर्तृत्वा-

ककामो भवति संकल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिद्योत-
नार्थो हि-शब्दः । परममुक्तौ भोगाभावे मानमाह— एकमेवेत्यादिना । स-
जातीयविजातीयस्वगतभेदरहितं ब्रह्मेत्यर्थः । यत्रेति । अन्योऽन्यत्पश्यतीत्येषमा-
त्मकं प्रसिद्धं द्वैतं यत्र वस्तुतो नास्ति स भूमेत्यर्थः । तत्केनेति । तत्तदा विदेह-
कैवल्यसमये केन करणेन कं विषयं पश्येदित्यर्थः । एतेन निर्गुणविद्याप्रक-
रणगतानाम् 'स एकधा भवति' 'स्त्रीभिर्वा यानैर्वा' इत्याद्यैश्वर्यश्रुतीनां
सगुणमुक्तविषयत्वकल्पनमयुक्तमिति शङ्कापि निरस्ता, परममुक्तौ भोगासंभ-
वस्य 'तत्केन कम्' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्, 'मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति' इत्या-
दिश्रुत्या मुक्तस्य सर्वोपाध्यभावप्रतिपादनेन विषयभोगासंभवाच्च । तथा चैश्व-
र्यश्रुतीनां प्रकरणे निवेशासंभवात्कार्यब्रह्मप्राप्तानामैश्वर्यसंभवाच्च सामर्थ्यानु-
सारेण प्रकरणमुल्लङ्घ्य सगुणविद्याशेषत्वकल्पनद्वारा सगुणमुक्तविषयत्वक-
ल्पनं युक्तमेवेति । एवमविद्यानिवृत्तौ कर्मणामनुपयोगाद्ब्रह्मभावलक्षणमोक्षस्य
कर्मसाध्यत्वाभावाच्च मुक्तौ विद्यैव हेतुर्न विद्याकर्मणोः समुच्चय इति प्रति-
पादितम् । इदानीं समुच्चयासंभवे हेत्वन्तरमाह— विरोधाच्चेति । विरोधमेव
प्रपञ्चयति— प्रविलीनेति । कर्त्रादिकारकलक्षणा विशेषाः प्रविलीना यस्मि-
न्ब्रह्मणि तत्तथा, निर्विशेषमिति यावत् । तादृशब्रह्मविषया विद्या यथोक्तब्र-
ह्मविपरीतेन कर्त्रादिकारकजातेन साध्यं यत्कर्म तेन विरुध्यते । हि प्रसिद्ध-
मेतदित्यर्थः । ननु ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे सिद्धे तद्विषयविषया कर्त्रादिवैतत्वा-
धावश्यंभावात्कर्मानुष्ठानं न संभवतीति विद्याकर्मणोर्विरोधः स्यात्, न
तु तद्विसिद्धमित्याशङ्क्य तस्य निर्विशेषत्वं साधयति— न ह्येकमित्यादिना ।
ब्रह्मणो जगदुपादानत्वश्रुत्यनुरोधेन कर्त्रादिसकलद्वैतास्पदत्वं प्रतीयते 'नेति ने-
ति' इत्यादिनिषेधश्रुतिभिस्तस्य सर्वविशेषशून्यत्वं च प्रतीयते; न चैकं वस्तु

दिविशेषवत् तच्छून्यं चेति उभयथा द्रष्टुं शक्यते । अवश्यं ह्यन्यतरन्मि-
थ्या स्यात् । अन्यतरस्य च मिथ्यात्वप्रसङ्गे युक्तं यत्स्वाभाविकाज्ञान-
विषयस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वम् ; 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' 'मृत्योः स
मृत्युमाप्नोति' 'अथ यत्रान्यत्पश्यति तदल्पम्' 'अन्योऽसावन्योऽह-
मस्मीति न स वेद' 'उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति' इत्या-
दिश्रुतिशतेभ्यः । सत्यत्वं च एकत्वस्य 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' 'एकमेवाद्वि-

परमार्थत उभयवक्तव्या प्रमाणतो निश्चेतुं शक्यत इत्यर्थः । तत्र विरोधादिति
युक्तिसूचनार्थो हि-शब्दः । ततः किम् ? तत्राह— अवश्यं हीति । लोके
पुरोवर्तिनि प्रतीतयोः रजतत्वशुक्तित्वयोर्विकल्पयोरन्यतरस्य मिथ्यात्वदर्श-
नादिति हि-शब्दार्थः । तन्नवन्यतरस्य मिथ्यात्वावश्यभावेऽपि ब्रह्मणो निर्विशेष-
त्वमेव मिथ्यास्तु ; तत्राह— अन्यतरस्य चेति । स्वाभाविकमनादि यदज्ञानं
तद्विषयस्य तद्विषयब्रह्मकार्यस्य द्वैतस्य स्वकारणाज्ञानसहितस्य यन्मिथ्यात्वं
तद्युक्तमित्यर्थः । द्वैतस्य मिथ्यात्वे मानमाह— यत्न हीत्यादिना । यत्रावि-
द्याकाले द्वैतशब्दितं जगल्लब्धात्मकं भवति, तदा इतर इतरं पश्यतीति श्रुत्य-
र्थः । श्रुताविवकारो मिथ्यात्ववाची, न सादृश्यवाची, उपमेयानुपलम्भादिति
भावः । य इह ब्रह्मणि नानाभूतं वस्तुतः कल्पितं जगत्परमार्थं पश्यति, स
मृत्योर्मरणान्मृत्युं मरणमेव प्राप्नोतीति द्वैतसत्यत्वदर्शिनोऽनर्थपरम्पराप्राप्त्यभि-
धानादपि तस्य मिथ्यात्वमेव युक्तमित्यर्थः । अथ भूमलक्षणोक्त्यनन्तरं तद्वि-
परीतस्याल्पस्य लक्षणमुच्यते भूमलक्षणदाढ्याय—यत्र जगति अन्यदन्यः पश्यति
तदल्पम् ; अतो यस्य दर्शनाद्वैताभावस्तस्य भूमरूपता युक्त्यर्थः ; द्वैतस्याल्प-
त्वात्स्वप्रद्वैतवन्मिथ्यात्वमिति भावः । यः परमेश्वरमन्योऽसावन्योऽहमस्मीति
चिन्तयति स न परमात्मनस्तत्त्वं वेदेति श्रुत्या जीवस्य परमात्माभेदविरोधि-
संसारलक्षणद्वैतस्य मिथ्यात्वमवगम्यत इति भावः । यस्तु स्वस्येश्वरादल्पमपि
भेदं पश्यति, तस्य तदानीमेव भयं भवतीति श्रुत्या जीवेश्वरभेदोपलक्षितस्य
जगतो मिथ्यात्वं भातीति भावः । 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्वात्मनः सर्वं वेद'
इत्यादिश्रुतिसंग्रहार्थमादिपदम् । एकत्वशब्दितस्य निर्विशेषब्रह्मणः सत्यत्वं च

तीयम्' 'ब्रह्मैवेदः सर्वम्' 'आत्मैवेदः सर्वम्' इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः । न च संप्रदानादिकारकभेदादर्शने कर्मोपपद्यते । अन्यत्वदर्शनापवादश्च विद्याविषये सहस्रशः श्रूयते । अतो विरोधो विद्याकर्मणोः । अतश्च समुच्चयानुपपत्तिः । अत्र यदुक्तं संहताभ्यां विद्याकर्मभ्यां मोक्ष इत्यनुपपन्नं तत् ॥

युक्तमित्यत्र हेतुत्वेन श्रुतीरुदाहरति— एकधैवेति । एकरूपेणैव ब्रह्म आचार्योपदेशमनु साक्षात्कर्तव्यमित्यर्थः । अत्रैकरूपत्वं निर्विशेषचैतन्यरूपत्वम्, 'प्रज्ञानघन एव' इति वाक्यशेषदर्शनादिति भावः । 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' इति सामानाधिकरण्यं ब्रह्मध्यतिरेकेण सर्वं वस्तुतो नास्ति; ततश्च ब्रह्म निर्विशेषमित्येतदभिप्रायकम्; एतदभिप्रायकत्वं चास्य सामानाधिकरण्यस्य भाष्यकारैर्युग्मवाक्यधिकरणे प्रपञ्चितम्; नेह विस्तरभयात्तल्लिख्यते । सर्वमित्यादीत्यादिपदेन 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'तत्सत्यमित्याचक्षते' 'तत्सत्यं स आत्मा' इत्यादिश्रुतयो गृह्यन्ते । ननूक्तरीत्या सर्वस्य दृश्यजातस्य चिदेकरसे ब्रह्मण्यध्यस्ततया सर्वाधिष्ठानभूतब्रह्मतत्त्वविषया सर्वस्य द्वैतस्य चाधितत्वाद्बस्तुतो जगद्भेदादर्शनेऽपि विदुषः कर्मानुष्ठानं कुतो न संभवति, यतो विद्याकर्मणोर्विरोधो भवेदित्याशङ्क्याह— न चेति । संप्रदानं कर्मण्युद्देश्या देवता । कर्तृकरणादिसंप्रहार्थमादिपदम् । स्वप्रवृज्जगति मायामात्रवन्निश्चये सति न प्रवृत्तिरुपपद्यत इति भावः । रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण रज्जावध्यस्तसर्पस्येव ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारेण ब्रह्मण्यध्यस्तद्वैतस्योपमर्धे युक्तिसिद्धे श्रुतयोऽपि सन्तीत्याह— अन्यत्वदर्शनापवादश्चेति । अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानस्याध्यासनिवर्तकत्वनियमदर्शनरूपयुक्तिसमुच्चयार्थश्चकारः । विद्याविषये ब्रह्मणि विद्यासामर्थ्याद्वैतदर्शनबाधः 'तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिश्रुतिषूपलभ्यत इत्यर्थः । तदुक्तं सूत्रकारेण 'उपमर्धं च' इति । विषया कर्मसाधनकारकजातस्योपमर्धं बाजसनेयिन आमनन्तीति सूत्रार्थः । अत इति । कर्मसाधनानां विषयोपमर्दितत्वादित्यर्थः । अतश्चेति । विरोधाच्चेत्यर्थः । समुच्चयानुपपत्तौ फलितमाह— अत्र यदुक्तमिति । मोक्ष इत्यनुपपन्नमित्यनन्तरं तदयुक्तमि-

विहितत्वात्कर्मणां श्रुतिविरोध इति चेत्— यद्युपमृद्य कर्त्तादिकारकविशेषमात्मैकत्वविज्ञानं विधीयते सर्पादिभ्रान्तिविज्ञानोपमर्दकरज्वादिविषयविज्ञानवत्, तर्हि प्राप्तः कर्मविधिश्रुतीनां निर्विषयत्वाद्विरोधः; विहितानि च कर्माणि; स च विरोधो न युक्तः, प्रमाणत्वाच्छ्रुतीनामिति चेत्, न; पुरुषार्थोपदेशपरत्वाच्छ्रुतीनाम् । विद्योपदेशपरा तावच्छ्रुतिः संसारात्पुरुषो मोक्षयितव्य इति संसारहेतोरविद्यायाः विद्यया निवृत्तिः

त्यपि कचित्पाठो दृश्यते । तदानीमित्थं योजना— संहताभ्यां विद्याकर्मभ्यां मोक्ष इति कृत्वा केवलविद्याया मोक्षहेतुत्वमनुपपन्नमिति यदुक्तं तदयुक्तमिति ॥

द्वैतस्य मिथ्यात्वे कर्मश्रुतीनामप्रामाण्यं स्यादिति शङ्कते— विहितत्वादिति । शङ्कां विवृणोति— यद्युपमृद्येत्यादिना । उपमर्दो मिथ्यात्वबोधनम् । विधीयते उपदिश्यते । सर्पादीति । रज्जौ सर्पोऽयमिति भ्रान्तं प्रति मिथ्यैव सर्पो न वस्तुतः सर्पोऽस्ति रज्जुरेवैषेत्यात्तेन यथा रज्जुतत्त्वविषयकं विज्ञानमुपदिश्यते तथेत्यर्थः । शुक्लादिसंग्रहार्थं द्वितीयमादिपदम् । प्रथमं तु रज्ज्वादिसंग्रहार्थमिति विभागः । निर्विषयत्वादिति । सत्यविषयरहितत्वादित्यर्थः । कल्पितद्वैतस्य रज्जुसर्पादेरिव कार्याक्षमत्वादिति भावः । विहितत्वादिति हेतुरपि प्रतिपन्न इत्याह— विहितानि चेति । कर्मश्रुतिविरोधापादने इष्टापत्तिं वारयति— स चेति । तथा च द्वैतसापेक्षकर्मश्रुतीनामद्वैतब्रह्मबोधकविद्याश्रुतीनां च परस्परविरोधादप्रामाण्यप्रसङ्ग इति भावः । विद्याकर्मश्रुतीनां परस्परमविरोधेन पुरुषार्थोपदेशमात्रे प्रवृत्तत्वात्प्रामाण्यप्रसङ्ग इति समाधत्ते— नेत्यादिना । तत्र प्रथमं विद्याश्रुतीनां कर्मश्रुत्यविरुद्धपुरुषार्थोपदेशे प्रवृत्तिं दर्शयति—विद्योपदेशेति । विद्योपदेशपरा तावच्छ्रुतिर्विद्याप्रकाशकत्वेन प्रवृत्तेति संबन्धः । श्रुतौ विद्यानिरूपणश्च प्रयोजनमाह— संसारहेतोरिति । कर्तव्येतीति । अत्रेतिपदानन्तरं कृत्वेति शेषः । संसारहेत्वविद्यानिवर्तिकां विद्यां प्रकाशयन्त्याः श्रुतेराशयं दर्शयति— संसारादिति । तथा च मुमुक्षोर्भोक्षसाधनविद्यालक्षणपुरुषार्थोपदेशाय प्रवृत्ता विद्याश्रुतिः, अतो न विद्याश्रुतेः कर्मश्रुत्या विरोध इत्यर्थः । इदानीं विद्याश्रुत्यविरुद्धपुरुषार्थोपदे-

कर्तव्येति विद्याप्रकाशकत्वेन प्रवृत्तेति न विरोधः । एवमपि कर्तादिकारकसद्भावप्रतिपादनपरं शास्त्रं विरुध्यत एवेति चेत्, न ; यथाप्राप्तमेव कारकास्तित्वमुपादाय उपात्तदुरितक्षयार्थं कर्माणि विदधच्छास्त्रं मुमुक्षूणां फलार्थिनां च फलसाधनं न कारकास्तित्वे व्याप्तिरिति । उपचितदुरितप्रतिबन्धस्य हि विद्योत्पत्तिर्नावकल्पते, तत्क्षये च विद्योत्पत्तिः स्यात्, ततश्चाविद्यानिवृत्तिः, तत आत्यन्तिकः संसारोपरमः । अपि च,

शपरत्वं कर्मश्रुतीनामाशङ्कापूर्वकं दर्शयति— एवमपीत्यादिना । एवमपीत्यस्य विद्याश्रुतेः कर्मश्रुत्या विरोधाभावेऽपीत्यर्थः । विरुध्यत एवेति । द्वैतसत्यत्वापहरिण्या विद्याश्रुत्या तत्सत्यत्वपरा कर्मश्रुतिर्विरुध्यत एवेति शङ्कार्थः । श्रेयःसाधनरूपपुरुषार्थोपदेशपरायाः कर्मश्रुतेः कारकादिद्वैतास्तित्वेऽपि तात्पर्याभावात् विरोध इति परिहरति— न यथाप्राप्तमेवेति । भ्रान्तिप्राप्तमेवेत्यर्थः । फलेति । स्वर्गपश्चाद्विफलार्थिनां फलसाधनं च विदधच्छास्त्रमित्यर्थः । व्याप्तिरिति । गौरवादिति भावः । न च द्वैतस्य मिथ्यात्वे शुक्तिरूप्यादिवदर्थक्रियासामर्थ्याभावात्कारकादेः फलसाधनत्वादिकं न स्यादिति वाच्यम् ; विद्यदादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेऽपि शुक्तिरजतादिवैलक्षण्येन यावत्तत्त्वज्ञानमर्थक्रियासामर्थ्याङ्गीकारात् । इदं चारम्भणाधिकरणादौ प्रपञ्चितं तत्रैवानुसंधेयमिति भावः । ननु मुमुक्षूणां मोक्षसाधनीभूता विद्या शास्त्रेण विधातव्या न तु दुरितक्षयार्थं कर्माणि, विद्यायां मोक्षे वा उपात्तदुरितक्षयस्यानुयोगादित्याशङ्क्याह— उपचितेति । प्रतिबन्धस्य हीति । प्रतिबन्धवतः पुंसः इत्यर्थः । ‘ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः’ इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धोक्तनार्थो हि-शब्दः । ततश्चेति । विद्योदयादित्यर्थः । च-शब्दो विद्यायाः कर्मासमुच्चितत्वरूपकैवल्यार्थः । तत आत्यन्तिक इति । तथा च कर्मकाण्डस्य निःश्रेयसपर्यवसायिनो दुरितक्षयस्य स्वर्गाद्विफलस्य च साधनत्वेन कर्मणामुपदेशो तात्पर्यमिति कर्मश्रुतीनां पुरुषार्थोपदेशपरत्वं प्रदर्शितमिति बोध्यम् । एवं द्वैतमिथ्यात्वसाधनप्रसङ्गप्राप्तं विद्या-कर्मश्रुतीनां परस्परविरोधं परिहृत्य प्रकृतायां विद्याकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तौ

अनात्मदर्शिनो ह्यनात्मविषयः कामः ; कामयमानश्च करोति कर्माणि ; ततस्तत्फलोपभोगाय शरीराद्युपादानलक्षणः संसारः । तद्व्यतिरेकेणात्मैकत्वदर्शिनो विषयाभावात्कामानुपपत्तिः, आत्मनि चानन्यत्वात्कामानुपपत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इत्यतोऽपि विद्याकर्मणोर्विरोधः । विरोधादेव च विद्या न मोक्षं प्रति कर्माण्यपेक्षते, स्वात्मलाभे तु ; पूर्वोपचितदु-

प्रकारान्तरेण विरोधं हेतुमाह— अपि चेति । विद्यावतः कर्मासंभवं वक्तुं कर्मणः काममूलत्वमाह— अनात्मदर्शिनो हीति । अनात्मनि देहादावात्मत्वदर्शिनः स्वव्यतिरिक्तान्कामयितव्यपदार्थान्पश्यतस्तद्विषयः कामो भवति । हि प्रसिद्धमित्यर्थः । ततः किम् ? तत्राह— कामयमानश्च करोतीति । तदुक्तं भगवता व्यासेन— ‘यद्यद्वि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम्’ इति । कर्मणां संसारफलकत्वाच्च विदुषः कर्मानुष्ठानं न संभवतीत्याशयेन कर्मफलं दर्शयति— तत्फलेति । संसार इति । कामिन इति शेषः । विद्यावतस्तु कामाभावाच्च कर्मानुष्ठानमित्याह— तद्व्यतिरेकेणेत्यादिना । आत्मैकत्वदर्शिनस्तद्व्यतिरेकेण आत्मैकत्वव्यतिरेकेण कामयितव्यविषयाभावादानात्मगोचरकामानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु तद्व्यात्मन्येव कामोऽस्त्वानन्दरूपत्वादात्मनः, तथा च तत्कामनया विदुषोऽपि कर्मानुष्ठानं स्यादिति ; नेत्याह— आत्मनि चेति । कामस्यात्मान्यविषयत्वादात्मानन्दे च विदुषोऽन्यत्वभ्रान्तेर्निवृत्तत्वादात्मनि कामानुपपत्तिः, तदनुपपत्तौ च विदुषो मुक्तिरेव पर्यवस्यति ; तथा च मुक्तस्य न कर्मानुष्ठानप्रत्याशेति भावः । फलितमाह— अतोऽपीति । विदुषः कामाभावेन कर्मानुष्ठानासंभवादपीत्यर्थः । विरोध इति । एकैकैश्च पुरुषे सहानवस्थानलक्षण इत्यर्थः । तथा च समुच्चयवादिमते कर्मविद्याश्रुतीनामप्येकैकपुरुषविषयत्वासंभवलक्षणविरोधोऽपि तद्विनिष्टः प्राप्नोतीति भावः । विद्या प्रधानं कर्म शोपसर्जनमिति पक्षोऽपि समप्राधान्यपक्षवत् एव निरस्त इत्याह— विरोधादेव चेति । स्वमते कर्मविद्याश्रुतीनां क्रमसमुच्चयपरत्वेनाविरोधं वक्तुं पूर्वोक्तमर्थं स्मारयति— स्वात्मलाभे त्विति । स्वात्मलाभे तु स्वोत्पत्तौ तु विद्या कर्माण्यपेक्षत इति योजना । एतदेव विदु-

रितप्रतिबन्धापनयनद्वारेण विद्याया हेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते कर्माणि नित्यानीति । अत एवास्मिन्प्रकरणे उपन्यस्तानि कर्माणीत्यवोचाम । एवं च अविरोधः कर्मविधिभ्रुतीनाम् । अतः केवलाया विद्यायाः परं श्रेय इति सिद्धम् ॥

एवं तर्हि आश्रमान्तरानुपपत्तिः, कर्मनिमित्तत्वाद्विद्योत्पत्तेः । गार्हस्थ्ये च विहितानि कर्माणीत्यैकाश्रम्यमेव । अतश्च यावज्जीवादिभु-

णोति— पूर्वोपचितेति । कर्मणां विद्याहेतुत्वे मानमाह— अत एवेति । विद्योदयहेतुत्वादेवेत्यर्थः । कर्मणां शुद्धिद्वारा विद्याहेतुत्वे फलितमाह— एवं चेति । एतेन 'विद्यां चाविद्यां च' इति वचनं क्रमसमुच्चयाभिप्रायम्, उपासनकर्मणोर्द्योगपद्येन समुच्चयाभिप्रायं वा भविष्यति; 'कर्मणैव हि' इति वचनमपि कर्मणैव चित्तशुद्धयादिक्रमेण मुक्तिं प्राप्ता इत्यभिप्रायकं भविष्यति; 'तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानम्' इति वचनमपि क्रमसमुच्चयाभिप्रायमेवेति सूचितमिति ध्येयम् । परमप्रकृतमुपसंहरति— अत इति । मोक्षे केवलकर्मसाध्यत्वस्य समुच्चयसाध्यत्वस्य च निरस्तत्वादित्यर्थः ॥

कर्मणां विद्यासाधनत्वनिरूपणमुपश्रुत्य लब्धावकाश आश्रमान्तराण्याक्षिपति— एवं तर्हीति । यदि कर्माणि विद्योत्पत्तौ निमित्तानि, तर्ह्यश्रमान्तराणां नैष्ठिकवानप्रस्थपारिव्राज्यलक्षणानामनुपपत्तिरननुष्ठेयता स्यादित्यर्थः । विद्योत्पत्तेः कर्मनिमित्तकत्वेऽपि कथमाश्रमान्तरानुपपत्तिः? अत आह— गार्हस्थ्ये चेति । गार्हस्थ्य एवाग्निहोत्रादीनि कर्माणि विहितानि नाश्रमान्तरेषु, अतो गार्हस्थ्यमेकमेवानुष्ठेयमित्यर्थः । गार्हस्थ्यस्यैवानुष्ठेयत्वे हेत्वन्तरमाह— अतश्चेति । अत एवानुकूलतरा भवन्तीति योजना । आश्रमान्तराणामनुष्ठानपक्षे सर्वेषामधिकारिणां यावज्जीवं कर्मानुष्ठानालाभाद्यावज्जीवादिश्रुतयो नानुकूलतराः स्युरित्यर्थः । आश्रमान्तरानुष्ठानपक्षेऽपि यावज्जीवादिश्रुतयोऽनुकूला भवन्त्येव, कर्मणां विद्याहेतुत्वेऽपि विद्यामकामयमानैर्गृहस्थैः प्रत्यवायपरिहारार्थं यावज्जीवं कर्मणामनुष्ठानात्, इदानीं तु विद्याकामैरपि विद्योत्पत्तये यावज्जीवं गार्हस्थ्य एव स्थित्वा कर्माण्यनुष्ठेयानीति विशेषलाभादनुकूलतराः स्यु-

तयः अनुकूलतराः स्युः । न ; कर्मानेकत्वात् । न ह्यग्निहोत्रादीन्येव कर्माणि ; ब्रह्मचर्यं तपः सत्यवचनं शमः दमः अहिंसा इत्येवमादीन्यपि कर्माणि इतराश्रमप्रसिद्धानि विद्योत्पत्तौ साधकतमान्यसंकीर्णानि विद्यन्ते ध्यानधारणादिलक्षणानि च । वक्ष्यति च— ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व’ इति । जन्मान्तरकृतकर्मभ्यश्च प्रागपि गार्हस्थ्यविद्योत्पत्तिसंभवात्, कर्मार्थत्वाच्च गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः, कर्मसाध्यायां च विद्यायां सत्यां

रित्युक्तमिति मन्तव्यम् । आदिपदेन ‘वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्गासयते’ इत्याद्या आश्रमान्तरनिषेधश्रुतयो गृह्यन्ते । अत्र किमाश्रमान्तराणामविहितत्वादननुष्ठेयत्वम्, किं वा तेषां प्रतिषेधात्, अथ वा तेषु विद्याहेतुकर्माभावात् ? नाद्यः, श्रुतिस्मृत्योराश्रमान्तराणां विधिदर्शनात् । न द्वितीयः, निषेधश्रुतेर्यावज्जीवाविश्रुतेश्चाविरक्तविषयतया संकोचोपपत्तेः, अन्यथा सांसारिकफलाद्विरक्तस्य ‘यद्दृष्टेर्विरजेत्’ इत्यादिसंन्यासविधिविरोधप्रसङ्गात् । न तृतीय इत्याह— न कर्मानेकत्वादिति । विद्याहेतुभूतानां कर्मणां नानाविधत्वादाश्रमान्तरेष्वपि सन्त्येव विद्यासाधनानि कर्माणि, अतो नाश्रमान्तरानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु यानि गार्हस्थ्ये विहितानि तान्येव कर्माणि, नाश्रमान्तरेषु विहितानि ब्रह्मचर्यादीनीत्याशङ्क्याह— न हीति । न ह्यग्निहोत्रादीन्येव कर्माणि, किं तु ब्रह्मचर्यादीन्यपि कर्माणि भवन्त्येव अनुष्ठेयत्वाविशेषादित्यर्थः । तान्येवाश्रमान्तरेषु श्रुत्यादिसिद्धानि कर्माणि प्रपञ्चयन्विद्योत्पत्तिं प्रति तेषां गार्हस्थ्ये विहितकर्मभ्यः सकाशादतिशयं दर्शयति— ब्रह्मचर्यं तप इत्यादिना । असंकीर्णानीति । हिंसानृतवचनादिदोषैरसंकीर्णानीत्यर्थः । आश्रमान्तरस्थानां भिसैकाग्र्यतत्त्वविचारादिकर्मणां विद्यासाधनत्वे मानमाह— वक्ष्यति चेति । ‘सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्’ इत्यादिश्रुतिसंग्रहार्थश्रुतकारः । इतश्च कर्मणां विद्यासाधनत्वेऽपि न गार्हस्थ्यमावश्यकम्, अतो नैकाश्रम्यनिर्बन्ध इत्याशयेनाह— जन्मान्तरेति । केषांश्चिज्जन्मान्तरकृतकर्मभ्य एव दारसंग्रहात्प्रागपि विद्योदयसंभवात्तेषां गार्हस्थ्यप्राप्तिरनर्थिका । ननुत्पन्नविद्यानामपि गार्हस्थ्यप्राप्तिरस्तु ; नेत्याह—

गार्हस्थ्यप्रतिपत्तिरनर्थिकैव । लोकार्थत्वाच्च पुत्रादीनाम् । पुत्रादिसाध्ये-
भ्यश्च अयं लोकः पितृलोको देवलोक इत्येतेभ्यो व्यावृत्तकामस्य, नित्य-
सिद्धात्मलोकदर्शिनः, कर्मणि प्रयोजनमपश्यतः, कथं प्रवृत्तिरुपपद्यते ?
प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्यापि विद्योत्पत्तौ विद्यापरिपाकाद्विरक्तस्य कर्मसु प्रयो-
जनमपश्यतः कर्मभ्यो निवृत्तिरेव स्यात् । 'प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहमस्मा-

कर्मार्थत्वाच्चेति । 'जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ विस्रं मे स्यादथ कर्म
कुर्वीय' इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनया गार्हस्थ्यप्राप्तेः कर्मानुष्ठानार्थत्वस्यैवावग-
मात्कर्मफलभूतायां विद्यायां सिद्धायां तत्प्राप्तिरनर्थिकैवेत्यर्थः । कर्मसाध्यायां
चेति । कर्मभिः साधनीयायामित्यर्थः । चकारो विदुषः कर्मासंभवसूचनार्थः ।
सर्वेषां गार्हस्थ्यनिर्बन्धाभावे हेत्वन्तरमाह— लोकार्थत्वाच्चेति । ननु पुत्र-
कर्मापरविद्यानां गार्हस्थ्ये संपादनीयानां लोकत्रयार्थत्वेऽपि जन्मान्तरकृतक-
र्मभिरुत्पन्नविद्येन पुंसां गार्हस्थ्यं प्राप्तव्यमेव, तस्यापि लोकार्थत्वादिति; ने-
त्याह— पुत्रादीति । 'अयं लोकः पुत्रेणैव जय्यः कर्मणा पितृलोको विद्यया
देवलोकः' इति श्रुत्या पृथिवीलोकादीनां पुत्रादिसाध्यत्वमवगम्यते । एतेभ्यश्च
पुत्रादिसाध्येभ्यो लोकेभ्यो व्यावृत्तकामत्वात् तस्यात्मदर्शिनः कर्मानुष्ठा-
नोपयोगिनि गार्हस्थ्ये प्रवृत्तिरुपपद्यते । नित्यसिद्ध आत्मैव लोकं लोक इति
व्युत्पत्त्या लोकः लोकं चैतन्यम् । इदं च नित्यसिद्धात्मलोकदर्शित्वं व्यावृत्तका-
मत्वे हेतुतयोपात्तम् । तदुक्तं भगवता—'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति ।
रसो रागः । एवं ब्रह्मचर्याश्रम एवोत्पन्नविद्यानां न गार्हस्थ्यमपेक्षितमित्युक्तम् ।
इदानीं गृहस्थस्य सतो विशोदयेऽपि गार्हस्थ्यपरित्याग एव न्याय्य इत्याह—
प्रतिपन्नेति । विद्यायाः परिपाकः प्रतिबन्धराहित्यम्; अप्रतिबन्धात्मविद्याबलेन
कर्मफलेभ्यो नितरां विरक्तस्येत्यर्थः । निवृत्तिरेवेति । विधिना कर्मपरित्याग-
रूपसंन्यास एव स्यादित्यर्थः । अरे मैत्रेयि, अस्मात्प्रत्यक्षात्स्थानाद्गार्हस्थ्यं
प्रव्रजिष्यन्नेवास्मि त्यक्त्वेदं गार्हस्थ्यं पारिव्राज्यं करिष्यमस्मीति प्रतिज्ञापूर्वकं
याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति विदुषो याज्ञवल्क्यस्य पारिव्राज्ये प्रवृत्तिदर्शनाल्लिङ्गा-
दित्यर्थः । एवमादीत्यादिपदेन 'आश्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वि-

त्स्यानादस्मि' इत्येवमादिश्रुतिलिङ्गदर्शनात् । कर्म प्रति श्रुतेर्यन्नाधिक्य-
दर्शनादयुक्तमिति चेत्,— अग्निहोत्रादिकर्म प्रति श्रुतेरधिको यज्ञः;
महांश्च कर्मण्यायासः, अनेकसाधनसाध्यत्वादग्निहोत्रादीनाम्; तपोब्रह्म-
चर्यादीनां च इतराश्रमकर्मणां गार्हस्थ्येऽपि समानत्वादनन्यसाधनापेक्ष-
त्वाच्चेतरेषां न युक्तस्तुल्यवद्विकल्प आश्रमिभिस्तस्य इति चेत्, न; ज-
न्मान्तरकृतानुग्रहात् । यदुक्तं कर्मणि श्रुतेरधिको यज्ञ इत्यादि नासौ

सैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इत्यादीनि श्रुति-
लिङ्गानि गृह्यन्ते । न कर्मानेकत्वादित्यादिना कर्मणां विद्यासाधनत्वेऽपि यथा
विद्याकामेन गार्हस्थ्यमनुष्ठानं शक्यते तथैवाश्रमान्तराण्यपि यथारुच्यनुष्ठानं
शक्यन्ते, तेऽपि विद्यासाधनकर्मणां सत्त्वात् । तथा च वचनम् 'तस्याश्रम-
विकल्पमेके समामनन्ति' इति । अत्र च वचने तच्छब्दो ब्रह्मचारिपरः ।
अनन्तरं च जन्मान्तरकृतेत्यादिना विदुषः पारिव्राज्यमेवेत्युक्तम् । इत्थं
गार्हस्थ्यस्यानावश्यकत्वादाश्रमाणां वैकल्पिकमनुष्ठानमुक्तमाक्षिपति— कर्म
प्रतीति । श्रुतेरग्निहोत्रादिकर्मसु तात्पर्यातिशयवत्त्वाद्भिहोत्रादिधर्मयुक्तं गार्ह-
स्थ्यं प्रवृत्तम्, अतोऽतुल्यत्वाद्गार्हस्थ्यानधिकृतविषयमाश्रमान्तरविधानमित्य-
र्थः । आक्षेपं विवृणोति— अग्निहोत्रादीति । अधिको यज्ञः सात्पर्यातिशयः ।
'एष आदेशः' इत्यादिवचनपर्यालोचनया श्रुतेर्यन्नाधिक्यावगमादिति भावः ।
गार्हस्थ्यस्य प्राबल्ये हेत्वन्तरमाह— महंश्चेति । इतश्च तस्य प्राबल्यमि-
त्याह— तपोब्रह्मचर्यादीनां चेति । यानि चाश्रमान्तरस्थानि कर्माणि
तान्यपि यथासंभवं गृहस्थानां सन्त्येव, परं त्वग्निहोत्रादीन्यधिकानि; तथा
च गार्हस्थ्यस्य धर्मबाहुल्यात्प्राबल्यमित्यर्थः । इतराश्रमकर्मणां मायासाधि-
क्याभावे हेतुमाह— अनन्येति । ऋत्विग्विक्तादिसाधनापेक्षत्वाभावादि-
त्यर्थः । तस्येति । गृहस्थस्येत्यर्थः । यन्नाधिक्यायासबाहुल्यधर्मबाहुल्याना-
मन्यथासिद्धत्वाद्गार्हस्थ्यप्राबल्यप्रयोजकत्वमसिद्धमिति मनवानः कर्मफलभू-
तायां विद्यायां विरक्तौ वा लब्धायां पुनः कर्मानुष्ठानैकप्रयोजने गार्हस्थ्ये
प्रवृत्तिर्विकलेति परिहरति— न जन्मान्तरकृतानुग्रहादिति । संप्रहवाक्यं वि-

दोषः, यतो जन्मान्तरकृतमप्यग्निहोत्रादिलक्षणं कर्म ब्रह्मचर्यादिलक्षणं चानुग्राहकं भवति विद्योत्पत्तिं प्रति; येन जन्मनैव विरक्ता दृश्यन्ते केचित्; केचित्तु कर्मसु प्रवृत्ता अविरक्ता विद्याविद्वेषिणः; तस्माज्जन्मान्तरकृतसंस्कारेभ्यो विरक्तानामाश्रमान्तरप्राप्तिरेवेष्ट्यते । कर्मफलबाहुल्याच्च । पुत्रस्वर्गब्रह्मवर्चसादिलक्षणस्य कर्मफलस्यासंख्येयत्वात् तत्प्रति च पुरुषाणां कामबाहुल्यात्तदर्थं श्रुतेरधिको यत्नः कर्मसूपपद्यते, आशिषां बाहुल्यदर्शनात्—इदं मे स्यादिदं मे स्यादिति । उपायत्वाच्च । उपायभू-

वृणोति— यदुक्तमित्यादिना । ब्रह्मचर्यादिलक्षणं चेति । आश्रमान्तरस्थमिति शेषः । जन्मान्तरकृतशुभाशुभकर्मणामस्मिन्जन्मनि स्वफलोत्पादकत्वे लिङ्गमाह— येनेति । कर्मसु प्रवृत्तौ हेतुं सूचयति— अविरक्ता इति । अत एवाह— विद्याविद्वेषिण इति । विद्यायाः सांसारिकभोगविरोधित्वात्तत्र रागिणां वैमुख्यं युक्तम् । इदं च वैमुख्यमशुभकर्मफलमनर्थपरम्परावहत्वात् । येन जन्मनैव वैराग्यादिकं केषांचिद्दृश्यते तेन जन्मान्तरकृतमप्यनुग्राहकं भवति; यतो जन्मान्तरकृतमप्यनुग्राहकं भवति, तस्माज्जन्मान्तरकृतकर्मजनितसंस्कारेभ्यो विरक्तानामुत्पन्नविद्यानामनुत्पन्नविद्यानां च पारिव्राज्यप्राप्तिरेवेष्ट्यते न गार्हस्थ्यप्राप्तिः, कर्मप्रयोजनस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । इदानीं यन्नाधिक्यादेरन्यथासिद्धिमाह— कर्मफलबाहुल्याच्चेति । यद्वा जन्मान्तरकृतानुग्राहादित्यनेन जन्मान्तरकृतानामप्यग्निहोत्रादीनां यतो विद्यां प्रत्यनुग्राहकत्वमतोऽग्निहोत्रादिकर्मसु श्रुतेर्यन्नाधिक्यादिकमुपपद्यत इति यन्नाधिक्यादेरन्यथासिद्धावेको हेतुरुक्तः । हेत्वन्तरमाह— कर्मफलबाहुल्याच्चेति । कामबाहुल्यादित्युक्तमनुभवेन साधयति— आशिषामिति । अभ्युदयफलानामसंख्येयत्वादेव तत्साधनकर्मानुष्ठानोपयोगिति गृहाश्रमे कर्मबाहुल्यं कर्मणामायासबाहुल्यं चेति भावः । अग्निहोत्रादीनां विद्यां प्रत्युपायत्वाच्च तत्र यन्नाधिक्यादिकमित्यन्यथासिद्धौ हेत्वन्तरमाह— उपायत्वाच्चेति । उपेयं फलम् । तथा च गार्हस्थ्यप्राप्त्ये मानाभावादाश्रमान्तरस्थकर्मणां विद्यां प्रति साधकतमत्वेनाश्रमान्तराणामेव प्राबल्यसंभवाच्च विरक्तानां कर्मानुष्ठानसामर्थ्ये सत्यपि पारिव्राज्यमेव युक्तमिति

तानि हि कर्माणि विद्यां प्रति इत्युच्यते । उपाये च अधिको यत्रः
कर्तव्यः, न उपेये । कर्मनिमित्तत्वाद्विद्याया यत्रान्तरानर्थक्यमिति चेत्—
कर्मभ्य एव पूर्वोपचितदुरितप्रतिबन्धक्षयाद्विद्योत्पद्यते चेत् कर्मभ्यः
पृथगुपनिषच्छ्रवणादियत्रोऽनर्थक इति चेत्, न ; नियमाभावात् । न हि
'प्रतिबन्धक्षयादेव विद्योत्पद्यते, न त्वीश्वरप्रसादतपोध्यानाद्यनुष्ठानात्'
इति नियमोऽस्ति ; अहिंसाब्रह्मचर्यादीनां च विद्यां प्रत्युपकारकत्वात्,
साक्षादेव च कारणत्वाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनानाम् । अतः सिद्धा-
न्याश्रमान्तराणि , सर्वेषां चाधिकारो विद्यायाम् । परं श्रेयः केवलाया
विद्याया एवेति सिद्धम् ॥

इति एकादशानुवाकभाष्यम् ॥

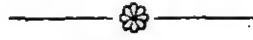
भावः । पूर्वं स्वात्मलाभे त्वित्यादावग्निहोत्रादिकर्मणां प्रतिबन्धकदुरितक्षयद्वारा
विद्याहेतुत्वमुक्तम् ; तदुपश्रुत्य शङ्कते— कर्मनिमित्तत्वादिति । किं तद्यत्रान्त-
रमित्याकाङ्क्षायां संग्रहं विवृणोति—कर्मभ्य एवेति । श्रवणादिवैयर्थ्यं परिहरति—
न, नियमाभावादिति । ईश्वरप्रसादपदेन तस्मैतुभूतोपनिषच्छ्रवणादियत्रो ल-
क्ष्यते, ईश्वरप्रसादस्याननुष्ठेयत्वाच्छ्रवणादियत्रस्य प्रकृतत्वाच्च । तथा च लोके
कर्मकृतात्प्रतिबन्धक्षयादेव विद्या जायते न तु श्रवणाद्यनुष्ठानादिति नियमो
नास्ति, नास्माभिस्तथाभ्युपगम्यते चेत्यर्थः । कुत इत्यत आह— अहिंसेति ।
संन्यासाश्रमकर्मणामहिंसादीनामपि विद्यां प्रत्यन्तरङ्गसाधनत्वेन तैर्विना कर्म-
भिः क्षीणपापस्यापि विद्योदयासंभवादित्यर्थः । अहिंसाद्यपेक्षयापि श्रवणादौ
विशेषमभिप्रेत्याह— साक्षादेवेति । प्रमाणाद्यसंभावनादिलक्षणदृष्टप्रतिबन्ध-
निरासेन विद्यासाधनत्वाच्छ्रवणादेरावश्यकतेत्यर्थः । उपसंहरति— अतः
सिद्धानीति । विहितत्वाविशेषादियुक्तेरित्यतःशब्दार्थः । विद्यायामिति । वि-
द्यासाधनकर्मसु सर्वेषामाश्रमिणामधिकारः सिद्ध इत्यर्थः । समुच्चयनिराकर-
णफलमुपसंहृतमपि पुनरुपसंहरति चिन्तासमाप्तिद्योतनार्थम्— परं श्रेय इति ।
विद्याया इति पञ्चमी ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यव्याख्यायां धनमाकाङ्क्षायां

श्रीक्षावल्ली एकादशोऽनुवाकः ॥

द्वादशोऽनुवाकः ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वयमा ।
शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुक्रमः ।
नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं
ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋत-
मवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामावीत् ।
तद्वक्तारमावीत् । आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं
करवावहै । तेजस्रि नावधीतमस्तु मा विद्विषा-
वहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति द्वादशोऽनुवाकः ॥

शं नो मित्र इत्याद्यतीतविद्याप्राप्त्युपसर्गप्रशमनार्था शान्तिः पठित
इदानीं तु वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याप्राप्त्युपसर्गप्रशमनार्था शान्तिः पठ्यते—

ननु 'शं नो मित्रः' इत्यादिशान्तेरादावेव पठितत्वादिदानीं पुनः कि-
मर्थं पठ्यते? तत्राह— शं नो मित्र इत्याद्यतीतेति । संहितोपनिषत्तीतानां
विद्यानां प्राप्तौ ये उपसर्गाः विघ्नास्तेषामुपशमनाय 'शं नो मित्रः' इत्याद्या
शान्तिरादौ पठितेत्यर्थः । पुनः पाठ उत्तरार्थ इत्याह— इदानीमिति । य-

शं नो मित्र इति, सह नाववत्विति च । सह नाववतु, नौ शिष्याचार्यौ
सहैव अवतु रक्षतु । सह नौ भुनक्तु भोजयतु । सह वीर्यं विद्यानिमित्तं
सामर्थ्यं करवावहै निर्वर्तयावहै । तेजस्वि नौ आवयोः अधीतम्, स्व-
धीतम् अस्तु अर्थज्ञानयोग्यमस्त्वित्यर्थः । मा विद्विषावहै, विद्याग्रहण-
निमित्तं शिष्यस्य आचार्यस्य वा प्रमादकृतादपराधाद्विद्वेषः प्राप्तः; तच्छ-
मनायेयमाशीः— मा विद्विषावहै इति । मैव इतरेतरं विद्वेषमापद्यावहै ।

द्यपि पुनःपाठस्यापि पूर्वशेषत्वमेव प्रतीयते 'आवीन्माम्' इत्यादिलिङ्गात्,
तथाप्यतीतविद्योपसर्गप्रशमनरूपस्य प्रार्थनाप्रयोजनस्य सिद्धत्वादुपक्रमे 'शं
नो भवत्वर्थमा' इति प्रार्थनालिङ्गाच्च पुनःपाठस्योत्तरविद्याशेषत्वमुक्तमिति
मन्तव्यम्; तथा च 'तन्मामावीत्' इत्यादौ तत् वाच्यत्वं परं ब्रह्म माम्
अपरविद्यार्थिनम् आवीत् अरक्षत् इदानीं परविद्यार्थिनं मामवत्वित्यादिप्रकारेण
परब्रह्मविद्याशेषत्वानुगुणमुपपादनं कर्तव्यमिति भावः । 'सह नाववतु' इति
शान्तिं प्रतीकग्रहणपूर्वकं व्याचष्टे— सह नाववत्वित्यादिना । गुरोः कृतार्थ-
त्वाच्छिष्य एव गुरोः स्वस्य च श्रेयं प्रार्थयत इत्याह— रक्षत्विति । ब्रह्मेति
शेषः । भोजयत्विति । पालयत्वित्यर्थः । यथा गुरुर्निरालस्य उपदिशति यथा चा-
हमुपदिष्टमर्थमप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्यादिरहितो गृह्णामि तथा पालयत्विति भावः ।
विद्यानिमित्तमिति । मम विद्योदयं प्रति निमित्ततया यदावयोः सामर्थ्यमपेक्षि-
तमूहापोहादिलक्षणं तत्सहितावेव निर्वर्तयावहै इत्यर्थः । अधीतमिति । आवयोः
संबन्धि यदधीतमुपनिषद्बन्धजातं तत्तेजस्व्यस्त्विति योजना । अधीतस्य तेजस्वि-
त्वं सौष्ठवमित्याह—स्वधीतमिति । अपेक्षितब्रह्मविद्योपयोगित्वेन तदेव सौष्ठवं
निरूपयति— अर्थज्ञानेति । ननु शिष्याचार्ययोर्द्वेषो न प्रसज्यते परस्परमत्य-
न्तहितैषित्वादित्याशङ्क्याह— विद्येति । विद्याग्रहणं निमित्तीकृत्य कदाचिद्वैम-
नस्यरूपो द्वेषो प्रसज्यत इत्यर्थः । तस्यापि स्वारसिकत्वं व्यावर्तयति—
प्रमादेति । अन्यकृतबुद्धौधनादिना शिष्यस्याचार्यविषयेऽनादररूपोऽपराधो
भवति, तथा आचार्यस्यापि शिष्यविषये तादृग्विध एवापराधो भवति, इदं च
लोके प्रसिद्धमिति भावः । शिष्येण तावत्स्वविषये आचार्यकर्तृकद्वेषोऽवश्यं

शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिवचनमुक्तार्थम् । वक्ष्यमाणविद्याविघ्नप्रश-
मनार्था चेयं शान्तिः । अविघ्नेन आत्मविद्याप्राप्तिराशास्यते, तन्मूलं हि
परं श्रेय इति ॥

इति ब्राह्मशानुषाकभाष्यम् ॥

परिहर्तव्यः, इतरथा अविद्यानिवृत्तिपर्यन्तविद्योदयासंभवात्; तदुक्तं वार्त्तिके—
'स्याज्ज्ञानं फलवद्यस्माच्छान्तान्तःकरणे गुरौ' इति; तथा स्वस्याचार्यविषय-
कद्वेषोऽपि सम्यक्परिहर्तव्यः, तस्य तद्वक्तिविघटकत्वेन भक्तिहीनस्य तादृ-
शविद्योदयासंभवात् । तथा च श्रुतिः— 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे
तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' इतीति भावः ।
उक्तार्थमिति । त्रिवचनमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानां विद्याप्राप्त्युपसर्गा-
णां प्रशमनार्थमिति ग्रन्थेनेति शेषः । स हि नाववत्त्विति शान्तेर्वक्ष्यमाणविद्याशे-
षत्वं निर्विवादमित्याशयेनाह— वक्ष्यमाणोति । 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः
शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विभुः' इत्यादिवचनैरात्मविद्याप्राप्तौ विघ्नबाहुल्या-
वगमात्तन्निवृत्तिरवश्यं प्रार्थनीयेत्याह— अविघ्नेन हीति । इतरथा तत्प्रा-
प्त्यभावः प्रसिद्ध इति हि-शब्दार्थः । ननु मुमुक्षुणा आत्मविद्याप्राप्तिः किमर्थ-
माशास्यते ! तत्राह— तन्मूलं हीति । प्रकृष्टश्रेयसो मोक्षस्यात्मविद्यामूलकत्वे
'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिसूचनार्थो हि-शब्दः ॥

इति श्रीमत्स्वयंप्रकाशनन्दसरस्वतीचरणारविन्दसंलग्नरजोभूतस्याच्युतकृष्णा-

नन्दतीर्थस्य कृतौ वनमालाख्यायां तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यव्याख्यायां

संहितोपनिषद्भाष्यव्याख्या समाप्ता ॥

॥ आनन्दवल्ली ॥

ब्रह्मविदामोति परम् । तदेषाभ्युक्ता । सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे
व्योमन् । सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह । ब्रह्मणा
विपश्चितेति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः ।
अग्नयः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधी-
भ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्न-
रसमयः । तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः ।
अयमुत्तरः पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा ।
तदप्येष श्लोको भवति ॥ १ ॥

इति प्रथमाऽनुवाकः ॥

संहितादिविषयाणि कर्मभिरविरुद्धान्युपासनान्युक्तानि । अनन्तरं
च अन्तः सोपाधिकात्मदर्शनमुक्तं व्याहृतिद्वारेण स्वाराज्यफलम् । न

वृत्तानुवादपूर्वकमानन्दवस्त्यास्तात्पर्यमाह— संहितादीत्यादिना ।
वक्ष्यमाणविद्यावैलक्षण्यार्थमाह— कर्मभिरविरुद्धानीति । कर्मभिरविरुद्धमं-
वान्यदप्युपासनमुक्तमित्याह— अनन्तरं चेति । ननु कर्मसमुचितेन व्याहृ-

चैतावता अशेषतः संसारबीजस्य उपमर्दनमस्ति । अतः अशेषोपद्रवबी-
जस्य अज्ञानस्य निवृत्त्यर्थं विधूतसर्वोपाधिविशेषात्मदर्शनार्थमिदमारभ्यते
— ब्रह्मविदामोति परमित्यादि । प्रयोजनं चास्या ब्रह्मविद्याया आवि-

तिशरीरब्रह्मोपासनेन स्वाराज्यप्रापकेणैव सबीजस्य संसारस्य निवृत्तिसंभवार्त्तिक
निरुपाधिकब्रह्मविद्यारम्भेणेत्याशङ्क्याह— न चैतावतेति । कर्मसमुच्चिते-
नापि सोपाधिकात्मदर्शनेनेत्यर्थः । अत इति । सोपाधिकात्मदर्शनस्याधिष्ठान-
याथात्म्यदर्शनरूपत्वाभावेनाशेषसंसारबीजोपमर्दने सामर्थ्यरहितत्वादित्यर्थः ।
ननु निर्विशेषात्मदर्शनादप्यज्ञानस्य निवृत्तिर्न संभवति तस्यानादित्वादित्या-
शङ्क्य विरोधिसंनिपाते सत्यनादेरपि निवृत्तिः संभवत्येव, प्रागभावस्यानादे-
रपि निवृत्तिदर्शनात्, गौरवेण भावत्वविशेषणायोगादित्याशयेनाह— प्रयोजनं
चेति । ननु विरोधिविद्यावशादविद्या कामवस्थामापद्यते ? असत्त्वावस्थामाप-
द्यत इति ब्रूमः । तथा हि— यथा मुद्गरपातादिरूपविरोधिसंनिपातात्पूर्वं मृ-
दादिदेशेन मुहूर्तादिकालेन जलाहरणादिकार्येण च संबन्धयोग्यं सद्घटादिस्व-
रूपं विरोधिसंनिपातादेशकालक्रियाभिः संबन्धयोग्यत्वलक्षणमसत्स्वमापद्यते,
तथा विद्योदयरूपविरोधिसंनिपातात्पूर्वं चैतन्यरूपदेशेन ईश्वराद्यात्मककालेन
संसाररूपकार्येण च संबन्धयोग्यं सदाविद्यास्वरूपं विरोधिविद्योदयसंनिपाताच्चै-
तन्यादिना संबन्धयोग्यत्वलक्षणमसत्स्वमापद्यते । ननु विरोधिसंनिपाते सति
घटादेर्ध्वंसो जायत इति चेत् ; किमेतावता ? न हि घटादिरेव ध्वंसरूपाभावो
भवति ; अत एव प्रागुत्पत्तेर्नाशादूर्ध्वं च कार्यमसदिति वैशेषिकादिराद्धान्तः ।
ध्वंसोऽपि जन्मवत्क्षणिको विकारो न पराभिमताभावरूप इति व्यवस्थापितं
शास्त्रसिद्धान्तलेशसंग्रहादौ । ननु सिद्धान्ते विरोधिसंनिपाते सति कार्यस्य
स्वपरिणाम्युपादाने सूक्ष्मावस्थारूपनाशाभ्युपगमाग्नष्टस्यापि घटादिकार्यस्य सू-
क्ष्मरूपतामापन्नस्यास्ति देशादिसंबन्धयोग्यतेति चेत्, न ; सिद्धान्तेऽपि कार्य-
गतस्थूलावस्थाया विरोधिसंनिपातेन निरुक्तासत्त्वोपगमात् । विद्योदये सत्यवि-
द्यायास्तुच्छत्वापत्तिर्वार्त्तिककारैरुक्ता—‘प्रत्यग्ब्रह्मणि विज्ञाते नासीदस्ति भवि-
ष्यति’ इति । पञ्चदश्यामप्युक्तम्—‘विद्यादृष्ट्या श्रुतं तुच्छम्’ इति । वि-
द्यारूपया तत्त्वदृष्ट्या मूलाविद्यायास्तुच्छत्वापत्तिः श्रुतिशिखेति तदर्थः । तस्मा-

द्यानिवृत्तिः, ततश्च आत्यन्तिकः संसाराभावः । वक्ष्यति च— ‘विद्वान्
विभेति कुतश्चन’ इति । संसारनिवृत्तावसत्याम् ‘अभयं प्रतिष्ठां विन्दते’
इत्यनुपपन्नम्, ‘कृताकृते पुण्यपापे न तपतः’ इति च । अतोऽवग-
म्यते अस्माद्विज्ञानात्सर्वात्मब्रह्मविषयादात्यन्तिकः संसाराभाव इति ।
स्वयमेवाह प्रयोजनम् ‘ब्रह्मविदाप्नोति परम्’ इत्यादावेव संबन्धप्रयोज-
नज्ञापनार्थम् । निर्ज्ञातयोर्हि संबन्धप्रयोजनयोः विद्याश्रवणग्रहणधारणा-

द्विद्योदये सति चैतन्यमात्रमवशिष्यते, नाविद्या नापि तत्कार्यमिति संक्षेपः ।
नन्वविद्यानिवृत्तिर्न प्रयोजनम् असत्त्वापत्तिरूपायास्तस्याः सुखदुःखाभावेतर-
त्वादित्यत आह— ततश्चेति । अविद्यानिवृत्तिवशादेव तत्कार्यसंसारस्य दुः-
खात्मकस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्भवति; तथा चाविद्यानिवृत्तिद्वारा संसारदुःख-
निवृत्तिरूपा मुक्तिर्विद्यायाः प्रयोजनमित्यर्थः । तत्र मानमाह— वक्ष्यति
चेति । भयोपलक्षितं संसारदुःखं न प्राप्नोति विद्वानित्यर्थः । अत्रैव पुनर्व-
चनद्वयमाह— संसारेति । विद्ययात्यन्तिकसंसारनिवृत्तौ सत्यामेवाभयप्रति-
ष्ठावचनं पुण्यपापयोरकरणकरणानुसंधानप्रयुक्तसंतापाभाववचनं चोपपन्नमित्य-
र्थः । साधितं ब्रह्मविद्याप्रयोजनं सप्रमाणमुपसंहरति— अतोऽवगम्यत इति ।
उदाहृतवचनजातादित्यतःशब्दार्थः । अस्माद्विज्ञानादिति । विधूतसर्वोपाधी-
त्यत्र प्रकृतादित्यर्थः । एवमानन्दवत्स्यास्तात्पर्यमुपवर्णयित्वाक्यस्य तात्पर्य-
माह— स्वयमेवेति । स्वयमेव श्रुतिः ‘ब्रह्मविदाप्नोति परम्’ इति वाक्येन
ब्रह्मविद्यायाः प्रयोजनं संबन्धं च किमर्थमाहेत्याशङ्क्याह— आदावेवेति ।
तत्र ‘आप्नोति परम्’ इत्यनेन प्रयोजननिर्देशः, ‘ब्रह्मवित्’ इत्यनेन ब्रह्म-
विद्याया निर्देशः, ताभ्यामेव समभिव्याहृताभ्यां विद्याप्रयोजनयोः प्रयो-
जनप्रयोजनिभावलक्षणसंबन्धनिर्देश इति विभागः । नन्वादावेव तयोर्ज्ञापनं
किमर्थम् ? तत्राह— निर्ज्ञातयोर्हीति । मुमुक्षोरुपनिषत्सु स्वप्रयोजनमुक्तिसा-
धनविद्यासाधनत्वज्ञानं विना उपनिषच्छ्रवणादौ प्रवृत्त्ययोगात्तदर्थमादावेव प्र-
योजनादिकं वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र वृद्धसंमतिसूचनार्थो हि-शब्दः । तदुक्तं
वृद्धैः— ‘सिद्धार्थं सिद्धसंबन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन

